

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ТҮШТҮК БӨЛҮМҮНҮН ГУМАНИТАРДЫК
ЖАНА АЙМАКТЫК ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ**

Д 13.20.618 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 371.13 (575,2) (043.3)**

УМАРОВА РИТА НУРДИНОВНА

**КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ПЕДАГОГИКАЛЫК
МАДАНИЯТЫНДАГЫ КЫЗ БАЛДАРДЫ СОЦИАЛДАШТЫРУУ
СИСТЕМАСЫ**

13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн
тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчиси:
педагогика илимдеринин доктору,
профессор Алимбеков А.

Ош – 2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....3

I ГЛАВА. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТУУ ПЕДАГОГИКАЛЫК МАДАНИЯТЫНДАГЫ КЫЗ БАЛДАРДЫ СОЦИАЛДАШТЫРУУ МАСЕЛЕСИН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

1.1. Кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруу маселесинин базалык түшүнүктөрүнүн анализи.....10

1.2. Салттуу кыргыз коомундагы аялзатынын орду тарыхый маданий булактар менен илимий адабияттардын күзгүсүндө.....23

Биринчи глава боюнча корутунду.....34

II ГЛАВА. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ **37**

2.1. Кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруу маселесин изилдөөнүн методологиясы жана методдору
37

2.2. Кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруунун негизги критерийлери жана көрсөткүчтөрү 48

2.3. Кыргыз элинин салттуу маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруунун курактык шкалалары 82

2.4. Көчмөн кыргыз коомундагы кыз балдарды социалдаштыруунун факторлору, каражаттары жана методдору 102

Экинчи глава боюнча корутунду 123

III ГЛАВА. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КЫЗ БАЛДАРДЫ СОЦИАЛДАШТЫРУУ САЛТТАРЫНЫН АЗЫРКЫ ТААЛИМ-ТАРБИЯ МЕЙКИНДИКТЕГИ ТРАНСМИССИЯСЫ 125

3.1. Кыз балдарды социалдаштыруунун салттуу баалуулуктарынын азыркы таалим-тарбия мейкиндигиндеги трансмиссиясынын өнүгүш тенденциялары
125

3.2. Кыз балдарды этномаданий нукта социалдаштыруунун азыркы тажрыйбаларына анализ 136

Үчүнчү глава боюнча корутунду 148

КОРУТУНДУ Ошибка! Закладка не определена.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР: Ошибка! Закладка не определена.

АДАБИЯТТАР: 154

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Кыз балдарды социалдаштыруу боюнча элдик педагогикалык баалуулуктарды изилдөөнүн актуалдуулугу, азыркы кыргыз коому туш болгон татаал жана карама-каршылыктуу процесстер менен туташ биримдикте каралат. Соңку жылдардагы кыргыз коомундагы социалдык-экономикалык кризистик кырдаалдардын натыйжасында, аялдар арасында, өзүнүн табигый тукум улоо функциясына кайдыгерлик, алкоголизм, наркомания, кылмышкерлик, аягы суюктук, айрыкча өспүрүм кезинен никесиз боюна бүтүп, боюнан алдыруу, венерикалык ооруларга чалдыгуу сыяктуу улуттук нарк салттарга жат илдеттер, аялдардын «*улуттук адеп салттын уюткусу*», «*үй-бүлөнүн куту*» деген, кылымдап түптөлүп, калыптанган баалуулуктарына көрүнөө көлөкө түшүрүүдө. Ушундан улам, азыркы мектеп коомчулук алдында ден-соолугу чың, акыл парасаттуу, адеп нарктуу кыз балдарды тарбиялоо коомдун, улуттун руханий-маданий саламатчылыгын коргоо, сактоо, чыңдоонун стратегиялык маселелери катары каралууда. Бул маселенин актуалдуулугу “Кыргыз Республикасында балдардын ден-соолугуна, дене бой, интеллектуалдык, психикалык, руханий жана адептик өнүгүүсүнө зыян келтирүүнүн алдын алуу боюнча чаралар жөнүндө” Мыйзамында жана Кыргыз Республикасынын Президентинин “Инсандын руханий адеп-ахлактык өнүгүүсүн жана дене тарбиясын камсыз кылуу жөнүндө” Жарлыгында (2021) өзгөчө белгиленген. Билим берүү уюмдарында таалим-тарбия ишине гендердик мамиле жасоо боюнча айрым программалар иштейт. Бирок, алардын мазмунун конструкциялоодо этномаданияттын аялзатын социалдаштырууга байланыштуу, аксиологиялык потенциалы жетишээрлик даражада эске алынбай келет.

Таалим-тарбия ишинде тарыхый улуттук баалуулуктарды этибарга албоо, муундар ортосундагы руханий байланышты бошондотоорун, руханий жакырчылыктын тамыр жайышына алып келээрин, өткөн доорлордун

агартуучу аалымдары Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинскийлер [9, 180] өзгөчө белгилешкен.

Ар кандай этностун салттуу педагогикасы, ошол элдин руханий турум турпатын туура чагылдырган руханий кенч катары, тарыхый педагогикалык өңүттө эле эмес, бүгүнкү күндүн көйгөйлөрүн чечүүгө өбөлгө болуучу ресурс катары да, өзгөчө кызыгууну жаратат. Буга бүгүнкү педагогика илим фонундагы ар түрдүү улуттардын салттуу педагогикалык маданиятынын тарыхы, азыркы таалим-тарбия ишиндеги ордуна арналган И.Ф. Афанасьев, Г.Н. Волков, А.Э. Измайлов, О.Д. Мукаева, Х.Х. Батчаева, Б.А. Кадыров, А.Т. Калдыбаева, К. Кожаметова, Ш.А. Мирзоев, Т.В. Панкова, И.А. Шоров, Я.И. Ханбиков, З.Б. Цаллагова, А. Алимбековдордун [26, 43, 67, 124, 31, 75, 78, 88, 119, 142, 191, 183, 188, 13] изилдөөлөрүнүн натыйжалары күбө.

Азыркы илимий адабияттардын арасынан ар түрдүү улуттардын салттуу педагогикасындагы кыз балдарды тарбиялоонун тажрыйбаларын чагылдырган эмгектердин катарына Л.А. Арутюнованын (армян), Р.И. Омарова (дагестан), Ш. Жалгасова (казак), А.С. Семенова (карачай), Я. Рахманова (өзбек), Л.А. Тагировалардын [23, 134, 164, 155, 174] (башкыр) изилдөөлөрүн кошууга болот. Кыргыз этнопедагогикасы боюнча бир катар изилдөөлөрдө (А. Алимбеков, Б. Апышев, Н.А. Асипова, С.О. Байгазиев, А.Э. Измайлов, Н.И. Имаева, С. Иптаров, А. Исаев, А.Т. Калдыбаева, Ч.Т. Осмонова, С. Рысбаев, С.М. Саипбаев [13, 28, 24, 29, 67, 68, 70, 78, 139, 161, 162]) кыз балдарды социалдаштыруунун ар түрдүү баалуулуктары эпизоддук өңүттө талдоого алынган. Ошентип, адабияттар анализи азырынча, ата мекендик педагогика илиминде, кыргыз элинин кыз балдарды социалдаштыруу боюнча тарыхый тажрыйбалары атайын изилдене электиги тууралуу тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Диссертацияда коюлган маселенин алкагынан, анализге алынган изилдөөлөрдүн маанилүүлүгүн жана баалуулугун белгилебей коюуга болбойт.

Ошону менен бирге, аталган изилдөөлөр кыз балдарды социалдаштыруу боюнча кыргыз элинин көп кылымдык, көп кырдуу тажрыйбаларын таанып билүү үчүн жетишсиз. Ошентип, бул чөйрөдө кыргыз элинин аялзатын социалдаштырууга байланыштуу салттуу билимдеринин потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүнүн байлыгы, аларга карата муктаждыктардын бардыгы менен андай изилдөөлөрдүн жетишсиздиги жана ошондой эле кыз балдарды социалдаштырууда, ал баалуулуктарды колдонуунун илимий-методикалык негиздеринин иштелип чыкпагандыгынын ортосунда объективдүү **карама-каршылык** жашап келет.

Теманы тандоо, дал ушул жагдайлардан уңгуланып, анын проблемасы кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруунун идеалдары, факторлору, салттуу методдору жана ыкмалары кандай болгон? – деп таризделди.

Белгиленген проблема, “Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруу системасы” аттуу темада илимий изилдөө жүргүзүүгө түрткү болду.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери, ири илимий программалар менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы КР Улуттук илимдер академиясынын Түштүк бөлүмүнүн гуманитардык жана аймактык илимий изилдөөлөр институтунун жана Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин педагогика жана психология кафедрасынын илим изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруунун идеалдарын, факторлорун, методдорун каражаттарын жана алардын трансмиссиясын ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы жаш муундарды социалдаштыруу тажрыйбалары.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруу тажрыйбалары жана алардын азыркы таалим-тарбия мейкиндигиндеги трансмиссиясын изилдөө.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Кыргыздын салттуу маданиятында аялзатын социалдаштыруунун элдин байыркы ишеним ынанымдарына негизделген максат, милдеттери, түпкү натыйжалары жалпыга айкын үй-бүлө турмушу менен тутумдаш системасын ачып көрсөтүү.

2. Кыргыз элинин салттуу педагогикалык маданиятындагы аялзатынын социалдаштыруунун негизги баалуулуктарын жана аларды курактык баскычтар боюнча калыптандыруунун өзгөчөлүктөрүн айкындоо.

3. Кыргыз элинин салттуу педагогикалык маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруунун факторлорун, методдор жана каражаттарын айкындоо.

4. Кыз балдарды социалдаштыруу боюнча салттуу билим жана тажрыйбалардын азыркы шарттагы трансмиссиясын баалоо.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору. Изилдөөдө Г.Н. Волков, А. Алимбеков, Т.Н. Петрова, А.Б. Панькиндин [43, 11, 149, 142] эмгектериндеги тарыхый этнопедагогикалык кубулуштарды анализдөөгө тарыхыйлуулук, объективдүүлүк, системдүүлүк, аксиологиялык, историографиялык өңүттө мамиле кылуу тажрыйбалары жетекчиликке алынды. Изилдөөнүн конкреттүү милдеттерин изилдеп териштирүүдө философиялык, тарыхый-этнографиялык, психологиялык-педагогикалык адабияттарды, фольклордук мурастарды анализдөө; талаа изилдөөлөрүнүн (полевое исследование) материалдарын каттоо, тандоо, системалаштыруу, жалпылоо жана талдоо; респонденттердин иликтенип жаткан маселеге карата мамилесин айкындоо үчүн, анкета, сурамжылоо жана аңгемелешүүлөрдү жүргүзүү сыяктуу методдор колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү:

1. Кыргыздардын, кыз балдарды социалдаштыруунун, байыркы культтук ишенимдери менен салттуу жашоо-турмуш образына шайкеш идеалдуу жана реалдуу баалуулуктарынын көп кырдуу мазмуну, тарыхый-этнопедагогикалык өңүттө ачыкталды.

2. Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятындагы аялзатынын социалдык ролдук функцияларына шайкеш курактык шкалалары боюнча, социалдаштыруунун этаптары, өз ара тутумдаш өнүгүш абалындагы система катары ачылып көрсөтүлдү.

3. Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятындагы аялзатын социалдаштыруунун доминанттык факторлору, методдору, каражаттары мүнөздөлдү.

4. Кыргыз элинин кыз балдарды социалдаштыруу салттарын азыркы коомго трансмиссиялоонун абалы, проблемалары айкындалды.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү: изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдөй чөйрөлөрдө колдонулушу мүмкүн: этнопедагогика илиминде кыз балдарды тарбиялоо проблемасынын жаңы аспектерин изилдөөдө; улуттук тарбиянын негизги (базалык) баалуулуктарын жана орто мектепте кыз балдарды тарбиялоонун программасын иштеп чыгууда; жогорку окуу жайларда “Кыргыз этнопедагогикасы” жана башка педагогикалык дисциплиналардын мазмунун өркүндөтүүдө.

Изилдөөдөн келип чыккан корутундулардын ишенимдүүлүгү жана жыйынтыктардын негиздүүлүгү алдыга коюлган милдеттерге шайкеш методдорду колдонуу, тажрыйба-эксперимент иштери, эксперименттин жүрүшүндө алынган маалыматтарды ар тараптан анализдөө аркылуу камсыздалган.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргыздарда кыз балдарды социалдаштыруунун максаты жана мазмуну аларда татыктуу жар жана эне катары улуттук масштабдагы максималдуу

өрнөк, үлгү, идеал катары кабылданган “Үйдүн куту, “акыреттик жар”, “Сырткы ажар менен жан дүйнө аруулугунун шайкештиги”, “Айлакер акылман, тил билгилик”, “Кайын журтунун улуу кичүүлөрүнө ызаатчыл, сыйчыл насил”, “Тууган аралык биримдиктин данакери”, “Кең пейилдик, колу ачыктык”, “Жайыл дасторкон, меймандостук”, “Мээрман энелик, табигый тарбиячылык”, “Мээнеткечтик, чебер уздук”, “Баатырдык насил” сыяктуу сапаттардын калыптандырылышын камсыз кылууга багытталган.

2. Кыргыздардын салттуу педагогикалык түшүнүгүндө социалдаштыруу өмүр жашынын бардык баскычтарында тынымсыз өзгөрүп, өнүгүп туруучу кубулуш катары каралган. Кыз балдарды социалдаштыруунун курактык шкалаларынын мазмуну жана структурасы курактык баскычтарынын баарын камтып аны ар тараптан кыз бала, өмүрлүк жар, эне катары калыптанышынын логикасы, программасы катары кызмат кылган.

3. Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятында ар бир курактык баскыч кыз балдардын физиологиялык, психологиялык, руханий адептик, социалдык жүрүм-турумдун көнүгүшүнүн, эмгекке турмушка даярдыгынын баскычтары катары каралып, олуттуу камкордуктун объектиси болгон. Социалдаштыруунун салттуу программасын жүзөгө ашырууда эне тил, фольклор, киндик кан тамган жердин табияты, эмгек, үй-бүлө жана анын тиричилик уклады, элдик салттар, жөрөлгөлөр, коңшулар, теңтуштук топтор, балдар оюндары, коомдук көзөмөл сыяктуу факторлор доминанттык мүнөзгө ээ болгон. Кыз балдарды салттуу турмушка социалдаштыруу алардын акыл парасатын, түшүнүктөрүн тереңдетип, ишенимдерин бекемдөө, изги, өрнөк жүрүм-турумун адат катары калыптандыруу, стимулдаштыруу сыяктуу методдор аркылуу камсыздалган.

4. Кыргыз коомунун тарыхында көчмөн салттуу турмуштан соң ислам дининин кириши кыз балдарды социалдаштыруунун мазмунуна төп келип аны байытса, советтик коомдун идеологиялык догмалары түптүү салттардын тамыр жайышын чектеген. Учурдагы социалдык-маданий кризистерден улам

кыз балдарды социалдаштыруунун улуттук идеалдарынын уламалуулугун камсыз кылууда билим берүү уюмдарынын иш-чаралары коомдук талаптарга адекваттуу болбогондуктан, бул иш негизинен үй-бүлөлөрдүн таалим-тарбия ишмердүүлүгүнөн көз каранды болуп келүүдө.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөнүн илимий натыйжалары, коргоого сунушталган жоболор, кыз балдарды социалдаштыруу проблемаларын тарыхый-этнопедагогикалык өңүттө талдоонун негизинде, диссертант тарабынан жеке иштелип чыккан.

Изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо (апробациялоо) жана практикада пайдалануу, жыйынтык-корутундуларын ишке ашыруу, Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин педагогика жана психология кафедрасынын отурумдарында, Окумуштуулар кеңешинин жыйындарында республикалык илимий-практикалык конференцияларда, тема боюнча ОшМПУнун студенттерине, мугалимдердин билимин өркүндөтүү курстарына, методсекцияларда окулган докладдар, лекциялар аркылуу илимий методикалык жобо-концепцияларыбыз, корутундуларыбыз туура жана теориялык жактан ынанымдуу, методологиялык жактан негиздүү экендиги тастыкталды.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы: Изилдөөнүн багыты боюнча 1 илимий макала, анын ичинен эки макала Россия Федерациясынан чыгарылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч главадан, жалпы корутундудан, адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациялык иштин көлөмү – **155 бет**. Ал 3 сүрөттү камтыйт. Пайдаланылган булактардын саны – 197.

I ГЛАВА. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТУУ ПЕДАГОГИКАЛЫК МАДАНИЯТЫНДАГЫ КЫЗ БАЛДАРДЫ СОЦИАЛДАШТЫРУУ МАСЕЛЕСИН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

1.1. Кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруу маселесинин базалык түшүнүктөрүнүн анализи

Кыргыз эл педагогикасындагы кыз балдарды социалдаштыруу маселесин изилдөө, оболу каралып жаткан маселенин базалык түшүнүктөрүн жана анын илимдеги өнүгүш тарыхына учкай сереп салуу зарылдыгын жаратат.

Ушул ыңгайдан алып караганда биздин изилдөөбүздүн методологиялык базасын философия, социология, педагогика, психология, этнография, этнопедагогика жана фольклористика багытындагы дисциплиналар аралык билимдер түзөт. Конкреттештире келсек, бизди айрыкча, аталган билим салааларынын ичиндеги “салттуу кыргыз коому” «социалдаштыруу», «этникалык социалдаштыруу», «элдик педагогика», «этнопедагогика», «этнопедагогикалык кубулуш», «гендердик ролдук маданият» ж.б.у.с. түйүндүү түшүнүктөр, категориялар кызыктырат. Изилдөөнүн логикасы, бизди ошол түшүнүктөрдүн жалпы илимдеги жана биздин изилдөөбүздүн алкагындагы маани-маңыздарын учкай ачыктап кетүүнү шарттайт.

Диссертацияда кеңири колдонулган “салттуу кыргыз коому” түшүнүгү илимде калыптанган “салттуу коом” тууралуу көптөгөн көз караштардын (Э. Дюркгейм, И. Побережников, У. Ростоу ж.б.) бизге М. Левинин салттуу коом – турмуш образы мурдагы муундардан мурасталган каада-салттарга негизделген коом деген мүнөздөмөсү жакын. [165]

Изилдөөбүздүн борбордук түшүнүктөрүнүн бири болгон социалдаштыруу, индивидди коом менен аралаштыруу түшүнүгү, илимде

анчейин жаңы болбогону менен көп кырдуу эмгектерде айлампага алынып, маанилик чектери кең категориялардын катарында турат. Каралып жаткан маселени изилдөө башатында Э. Дюркгейм, М. Мосс, З. Фрейд, Т. Парсонс, Ж. Пиаже, Н. Смелзерлер туруп [58, 121, 181, 143, 151, 167], кийинчерээк, тагыраак айтканда, өткөн кылымдын орто ченинен баштап Д. Клаузен, А. Мендра, М. Доган, Д. Пеласси [21,18,127,142,273] тарабынан өзгөчө билим салаасы катары өнүктүрүлө баштаган.

Россиялык социалдык психологдор Г. М. Андреева [21, 365] жана И. С. Кон [92] ж.б. социалдаштыруунун төмөнкүдөй курамдык бөлүктөрүн бөлүп көрсөтүшөт:

– стихиялуу (ниеттелбеген) түрдө – мында социалдык чөйрөнүн адамдарга таасиринен ишке ашат (мисалы, кесиб, жашоо шарты ж.б.);

– максаттуу түрдө уюштуруу (мисалы, социалдык институттар, ата-эне, мугалим, тренер ж.б. таасири) аркылуу – мында социалдык тажрыйбаларды берүү жана өздөштүрүү атайын түзүлгөн шарттарда жүрөт;

– индивиддин өзүнүн активдүүлүгү – социалдык тажрыйбаларды инсандын өзү активдүү түрдө өздөштүрөт.

Жогорку корутундулардан социалдаштыруунун “индивиддин социалдык чөйрөгө кирүү процесси”, “ага социалдык таасирлердин сиңирилиши”, “индивидди социалдык мамилелер системасына кошуу” сыяктуу маанилерин бөлүп көрсөтүүгө болот.

Орус психологиясынын классиктери Л. С. Выготский, С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев, П. Я. Гальперин, Л. И. Божович, И. С. Кон, Л. Ф. Обуховалардын [44, 157, 102, 46, 37, 93, 133] изилдөөлөрүндө социалдаштыруу инсан жана аны калыптандыруунун контекстинде каралат.

Социалдаштыруунун педагогикалык аспекттери Ю. К. Бабанский, В. В. Краевский, В. А. Слостенин, П. И. Пидкасистый, И. П. Подласыйлардын [27, 96, 166, 147, 153] эмгектеринде да орун алган. Кийинки кездерде

социалдаштыруу педагогикалык илим салаасы катары А. В. Мудрик, М. В. Шакурова ж.б. [122, 188] тарабынан терең изилдөөгө алынып келүүдө.

Социалдаштыруу термини алгач XIX кылымда жашап өткөн америкалык социолог Ф. Г. Гиддингс тарабынан колдонулган. «Социалдаштыруу»-«социализация» латындын – “solialis” (общественный – коомдук) деген сөзүнөн алынып, тике мааниси жеке пенденин коомдо түптөлгөн тажрыйбаларды, инсан аралык мамилелердин тутумун өздөштүрүшү катары чечмеленет [127, 240-б.].

Азыр «социалдаштыруу» термини, индивиддин социалдык тажрыйбаларды, коомдун нормаларын жана баалуулуктарын, социалдык байланыштардын жана мамилелердин тутумун өздөштүрүшү катары түшүнүлөт [128, 306-б.].

Социалдаштыруу – турмуштун дал өзүндөй ар тараптуу алака катыштардын алкагында чечмеленүүчү, көп факторлуу, адамдын туулгандан өмүр жашоосу бүткөнгө чейинки бардык мезгилдердин ичинде тынымсыз жүрүп туруучу процесс. Улуу муундардын көз-караш, ишенимдеринин улам кийинки муундар тарабынан чындыкка айланып, уланып, өнүгүп олтурушу эң обол социалдаштыруу ишинин бүтүндөй мазмунунан көз каранды. Социалдаштыруунун маңызын чечмелөөдө факторлор, б.а. инсандын өнүгүүсүнө таасир этүүчү шарттарды түшүнүү өзгөчө мааниге ээ. Азыркы илимдеги топтолгон көз караштарды синтездөөнүн негизинде, анын төмөнкүдөй салааларын бөлүп көрсөтүүгө болот: өлкөнүн өзгөчөлүгү; улут жана анын менталдык бөтөнчөлүгү; аймактын фауна жана флорасы, экологиялык, табигый климаттык өзгөчөлүктөр; өзү таандык болгон коомдун цивилизациялык өзгөчөлүгү (көчмөн, отурукташкан); диний конфессиялык өзгөчөлүгү ж.б. [21, 365-б.].

Биздин изилдөөбүздө, социалдаштыруу маселеси этномаданият алкагында анализге алынып жаткандыктан, антропологиялык изилдөөлөргө таянуу негиздүү. Бул илим тармагынын ири өкүлдөрү М. Мид, Р. Бенедикт

жана башка маданият антропологдору, социалдаштыруу процессин, маданий мурастарды муундан муунга өткөрүп берүү, чоңдордун жана балдардын жүрүм-турумунун социалдык нормаларга дал келиши катары карашкан. Өзгөчө М. Мид үй-бүлөнүн уруулук, улуттук тажрыйбасын, баланы инсан катары калыптандыруунун бирден бир фактору катары караган [118]. Социалдык тажрыйбаны мындайча транциялоонун этномаданий мыйзам ченемдүүлүктөрү М. Миддин “Культура и мир детства” (М. Мид, 1988) тарабынан таризделген.

М. Миддин изилдөөлөрүнүн негизинде маданияттын *постфигуративдик*, *кофигуративдик*, *префигуративдик* сыяктуу типтери бөлүнүп көрсөтүлөт. Биз изилдөөгө алынып жаткан изилдөөнүн мейкиндигин, постфигуративдик маданият тибине кошууга болот. Анткени, кыргыз эл педагогикасында кыз балдарды социалдаштыруу улуттук салттардын талап жана эрежелерине шайкеш жүргүзүлгөн. Ар бир ата-эне үчүн, ата-бабаларынын салттуу жашоо тажрыйбалары, кыз балдардын сырткы келбетинен баштап, жүрүм-турумуна чейинки сапаттарын калыптандыруунун эң ишенимдүү, башкы багыт ориентирлери болгон. Мында, социалдашуунун натыйжасы катары, биринчи иретте, ошол улуттун тили жана маданияты, экинчи иретте, адам тарабынан өзүн кайсы улутка таандык деп эсептеши жана ошол улуттук чөйрөдөгү адамдардын, ал инсанды өзүбүздүкү деп эсептеши саналат. Демек, өзүн кыргыз деген адам, эң алды менен кыргыз тилин билүүсү, өзүн кыргыз тарыхы жана маданияты менен бирдикте кароосу, ал маданиятты өзүнө таандык жана өзүн ошол маданиятка таандык (идентификация) деп эсептейт. Мунун бардыгы этнос деген түшүнүктүн (биологиялык гана түшүнүк эмес) тарыхый, коомдук-маданий көрүнүш экендигинен кабар берет [24, 10-б.].

Жалпысынан, антропологиялык изилдөөлөрдө, этномаданий өзгөчөлүктөр социалдаштыруунун көп кырдуулугун аныктоочу факторлордун бири катары айкындалган, башкача сөз менен айтканда,

антропологдордун изилдөөлөрүндө, социализация маданий мурастардын муундан-муунга өтүшү, социалдык норма, образ жана жүрүм-турумдарды өздөштүрүү процесси катары аңдалат. Ошону менен бирдикте, бул концепцияларда социалдаштыруу процессинде инсандын орду пассивдүү. Ал маданияттын субъекти эмес, керектөөчүсү катары аңдалат.

Социалдаштыруу концепцияларынын алкагында, биздин изилдөөбүзгө жакын парадигмалардын бири – «Социалдык-тарыхый детерминизм» парадигмасы.

Ал социологияга марксисттик теориялар аркылуу келген. Анын алкагында, социалдык болумуш адамдар ортосундагы түрдүү алака-катыш мамилелерден келип чыгат. Мындагы борбордук тилке, тарыхый тажрыйбалардын негизинде өз ара байланышы өтмө катар мүнөзгө ээ коомдук курулуш жана социалдык процессти жаратат деген тезис.

Чарльз Хортон Кулинин “Символикалык интеракционизм” парадигмасына ылайык инсан айлана-чөйрөдөгү дүйнө менен көптөгөн байланыштарда болуу аркылуу коом мүчөсүнө айланат. [24, 45-б].

Илимий адабияттарда социалдашуунун *интериоризация, адаптация, тууроо* сыяктуу мехнизмдери тууралуу сөз болуп келген.

Интериоризация (лат. -ички үйрөнүү) – түшүнүгү, алгач ирет француз социологу Э. Дюркгейм тарабынан, адамзат коомундагы бүт маданий-рухий жетишкендиктердин жеке адам тарабынан өздөштүрүшүнүн натыйжасында сырттагы (социалдык чөйрөдөгү) нерселердин (идеялдардын, стереотиптердин, ырым-жырымдардын, билимдердин, түшүнүктөрдүн ж.б.) адамдын ички ишенимине жана жүрүм-турумуна айланыш механизми катары аңдалган [24, 65-б].

Социалдаштыруу процесси, социалдык адаптация түшүнүгү менен тыгыз байланышта. Адаптация (лат.ынгайлашуу) – тирүү организмдин, бүт бойдон, клеткасынан тартып, органдарынын түзүлүшүнүн жана

кызматтарынын чөйрөнүн шарттарына ыңгайлашып өзгөрүшү катары кабылданат [21, 256-б.].

Социалдаштыруу теориясынын алкагында биздин изилдөөбүз менен тикеден тике байланыштуу социалдык иденттешүү түшүнүгү өзгөчө мааниге ээ. Ал Ж. Тернердин эмгектеринде өзүн кандайдыр адамдар тобунун категориясына карай ыңгайлашуусу катары каралса, А. Тэшфел тарабынан адамдын белгилүү социалдык топторго таандык экенин айкындоосу жана ага карай аң-сезимдүү социалдашуусу катары ачыкталган [21, 149-б.].

Социалдашуунун дагы бир механизми катары, тууроо (подражание) иш-аракети болуп эсептелет. Тууроо адамдын бир үлгү, мисалга карай ээрчүүсү, же аны кайталашы. Тууроо механизми өзгөчө адам баласынын бала чагына өтө таасирлүү болот. Мисалы, кичине балдар айланасындагылардын сүйлөгөнүн, жүрүм-турумун туурай беришет жана ошого көнүгүшөт [151, 15-б.].

Идентификация (окшоштуруу, өздүк же таандык деп эсептөө) – бул инсандын, аң-сезимдин анчейин катышуусусуз эле, өзүн-өзү кайсы топко, улутка таандык деп эсептеши же өзүн алар менен бирдиктүү, ажырагыс деп эсептеши (Мисалы: улуттук идентификация ж.б.).

Рефлексия же ойлонуу, ички диалог, ички толгонуу. Рефлексиянын негизинде адам ар дайым өзүнүн ички дүйнөсүндө коомдо, үй-бүлөдө, теңтуштарда болгон кандайдыр бир баалуулуктарды кабыл алышы же кабыл албашы мүмкүн. Демек, рефлексия адамдын ички дүйнөсүндөгү нерсеге, биринчи иретте өзүнүн башкалар менен болгон мамилесине, ордуна, салмагына карай болгон ар кандай ойлонуусун, толгонуусун билдирет [128, 56-б.].

Социалдашуу процессин конкреттүү бир улуттук чөйрөнүн таасири менен өтмө катышта караган окуулардын бири Г. Гарфинкель жараткан «этнометодология». Айрым окумуштуулардын интерпретациясында Г. Гарфинкель аталган методологияны этнографиянын бир варианты катары

сунуштайт. Г. Гарфинкель этносту адамдардын массасы жалпылыгы ал эми “методду” атайылап программаланбаган эреже салттардын негизинде адамдар ортосундагы адамгерчилик мамилелерди регуляциялап туруучу иш аракет нормалары катары түшүнгөн. Жыйынтыктап айтканда этнометодологияны адамдардын аракеттеринин, жорук жосундарынын ыкмаларын, инструменттерин айкындоо таризинде колдонгон. Этнометодологиялык изилдөө инсандардын жашоодогу өз ара ымаласы кандайча уюштурулуп жүзөгө ашат деген суроолордун башын ачууга багытталат [21, 217-б.].

Биз изилдөөгө алынган проблеманын чечими, башка билимдер менен бирдикте, элдик тарбиянын тарыхы жана теориясы менен тике байланыштуу.

Тарыхта балдарды коом мүчөлүгүнө даярдоодо улуттук тажрыйбаларга таянуу маселеси, бардык педагогдор тарабынан колго алынган. Я. А. Коменский бул идеяны жактоо менен, буга байланыштуу билимдерди топтоп “Чехтердин акылмандуулугу” (“Мудрость старых чехов”), “Чех дидактикасы” (“Чешская дидактика”), “Чех поэзиясы жөнүндө” (“О чешской поэзии”) ж.б. эмгектерди жарыялаган. Анын пикири боюнча, оозеки чыгармалар элдин руханий дүйнөсүн, интеллектуалдык маданиятын өстүрүп-өнүктүрүүнүн пайдубалы. Нагыз элдик руханий асылдыктарга сугарылбаган инсан, өз элинин чыныгы атуулу боло албайт [91,138-б.]. Швейцариялык филантропист, педагог-агартуучу, аталган маселеге андан да тыкыр карап, мектептин таалим-тарбиясы менен үй-бүлө тарбиясынын ортосундагы ажырымды толуктоо багытында, өрнөктүү тажрыйба калтырган. А. Алимбековдун пикиринде, “Элдин маданий салттарынын духуна сугарылган эне тилиндеги элдик мектептерди түзүү, швейцариялык улуу педагог И. Г.Песталоццинин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн башкы максаты болгон. Анын ою боюнча мектептеги билим берүү, тарбиялоо иши элдик, үй-бүлөлүк маданиятка негизделбесе, акыры келип, адамдардын жан-дүйнөсүндөгү жасалмалуулукту, жардылыкты пайда кылат” [12, 112-б.]. Ал карапайым

элдин тарбиялык нускалары менен тажрыйбаларын илимге, ал эми мектептеги билим берүү ишин элге жакындаштыруунун жолдорун издеп, алгачкы тажрыйба жаратууга жетишкен. Андай тажрыйбасынын үлгүсү катары, катардагы карапайым эненин, өз баласына өзү, баштапкы элементардык билим берүүсүнө ылайыкташтырылган “Энелер үчүн китеп” деп аталган колдонмону көрсөтүүгө болот.

Улуу немец педагогу Фридрих Адольф Дистерверг, инсан – бул ысым, а улут болсо – бул кошумча ат экендигин белгилөө менен бирге, мугалимдерге жалпы адамзаттык жана улуттук тарбияны айкалыштырууну сунуштаган. Дистерверг балдарда улуттук каада-салттарга, салт-санааларга жана тарыхка болгон сүйүүнү ойготуунун маанилүү экендигин баса белгилөө менен бирге, улут – бул бүтүн адамзат эместигин, анын бир бөлүгү экендигин айткан [12].

К.Д.Ушинский өзүнүн “Орус тарбиясындагы нравалык элементтер” аттуу макаласында: “Биз таалим-тарбияны ондоп чыгууга кур бекер эле умтулуп жатабыз. Ал орус эли канча кылым жашаган болсо, ошондон бери жашап келе жатат. Ал эл менен бирге жаралып, бирге өсүп, анын тарых таржымалынын дурус жана буруш жактарын түгөл чагылдырып турат. Бул бирин – экинчиси улап, Россиянын жаш муундары өсүп жаткан кыртыш болуп саналат. Ошол таалим-тарбиянын эреже-талаптарынын күчтүү жана чабал жактарына зирек кароо менен, аны кубаттоо жана өркүндөтүү керек”, – деп жазган [181, 162-б.].

Тарбиялоодогу улуттук факторду Н. И. Пирогов төмөнкүчө мүнөздөйт: “Биз баарыбыз тарбия аркылуу чыныгы инсан боло алабыз. Тубаса мүнөз жана улуттук менталитетке жараша ар кандай тарбия алабыз. Муну менен дайыма өз өлкөбүздүн жараны болуп калабыз жана ар дайым алган тарбиябыз аркылуу улутубуздун жакшы жактарын көрсөтөбүз” [153, 78-б.].

Орус элинин улуу-гуманист жазуучусу Л. Н. Толстой бала чагынан кыштактын карапайым калкы, асыресе, үй кызматчылары менен аралашып,

алардын адамгерчиликтүү жорук-жосундарын көрүп, айырмалуу каада-салттарына кызыгып, мукамдуу кеп-сөздөрүнө кулак төшөп, алар менен мамыр-жумур чоңойгон. Демек, улуу жазуучунун ачык-айкын демократиялык көз караштары, карапайым элдин руханий дүйнөсүнө болгон кызыгуусу, урмат-ызаат сезимдери, ошол бала чагында эле көрөңгөлөнгөн. Бул жөнүндө ал: “Үй-бүлөдөгү шарт-жагдай, ата-энелердин олдоксон мамилелери, талаачылык иштери, айыл жеринин оюн-зооктору, кандай гана болбосун таалим-тарбиянын башкы негиздери болуп саналат”, – деп жазган [177, 86-б].

Ал карапайым элдин тарбия маданиятын жогору баалоо менен, аны жалпылап изилдөө иши колго алынбай келе жаткандыгын өкүнүч менен белгилеп: “Педагогиканын али таржымалданбаган тарыхын үйрөнүү кыйла таасирдүү болор эле. Не бир чыгаан абстрактуу философ да, ата-энелер, эже-агалар, коңшу-колондор колдонгон тарбиялык ыкмалардан таба турган негиздердин 100 дөн бирин таап бере алаар бекен?”, – деп жазат [177, 113-б.].

Л.Н. Толстойдун бул маселе боюнча китеп жазуу тилеги ишке ашкан эмес, бирок, анын бул багыттагы ой-жоромолдорун жалпы адамзаттык асыл наркка айланган көркөм чыгармаларынан, ошондой эле, балдар окуусуна багышталган “Улуттук алиппе”, “Жаңы алиппе”, “Орус балдары үчүн көркөм окуу” сыяктуу окуу китептеринен таасын байкоого болот.

Белгилүү советтик педагог С.Т. Шацкий, мугалимдерге баланы курчаган чөйрөнү жакшы билбей туруп, тарбия ишин натыйжалуу жүргүзүү мүмкүн эмес экендигин дайыма нускап келген. Ошону менен бирге, элдик педагогиканын жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн, оң жана айрым терс жактарын айырмалап үйрөнүүгө чакырган. Ал дыйкан баласынын 15 тен ашык эмгектин түрүн аткара билишин, салттуу тарбиянын жемиши катары жогору баалаган [190].

Жаш муундарды гендердик социалдаштыруунун этнопедагогикалык негиздерин ачып көрсөтүү, анын түйүндүү түшүнүктөрүн ачыктоону талап этет.

Жыйырманчы кылымдын экинчи жарымында, балдарды социалдаштыруу максатында, элдин таалим-тарбия тажрыйбаларын жандандыруу актуалдуу маселеге айланган. Анын башатында Г.Н. Волков болуп “Этнопедагогика – өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча, калайык-калктын тажрыйбасы, анын педагогикалык көз-караштары, турмуш-тиричиликтин, үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун жана элдин педагогикасы жөнүндөгү илим”, –деп аныктаган [43, 66-б.].

Я.И. Ханбиков элдик педагогиканы “Окутуу, тарбиялоонун максатын, милдеттерин, каражаттарын, көндүм, ыкмаларын өз ичине камтыган элдик эмпирикалык билимдердин тутуму”, – деп эсептейт [183, 126-б.].

А.Ш. Гашимов негизинен бул ойго кошулуу менен, анын объектисин бардык жыныстагы, бардык жаш курактагы адамдардын инсаны катары аныктайт [48, 142-б.].

А. Алимбековдун пикиринде: “Элдик педагогика - бул баарынан мурда, тигил же бул улуттун социалдык турмушунун практикасы, таалим-тарбия жаатындагы предметтүү, жөрөлгөлүү иш-аракеттеринин бөтөнчө системасы. Демек, элдик педагогика тарбиялоо, билим берүү жаатындагы акыл-ойлордун, ишеним-идеалдардын гана уюткусу эмес, ал баарыдан мурда, ошол идеалдарды калыптандырууга багытталган элдин практикалык, педагогикалык иш-аракеттерин өз ичине камтыган өзгөчө феномен” [13, 80-б.].

Бул маселени түшүнүүдө О.В. Хухлаеванын: “Этнопедагогиканын предмети – салттуу маданияттардагы балдарды тарбиялоо тажрыйбалары” деген көрсөтмөсү да өзгөчө мааниге ээ. Изилдөөчүнүн пикири боюнча, бул предмет аркылуу, этнопедагогика, ар кыл маданияттагы балдарды тарбиялоо багытындагы позитивдүү жетишкендиктерди изилдеп, азыркы балдарды

турмушка даярдоо багытында, салттуу баалуулуктардын дараметине таянуу маселелерин талдоого алат [187, 248-б.].

Н.В. Максименко элдик педагогикадагы жаш муундарды социалдаштыруунун каражаттары катары, ар түрдүү деңгээлдеги турмуш чөйрөсүнүн элементтерин көрсөтөт. Алардын катарында фольклорду (эпос, жомок, улама сөздөр, санжыра, миф, легенда, оозеки баяндар макал-лакаптар, табышмактар ж. у. с.), адамдардын салттуу алака-катыш мамилелерин алдыңкы планга койот [104].

Г.Н. Волков элдик тарбиянын таасирдүү каражаттары катары бат айтма, жаңылмач, макал-лакап, легенда жана балдар ырларын эсептейт [43, 176-б.].

Бул багытта М.С. Яницкийдин салттуу социалдаштыруу каражаттарын классификациялоо багытындагы аракети да, өзгөчө кызыгууну жаратат. Анын пикиринде этникалык социалдаштыруунун каражаттарын төмөнкүдөй шарттуу топко бөлүүгө болот: сөз түрүндөгү таасир этүү каражаттары (эпос, жомок, улама сөздөр, санжыра, миф, легенда, оозеки баяндар макал-лакаптар, табышмактар); салттуу элдик оюндар (кыймылдуу, спорттук, ролдук ж.б.); салттуу оюн зооктор жана эмгек ишмердүүлүгү [196, 27-б.].

Балдарды социалдаштыруу маданияты, үй-бүлөнүн таалим-тарбия чөйрөсүндө жүзөгө ашат. Үй-бүлө – бул микросоциум. Ал адамзаттын турмуш тирчилигинин эң башкы жана массалык компоненти.

Н.А. Асипованын пикиринде, үй-бүлө, балдар үчүн социалдык нормаларды өздөштүрүүнүн башаты болуп кызмат кылат. Өзгөчө үй-бүлөнүн ата-энелик, бир туугандык милдеттерди, коом алдындагы жоопкерчиликтерди өздөштүрүүдөгү, үйрөтүүдөгү ролу өтө чоң. Үй-бүлөдө инсандын фундаменталдык мааниге ээ болгон социалдык баалуулук, нарктуулук багыттары калыптанат, б.а. үй-бүлөдө ошол коомго, этноско, социалдык топко мүнөздүү болгон тарыхый, маданий өзгөчөлүктөр, турмуштук багыттар, максаттар, пландар жана аларды ишке ашыруунун

жолдору өздөштүрүлөт. Демек, өсүп келе жаткан бала чөйрөнүн жакшы жагын да, жаман жагын да тез кабыл алат жана андай кабыл алуу, көбүнчө үй-бүлөдөн башталат [24, 36-б.].

“Үй-бүлөлүк тарбия деп – улуу муундардын, үй-бүлөнүн жаш мүчөлөрүн, коомго пайдалуу, ар тараптан өнүккөн, адеп-ахлак жактан жетилген инсан катары калыптандыруу максатында жүргүзгөн аракеттерин түшүнсөк болот”. Үй-бүлөлүк тарбиянын негизги максаты болуп, баланы келечекте ата-энесинин оюндагыдай, коомго пайдалуу жана инсандык жактан ар тараптан өнүккөн адам катары тарбиялоо жана турмушка даярдоо эсептелет [24, 48-б.].

Ырасында эле, байыртадан баарыга маалым акыйкат – баланын төрөлүшү – бул али инсандын төрөлүшү эмес. Инсан адамдар чөйрөсүндө гана калыптанат. Ал эми наристеге эң жакын чөйрө – үй-бүлө: апасы, атасы, чоң эне, чоң атасы, улуу-кичүү бир туугандары. “Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт”, “Эжени көрүп сиңди өсөт”, “Көргөн көргөнүн жасайт, көсөө түрткөнүн жасайт”, “Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат” сыяктанган макал-лакаптар ушул ойду таасын ырастап турат [24, 185-б.].

Демек, наристенин адам катары өсүп-өнүгүп, анан барып субъект, өзүнүн өнүгүшүнүн кожоюну, б.а. инсан болуп калыптанышында, ата-энеге жана үй-бүлө мүчөлөрүнө чечүүчү роль таандык.

Каралып жаткан маселе, кыз балдарды социалдаштыруу маселесине байланыштуу болгондуктан, “гендердик социалдаштыруу” түшүнүгү боюнча илимде калыптанган көз караштарга токтоло кетүү зарылдыгы бар. Гендердик тендиктин тарапташтары, ролдордун салттуу түрдө “эркектин” жана “аялдын” деп бөлүнүүсүн, табигый өзгөчөлүктөр менен байланышкан, белгилүү бир типтеги социалдашуунун, тарбиялоонун, окутуунун натыйжасы деп санашат. Э.Гидденс, “гендерди”, “эркек менен аялдын ортосундагы физикалык айырмачылыктар эмес, аял менен эркектин социалдык

калыптанган өзгөчөлүктөрү” деп түшүндүрөт [49, 86-б.]. Анын сөзү боюнча, гендер, эң биринчиден, аял менен эркекке дал келген жүрүм-турумга карата болгон социалдык күтүүлөрдү билдирет. Гендерди жыныстык ролдук чечмелөө, “девиация” жана “ийгиликтүү социалдашуу” түшүнүктөрү менен байланыштуу.

“Социалдаштыруу” түшүнүгүнүн кыргыз тилиндеги маани-маңызын аныктоого байланыштуу аракеттер да өзгөчө принципалдуу мааниге ээ. Кыргыз илиминде бул багыттагы аракеттердин ичинен М. Мурзаевдин эмгегине токтоло кетели. Ал бул түшүнүктү улуттук маданияттагы социалдаштыруу салттарынын алкагында карап, аны “...тарыхый өнүгүүдө эл тарабынан жаратылган жана эл сынынан өткөрүлгөн, элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын, ишенимдердин, стереотиптердин, социалдык установкалардын ж.б. таасир этүүлөрү аркылуу, социалдык нормалар, жүрүм-турум эрежелери менен социалдык күтүүлөрдү балдарга өздөштүртүү аркылуу, аларды коомдун мүчөсү, өз элинин өкүлү жана инсан катары жетилтүү системасы болуп саналат”- деп мүнөздөйт [127, 240-б.]. Улуттук маданиятта инсанды социалдаштыруунун негизин, жаш муундарда рухий (ата-бабалар салтын, ата-энени, мекенди ыйык тутуу ж.б.) жана социалдык дөөлөттөрдү (элдин каада-салттарындагы, үрп-адаттарындагы, ырым-жырымдарындагы жүрүм-турум нормаларын жана эрежелерин ж.б.) калыптандыруу түзгөн [127, 123-б.]. Автор кыргыз тилиндеги “Адам болуу” концептин социалдашуу терминине жакын түшүнүк катары кабылдоого болоорун белгилейт. Анын пикиринде, “Адам болуу”, салттуу коомдогу инсанды социалдаштыруунун системасы болуп, инсан катары жетилүү, ата-бабалардан келе жаткан социалдык нормаларды жана эрежелерди тутунуп жашоо, турмушта жашап кетүүгө даяр болуу жана инсан катары элдин жүгүн моюнуна алуу, эл үчүн иштөө, эл тагдырына жоопкерчиликтүү болуу ж.б. сапаттардын биримдигинен турат.

Ошондуктан, кыргыз коомунда кыз балдарды социалдаштыруу маселесин тарыхый этнопедагогикалык аспектте териштирип изилдөөгө объективдүү өбөлгөлөр, реалдуу ресурстар да арбын.

1.2. Салттуу кыргыз коомундагы аялзатынын орду тарыхый маданий булактар менен илимий адабияттардын күзгүсүндө

Бул параграфта салттуу кыргыз коому Кыргыз коомундагы аялдардын орду тууралуу сөз болгондо кыргыз жерин кыдырган чет элдик илим жана маданият өкүлдөрүнүн жазгандары өзгөчө кызыгууну жаратат. Фергана өрөөнүнүн экономикасын, табиятын, тарыхы менен этнографиясын үйрөнүү иш-аракеттеринин чегинде, жубайлар В.П. жана М.П. Наливкиндер жергиликтүү коомдордо салтка жана диний догмаларга ылайык, эркектер үй-бүлө башчысы катары эсептелгени менен иш жүзүндө аялдын күйөөсүнө болгон таасири күчтүү болгонун белгилешкен. Чындыгында эле, кыргыз коомунда аялдардын тике жана кыйыр катышуусуз бир дагы социалдык жана экономикалык маселе өз орду менен чечилген эмес [133, 158-б.].

Аялдар менен эркектердин ортосундагы теңчиликти “жубай”, “өмүр шериги” – деген сөздөрдүн мааниси да туура туюндуруп турат. Бул сөздөр, өмүр бою эриш-аркак турмуш кечирүү үчүн, тагдырын бириктиришкен, карама - каршы жыныстагы “жуп” адамдар дегенди билдирет. Боз үйдүн түзүлүшү анын ар бир бөлүгү турмуштук социалдык экономикалык ролдордун теп-тең бөлүшүтүрүлгөнүн тастыктап турат. Боз үйдүн ичинин ашкана тарабы “эпче”, эр бүлө жайлашкан тарабы “ыпча” деп бөлүнөт [8, 328-б.].

Түрколог изилдөөчү Н. Усеев бул сөздүн мааниси тууралуу мындай деп жазат: “Эбчи сөзү аял дегенди билдирип атса, анда элибиздин түшүнүгүндө аялзаты үйчү, башкача айтканда үйдө отурган адам катары кабылданган. Ошондуктан, эбчи сөзүн аялзаты үйдүн куту, очоктун сактоочусу катары кабыл алынганынан улам келип чыккан деп түшүнүү керек. Акыркы

учурдагы илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгында да бакубат үй-бүлө катары, күйөөсү иштеп үй-бүлөсүн баккан, ал эми аялы үйдө отуруп, балдарын багып-тарбиялаган үй-бүлө эсептелген. Демек, сөзмө-сөз которгондо үйчү, үйдө отурган дегенди билдирип, аял деген мааниге келген эбчи сөзү кыргыз элинин түшүнүгүндөгү аялдын идеалдуу образын, үйдө отуруп, балдарын тарбиялаган, очок ээси, үйдүн куту болгон аялды чагылдырган” [180, 126-б.].

Боз үй көтөрүү амалдары да жубайлардын үй-бүлөлүк өз ара биримдигин, көз карандылыгын бекемдөөгө негизделген. “Адатта, үй көтөрүү эркектин да (боз үйдүн жыгач-ташын ошол жасаган), аялдын да (боо-чуу, тутууларын ж. б. ал даярдаган) эмгегин бирдей талап кылган. С. Иптаров белгилегендей кыргыздар “боз үйдү “курдук” же “тургуздук” дешкен эмес. Үйдү көтөрүү, тигүү – булар ички динамикага ээ, “кыймылдуу” түшүнүктөр” [70, 134-б.].

Көчмөн кыргыздардын маданий чарбачылык турмушун изилдеген С.М. Абрамзон, салттуу коомдо бардык жумуштар гендердик ролдор боюнча бөлүштүрүлгөндүгүн төмөнкүчө белгилейт: “Кыргыздын чарбачылыгында, ар кыл үй тиричилик жумуштары кыйла маанилүү орунда турган, ал тиричиликтер мал чарбачылыктын продуктуларын иштетүү менен байланышкан. Эркектер жазында жана күзүндө кырккан койлордун жүнүнөн аялдары ийик менен жип ийришкен. Алар өрмөктө ошол жиптерден таарлардын түркүндөрүн токуп кементай, чепкен, чапан, шым, кап, куржун, ошондой эле боз үйдүн эмеректерин, жип-шууларды даярдашкан” [2, 96-б.].

Н.А. Северцовдун жазганына таянсак, үй тиричилигинде “көп учурда баш ийүү эркектин үлүшүнө туура келет”, ал үйдө “мүмкүн болушунча жакшы урматталган, бирок үнсүз жана унчукпас мейман катары, ал эми аял өз алдынча жана толук бийликтүү киши” болгон. Анын баамында “... дегеле кыргыз аялдары коркоктордун бири эмес”, алар “бийликти тааныбайт”, “атүгүл аял өзүнүн күйөөсүнө бир аз кекирейүү менен мамиле кылып, “ал эми күйөөсү ага баш ийип, анын тилинен чыкпайт”. 1898-жылы Ош, Алай,

Памирлик кыргыздар арасында болуп, жакындан баарлашкан атактуу саякатчы Ф.Рокка белгилүү эмгегинде: “Өтө өнүккөн маданияттуу элдерде да, кыргыздарда өз апаларын, энелерин, аялдарын урматташкандай аялдарды урматтагандар аз кезигет. Алар (кыргыз аялдары) эч качан жүзүн жашырышпайт, өзбек, тажик аялдарындай болуп басынышпайт. Тескерисинче, өз эркектери менен бирдей укукка ээ болушат”, –деп жазган [164].

Кыргыз аялдарынын парасаттуулугу жана акылгөйлүгү менен күйөөлөрүнүн иш-аракетине таасир көрсөтө ала тургандыгын, казактын атактуу окумуштуусу Чокан Валиханов, 1856-жылы Ысык-Көлгө келгендиги тууралуу эскерүүлөрүндө атайын белгилеп, төмөнкүчө жазган: “... кыргыз аялдары эркектерден обочолонуп өзгөчө шартта болбой көпчүлүктүн ичинде да өз оюн айта билген. Бул тууралуу Чокан Валиханов: “Мен отурган боз үй жаш жана улгайган аялдарга жык толуп, биздин ортобузда ишенимдүү сөздөр башталды. Биз жаш аяштар менен тамашалашсак, алар курч жооптору менен сөз кайтарып жатты”, – деп жазган [169, 196-б.].

И.П. Ювачев кыргыз аялдарынын коомдук активдүүлүгүн даана баамдап минтип жазган: “Кыргыз аялы – мыкты чабандес, укмуштай кызматчы жана меймандардын чөйрөсүндө өтүмдүү аял. Кыргыз аялдары коомдук иш-аракеттерге катышкан учурлары да болгон”, – деп жазат. Феликс Рокка өз байкоолорунун негизинде: “Үй-бүлө жана уруу маселелери чечилип жатканда, аялдардын ою да сөзсүз эсепке алынат”, – деп жазган [194, 241-б.].

И.П. Ювачевдин баамында ошол Түркстандык башка улут өкүлдөрүнөн айырмаланып, “Кыргыздардын аялдары тышта болобу, үйдө болобу өз каалаганындай жүрө берет. Ал жүзүн бирөөдөн эч качан жашырбайт. Кийген кийимдери да, кудум эле эркектердикиндөй ийиндерине чаар чапан жабынышат, баштарында болсо ак элечек. Бир болгон айырмасы – аялдар элечекти ээк алдынан байланып алышат. Кыргыз аялы ат үстүндө эркин

жүрөт, чарбачыл, конок-кечени жайдары тосуп алган үй ээси. Кыргыз аялы коомдук иштерге катышкан мисалдар да болгон” [194].

Ырасында эле, үй-бүлөдө эркек адамдын, үй ээси катары статусу болгону менен, кандай гана маселе болбосун, аялдын кеңешсиз акыркы чечим кабыл ала алган эмес. Ушуга байланыштуу кыргыздарда башка эч бир элде кездешпеген “Кабырга менен кеңешүү” деген салт ырасым бар. Бул салтты кыргыздардагы аялдардын коомдук статусун бекемдөө, аялдарга сый ызаат менен мамиле кылуунун көптөгөн көрүнүштөрүнүн бири катары кароого болот.

Кыргыз коомунда аял менен эркектердин ролдук маданиятындагы тең салмактуулук “Кыз куумай” аттуу оюнда да бекемделген. А. Акматалиевдин маалыматы боюнча, “Кыз куумайга 15-17 же андан жогорку жаштагы курбалдаш кыз-жигит улуттук кийимчен катышат. Оюнга минилчү аттар алдын ала суутулуп, үртүктөлөт. Ат чабууну аштоочу жер, маара белгиленет. Кыздын минген аты, жигиттин минген атына караганда күлүгүрөөк болот. Тагыраак айтканда, атты кыз өзү тандайт. Калыс, кыз-жигитти аттарына мингизип, ат чабууну баштоочу жерге алып келет. Кыз жигиттен 20-25 метрдей алдыда турат. Белги берилээр замат аттардын оозу койо берилип, жигит кыздын артынан кууп жетүүгө киришет. Натыйжа ийгиликтүү болсо, же жигит кызды кууп жетсе жеңиш белгиси катары, кыздын жүзүнөн сүйүүгө аракет кылат” [6, 224-б.].

“Кыз куумай” оюнун уюштуруу күйөөнүн жана кыздын гендердик ролдук жүрүм-турумун сыноонун өзгөчө формасы катары да, кызмат кылган. Анткени, көчмөн турмушта ат үстүндө чапчандык бардык жыныстагы адамдарды баалоонун катарына кирген.

Кыргыздар кыз балдарга кенедей кезинен сый ызаат менен мамиле кылган улуттардын катарына кирет. Көпчүлүк учурда тезек терүү, отун алуу, кой кайтаруу сыяктуу, ээн талаада жалгыз кажар күч аткарылчу жумуштарды аткартуудан алыс кармашкан. Кыздарды көбүнчө, коллективдүү эмгекке

тартышып үлпүлдөтө кармап, уздукка узантууга аракет кылышкан. Узакка базар учарга барганда, бала-чакага кийим кечек алганда “Кыздын көзү кызылда” – деп кыз балдарды өзгөчө көңүлгө тутушкан. Кандайдыр бир орунсуз иш үчүн кыз балдарды физикалык жактан жазалоону мындай турсун, катуу урушууну да өөн көрүшкөн. Бул салттуу көз караштардын башатында “Кыз бирөөнүн бүлөөсү, убактылуу конок, төркүнүндө сый-ызаат гана көрүп өтүш керек” – деген ой тилек жаткан. Эт бөлүштүрүүдө кызга устукан катары – малдын төшү ыйгарылган. Кыз кезинде кундуз тебетей кийгизишсе, турмушка узаттарда ак шөкүлө кийгизип, күмүштөн ат жабдык токулган, жорго мингизишкен. Буга көрүнүш Казыбектин мурастарында “Булгаары тердик муз желдик, бурчтарын чеге жылдыздап. Булактаган кыз – келин, бура тартып ыргыштап. Кымбат баалуу кийгени, кылыктуу жорго мингени”, – деп образдуу сүрөттөлгөн.

Кыргыздар өз кыздарын турмушка «Муңайтып узатпай, кубантып узантууга аракет кылышкан. Ошондуктан, кыз узатуу учуру түрдүү шаан-шөкөттөр менен коштолгон. Кыргыздардагы ошол өңүттөгү салттуу шаан-шөкөттөрдүн бири “Кырк күн кыз кыңшылатуу” – деп аталат. Узатылуучу бийкечтин башына кымкап же чапан жаап, санаалаштары же акылдаштары (алардын башында да ошондой чүмкөмөлөр болушу мүмкүн) тиги кызга барып, кымкапка башын катып, чекелерин тийгизип, чоң энеси, өз энеси, жеңелери, эжелер үн чыгара кыңшылап ыйлап коштошушкан [6].

Башка улуттар сыяктуу, кыргыздарда да, балдардын коомдун толук мүчөсү болушу алардын өз алдынча “түтүн булатып”, үй-бүлө курушу үчүн атайын камкордукка негизделген салттар калыптанган. Бул салттар канчалык даражада балдардын үй-бүлөлүк тагдыры тууралуу ата-энелердин камкордугунан келип чыккандыгына карабастан, көпчүлүк учурда жаштардын гендердик эркиндигин чектеп, аягы трагедия менен бүткөн окуялар көп болгон. Ошондуктан, кыргыз коомунда жаштар салттуу эрежелер алардын эркине, эркиндигине карама-каршы келгенде, өз бактысы

үчүн күрөшүшкөн. Мындай өрнөктөрдү чагылдырган классикалык оозеки чыгармалар арбын. Алардын бири “Аксаткын менен Кулмырза” дастаны.

Кыргыздар элди бөтөн эл менен бириктирип учугун улап, байланыш, карым- катышынын масштабын кеңейтүүдө, кыз балдардын ролуна өзгөчө маани беришкен. Ошондуктан, элдик макалда “Ачууну таттуу кылган туз, алысты жакын кылган кыз” – деп айтылат. Кыргыздар келин алууда болобу, кыз берүүдө болобу, кудаларды алыс жакын деп жерге бөлүшпөй, бардыгы тагдырдын буйругунан деп эсептешкен. Алыстан куда күтүүнүн жүйөөсүн “Кыз баладай болобу, элди эл кылат, жерди жер кылат, жер тамырынан эл тамыры көп болот”,– деп чечмелешкен. Ошону менен бирге айрым макалдарда жакындан келин алуунун кейиштүү жагы да болоору эскертилет. Буга байланыштуу “Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт” – деген макалды чечмелеп көрөлү. Чындыгында эле, төркүндүн жакындыгы кыз баланын үйүнө каттоосун көбөйткөн. Айрым учурда ат тезегин кургатпай, төркүнүнө жүйөөлүү да жүйөөсүз да каттай берүүнү адатка айландырып алган келиндер да жолукпай койгон эмес. Кыргыздардагы “Күйөө жүз жылдык, куда миң жылдык” – деген макал кудалар ортосундагы туугандык мамиленин түбөлүктүүлүгүнө карата ишеним жаратат. Ошондуктан, “Куданын жаманы суу кечирет” – деп айрым учурда кудаларды таяныч катары карашкан.

Кыргыздардын азыркы тарыхында учурай калуучу, кыз ала качуу сыяктуу жоруктар көчмөнчүлүк доордо дээрлик сейрек учураган. С.М. Абрамзондун пикиринде: “Кыз ала качууну салыштырмалуу сейрек колдонушкандыгынын негизги себеби, ушунун негизинде келип чыккан жаңжалга эки тараптын тең туугандарынын кеңири чөйрөсү тартылып, кээде оор кесепеттерге алып келген уруктук араздашуулар келип чыккан” [2, 132-б.]. Элдик педагогиканын эреже мыйзамдары ата-теги бир адамдардын үй-бүлөлүк турмуш куруусуна чектөө койгон. Бул элдик эреже ХХ кылымдын башына чейин айрым урууларда катуу сакталса, айрымдарында акырындан

өз күчүн жогото баштаган. Аталган маселени 1925-30-жылдары этнограф Н.П. Дыренкова атайын изилдеп, төмөнкүдөй тыянакка келген: “Азыркы учурда туугандардын ортосундагы никеге тыюу салуу, ар кайсы урууларда, ар түрдүү муун менен чектелип келүүдө. Алсак, моңолдор уруусунда азыркыга чейин жети атадан тарагандардын баш кошуусуна тыюу салынат. Ал эми черик уруусунда болсо төрт ата өткөн туугандар үйлөнө беришет. Мурда буларда да, жети ата өтмөйүн кыз алышып, кыз беришүүгө тыюу салынчу” [57, 12-б.].

Чындыгында эле, өткөн мезгилдеги кыргыздардын салты боюнча, бир уруудагы адамдардын жети муунуна чейинки никени осол иш катары карашкан. Бирок, бул салт өзгөчө азыр баалуулугун жогото баштаганын байкоого болот. Албетте, муну элдин рухий турмушундагы өнүгүү эмес, өксүк көрүнүш катары кароого болот.

Үй-бүлө курууда тууган-уруктун чегин эске алуу салты “Манас” эпосунда да айкын аныкталган. Алсак, эпосто Жакып Манасты үйлөндүрүү үчүн кыргыз элинен ылайыктуу кыз таба албай убайым чегет. Көңүлгө толгон кыздардын тегин иликтеп чыкса, баарынын жети атасы бир чыгат. Ушундан улам, Жакып канды тазартуу, тукумду жакшыртуу максатында Манасты тажик кызы Каныкейге үйлөнтөт. Эпостогу “Курама темир курч болот” деген накыл сөздүн төркүнү да ушуну туюнтуп турат.

Кыргыздардын байыртан калыптанган улуттук түптүү түшүнүктөрүнө ылайык, аялзатынын эң негизги милдети барган элинин тукумун улап, катарын көбөйтүү. Ошондуктан, эл, эне болуучу, кош бойлуу аялды айлана-чөйрөдөгүлөр ызааттап сыйлап, ар түрдүү камкордукка алышкан. Алардын көңүлүн чөктүрбөө максатында өлүм-житим болгон жайларга барууга, караңгыда жалгыз калууга тыюу салышкан. Ал чочуп же сезгенип калса, ашыкча ой-санаага батса курсактагы балага доо кетээрин эл жакшы түшүнгөн. Өзүнүн жана баланын ден соолугун сактоо максатында, кош бойлуу аялдардын жылаңайлак басуусуна, оор жүк көтөрүүсүнө, жагымсыз

азыктар менен тамактануусуна жол беришкен эмес. Эл ичиндеги тажрыйбасы мол, көп жашаган энелер аларды атайын көзөмөлгө алышып, көз жарганга чейин өзүн кандай алып жүрүү жөнүндө кеп кеңештерин айтып турушкан. Турмуштук тажрыйбалардан улам, баланын алты саны аман, чыйрак төрөлүшү аялдардын кандайдыр бир тамакка болгон көксөөсүн канааттандырууга байланыштуу экенин да билишкен.

Кош бойлуу аялдардын талгагын канааттандырууга калк канчалык жогору маани бергенине этнограф И.С. Колбасенконун кыргыз элине канатташ казак элине байланыштуу келтирген фактылары да жакшы далил боло алат. Ал, эгерде казак аялы камандын этине талгак болсо, анын талабын канааттандыруу үчүн дин да, элдин арам, адал тамак жөнүндөгү ишенимдери да эске алынбайт, – деп жазган [90, 46-б.]. Дал ушундай эле ишеним кыргыз элинде да кеңири кездешет. Булардын баары элдин баланын бойдо жетилүү мезгилине жоопкерчиликтүү мамилесин тастыктап турат.

Кыргыздарда көп балалуу эне, ар дайым жогорку ызаат сыйда болуп статусу жогору болгон. Кыргыздар “Алты уул төрөгөн аял – баатыр” же “Алты уул төрөгөн аял – мырзайым” – деп аташкан [6].

Ал эми, туубаган аял кыргыз коомунун эң кадырсыз өкүлүнө айланган. Бул коомдук пикир “Туубаган катындан улактуу эчки артык”, “Бээ туумайынча байтал аты калбайт, катын туумайынча келин аты калбайт” – деген макалдарда туюнтулат. Аялдын төрөбөстүгү, анын гана кырсыгы эмес, бүткүл үй-бүлөнүн, өзгөчө күйөөсүнүн кырсыгы катары каралган. Туубас аялдын күйөөсүнө жан тартып боору ооругандык “куу баш болчу жигитке, туубас катын жолугат” деген макалда билдирилген. Тарыхый тажрыйбалар, эл ичинде аялдарды тукумсуздуктан арылтууга байланышкан ар түрдүү жөрөлгөлөр, ырым-жырымдар да арбын болгонун айгинелейт. Этнограф А.Ж. Жумагулов бала көрбөгөн аялдар, көбүнесе көп төлдөгөн аюу, каман сыяктуу жапайы айбандардын терисинен жасалган талпактарга олтуруу, ит үстүнөн секирүү, ыйык жайларга, мазарларга сыйынуу, көп балалуу

аялдардын батасын алуу сыяктуу ырым-жырымдарды колдонуп келгендиги жөнүндө кеңири маалымат берет [62, 79-б.].

Тукумсуз жубайлардын турмушунда бала асырап алуу салты да калыптанган. Бала асырап алуу салты байыркы жоокерчилик заманда көбүнесе, эл-журт үчүн согушта курман болгон адамдардын балдарын кароосуз калтырбай, багып өстүрүү сыяктуу жүйөлүү шарттардан улам келип чыккан. Бирок, коомдук аң-сезимдин өнүгүшү менен бала асырап алуу салтынын мазмуну да өркүндөп, байыган.

Никелик мамилени материалдаштыруу салттары, кыргыз коомунда үй-бүлөнүн левираттык нике келишимин да жараткан. Ага ылайык күйөөсү каза болгон жаш аял бир тууган кайнисине турмушка чыгуу шартталган. Бирок, тарыхый этнографиялык маалыматтар жесир аял күйөөсүнүн тууганына турмушка чыгуу милдети турганына карабастан, экинчи күйөөгө тийүү маселесин жана кимге турмушка чыгууну өз эрки менен чечкенге укугу бар болгондугун тастыктайт.

Бул тармакта философтор А. Табалдиев, М.М. Амердинова [271,17,10], социологдор К. Исаев, А. Б. Алдашова, Н. Маткаримов, Т. Шайдылдаева [102,103,9,10,158] ж.б., педагогдор Н. Асипова, А. Алимбеков, А.Э. Измайлов, Э. Кочкорбаева, А. Раимкулова, И. Байназаров. В. Нужный, Мухаммед Шафик Абдель Тавваб Н. Имаевалардын эмгектерин [96,12,13, 156] белгилөөгө болот. Кыргызстанда, жаш муундарды социалдаштыруу маселелери, акыркы жылдарда гана, кыргыз окумуштууларынын изилдөө предметине айланып, А.Б. Алдашева [9, 10] (психологиялык аспектеги), Н.К. Түнгатарова, Н.П. Семенов [272] (педагогикалык аспектеги), Б.Дж. Мотукеев [170, 171], А. Алымкулов [15], Н. Маткаримов [156,157] ж.б. кандидаттык диссертациялык изилдөөлөрүндө терең илимий талдоого алынган.

Кыргыз социология илиминде алгачкы эмгектердин бири А.Б. Алдашеванын [10] “Шаар шартында аялдардын социалдашуусу” деген

аталыштагы изилдөөсүндө, азыркы базар экономикасынын шартындагы социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн иликтеген, социологиялык өнүктөн илимий талдоого алган. Анда шаардык аялдардын баалуулуктарын (дөөлөттөрүн) жана баалуулуктардын (дөөлөттөрдүн) багыттарынын, установкаларынын динамикасын талдоого алып, кыргыз коомунда жүрүп жаткан социалдык трансформация процесстери коомдук пикирге жана аялдардын дүйнөгө болгон көз-караштарына, алардын коомдо болуп жаткан окуяларга, коомдогу жүрүм-турумдарга карата мамилесине өтө күчтүү таасирин тийгизерин баса белгилеп, эгемендүүлүк, базар мамилесине өтүүнүн натыйжасында, саясий-экономикалык системанын, идеологиянын, ММКнын мазмунунун ж.б. өзгөрүшү аялдардын рухий турмушунда кескин өзгөрүүлөрдү жараткандыгын илимий негизде далилдеген [9,14-б.]. А.Б. Алдашеванын изилдөөсүнүн жыйынтыктары, жалпы адамзаттык жана адептик баалуулуктар өзүнүн түпкү маанисин жоготпостон, кыргыз коомчулугунда трансформация жүрүп жаткан мезгилде да, мурункудай эле коомго өз таасирин тийгизээрин көрсөттү. Ошону менен бирге, баалуулуктардын трансформацияланганы белгилүү болду. Шаарга адаптацияланууда, жоро-жолдоштордун жана туугандардын ролу көбүрөөк маанилүү болору аныкталды. Турмушта ийгиликке жетүүдө, тууган уруктардын чоң кызматтарда иштеши, тааныш-билиштин, ар кандай байланыштардын көп болушу өзүнүн оң таасирин тийгизет деп эсептелинет. Албетте, бул Кыргызстандагы жагымсыз көрүнүштөрдөн болуп саналат [9, 14-б.]. Н. Маткаримовдун диссертациялык изилдөөсү, өткөөл мезгилдеги кыргыз жаштарынын социалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоого арналган [157].

Б. Дж. Мотукеев социология боюнча аткарылган докторлук диссертациясында, адамдын дене боюн өнүктүрүүнү социалдаштыруунун бир элементи катары карап, дене тарбияга жана спорттук оюндарга жаш

муундарды (окуучуларды) социалдаштыруу маселелерин изилдөөгө алган [170].

Социология тармагына таандык болгондугуна карабастан, изилдөө объектиси жагынан, бизге М. Мурзаевдин эмгектери бир топ жакын. Анын эмгегинде кыргыз улуттук маданияттагы инсанды социалдаштыруунун мазмунун, механизмдерин, институттарын жана аларды бүгүнкү күндө жаш муундарды социалдаштырууда пайдалануунун илимий жолдорун социологиялык аспекте аныктоо маселелери көзөмөл тутулган [127].

Кыргыз этнопедагогикасы боюнча изилдөөлөрдө социалдашуу термини көп колдонулбайт, бирок, ал эмгектерде колдонулган элдик тарбиянын аныктамаларына назар салсак, салттуу коомдогу социалдаштыруунун дал өзүн көрөбүз. Анткени, “Элдин таалим-тарбиялык эл турмушунун бардык тарабын, коомдун саясий-экономикалык түзүлүшүн, элдин диний ишенимдерин, салт-санаа, үрп-адаттарын, тиричилик-чарбалык иш-аракеттерин, коомдук жүрүм-турум нормаларын ж.б. өз ара айкалышта чагылдырып көрсөтөт. Мындай адам баласынын жашоосунун негизги мазмунун социалдык кубулуштардын, ар бир этноско таандык айырмачылыгы, бир эле мезгилде ошол этностун педагогикалык маданиятынын мазмунун түзөт. Демек, элдик педагогика, сөздүн кеңири маанисинде, эл турмушунун туундусу, элдин жашоо мүнөзү эле эмес, миң-миңдеген жылдар бою ошол жашоо мүнөз калыптанган дүнүйө” [13].

Алсак, Б. Апышев, Ч. Осмоновалар [22, 140] элдик педагогикадагы эмгек, Х. Анаркулов дене тарбия [20], А. Алимбеков, Ж. Орозбаевдер эстетикалык [12, 139], тарбия аспектисин изилдөө аркылуу ага байланышкан салттуу турмуштун балдарды коом мүчөсү кылып социалдаштыруудагы ордун ачып көрсөтүшкөн. С. Иптаров өз эмгектеринде, кыргыздарда үй-бүлө тарбиясы түпкүлүгүндө социалдаштыруунун бардык элементтерин камтый тургандыгын белгилейт [69].

Ал эми Т. Ормоновдун “Педагогические воззрения древних киргизов в эпосе Манас” (1971) деген темадагы кандидаттык диссертациясында жана “Педагогическая пансофия киргизов” [138, 137] аттуу макаласында, “Манас» эпосу аркылуу көчмөн кыргыздардын балдарды социалдаштыруу багытындагы акыл-ойлору менен тажрыйбалары талдоого алынган.

Балдарды социалдаштыруу идеялары боюнча, калк ичиндеги акыл ойлорду изилдеп, жиктеп, иретке салып поэзиянын жандуу тили менен калайык калкка таасирдүү жеткирүү жагынан акындар алдыңкы орунда турган. Бул идея жана тажрыйбалар Токтогул Сатылгановдун чыгармаларынын мисалында, Н. Имаеванын [68], Калык Акиевдин чыгармаларынын мисалында, А.Т. Калдыбаеванын [77] эмгектеринде изилденген. Жалпылап айтканда, философия, педагогика, социология илимдер алкагында инсанды социалдаштыруунун этномаданий параметрлери тууралуу ар кандай изилдөө үчүн аргумент, өбөлгө болуучу өзөктүү түшүнүктөр, тажрыйбалар арбын. Ошондой болсо да, азырынча кыргыздардын кыз балдарды социалдаштыруу боюнча тажрыйбаларын тарыхый-педагогикалык аспектте атайылап караган эмгектер жокко эсе. Бул жагдай биздин диссертациялык изилдөөбүздүн актуалдуулугун дагы бир ирет ырастап турат.

Биринчи глава боюнча корутунду

Биздин изилдөө предметибиз философия, социология, педагогика, психология, этнография, этнопедагогика жана фольклористика багытындагы дисциплиналардын чегинде тургандыктан, “социалдаштыруу” түшүнүгү менен бирге “этникалык социалдаштыруу”, “элдик педагогика”, “этнопедагогика”, “этнопедагогикалык кубулуш”, “этнометодология”, “гендердик ролдук маданият” “интериоризация”, “адаптация”, “тууроо”, “социалдык идентешүү” ж.б.у.с. түйүндүү түшүнүктөрдүн маани-маңызы ачыкталып чечмеленди.

Бул базалык түшүнүктөрдүн маани маңызын чечмелөөдө, жалпы философиялык, социологиялык, психологиялык негиздерин талкуулоодо М. Мид, Р. Бенедикт, Э. Дюркгейм, Ж. Тернер, А.Тешвел, Ч. Хортон, Кули, Дж. Мид, Г.М. Андреева А.В. Петровский, Г. Гарфинкель, А.В. Мудрик, Н. Асипова жана башкалардын эмгектери өзгөчө мааниге ээ. Педагогиканын классиктери жана көрүнүктүү изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, А.В. Дистерверг, К.Д. Ушинский, Н.И. Пирогов, Л.Н. Толстой, С.Т. Шацкий, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинскийлердин жана этнопедагогиканын көрүнүктүү өкүлдөрү Г.Н. Волков, Я.И. Ханбиков, А.Э. Измайлов ж.б. социалдаштыруу термини тике колдонулбаса да, инсанды тарбиялоо, өнүктүрүү социалдык маданий факторлор менен туташ биримдикте чечмеленген. Социалдаштыруунун улуттук дүйнө таанымдагы эң жакын эквиваленти, “адам болуу” түшүнүгү катары, анын маңызы инсандын ата-бабалардан келе жаткан социалдык нормаларды жана эрежелерди жетекчиликке алып жашоого даярдык элчил коомчул мүнөздөмөсү катары ачыкталды.

Кыргыз коомундагы аялдардын орду тууралуу сөз болгондо кыргыз жерин кыдырган чет элдик илим жана маданият өкүлдөрүнүн жазгандары өзгөчө кызыгууну жаратат. Алардын эскерүүлөрүнөн төмөнкүдөй кыргыз коомундагы аялдардын орду тууралуу төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

– эркектер үй-бүлө башчысы катары эсептелгени менен иш жүзүндө аялдын күйөөсүнө болгон таасири күчтүү болгон (В.П.Наливкин жана М.П.Наливкиндер);

– кыргыз коомунун чарбасы жана үй тиричилиги аял менен эркектин тең укуктуулуна негизделген (С.М.Абрамзон, Ф.Рокка);

– кыргыз аялдары эркектерден обочолонуп өзгөчө шартта болбой көпчүлүктүн ичинде да өз оюн айта билген (Ч. Валиханов);

– кыргыз аялы – мыкты чабандес, укмуштай кызматчы жана меймандардын чөйрөсүндө өтүмдүү аял (И.П. Ювачев);

– кыргыз коомунун маданияты (элдик салттар, оюн зооктор) аял менен эркектин паритеттүү ролдук маданиятынын түптөлүшүнө негиз болгон.

Кыргызстанда, жаш муундарды социалдаштыруу маселелери, акыркы жылдарда гана кыргыз окумуштууларынын изилдөө предметине айланган. Алардын арасында аялзатын социалдаштыруунун тарыхый этнопедагогикалык аспектери дээрлик колго алынган эмес.

II ГЛАВА. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТУУ ПЕДАГОГИКАЛЫК МАДАНИЯТЫНДАГЫ КЫЗ БАЛДАРДЫ СОЦИАЛДАШТЫРУУ МАСЕЛЕСИН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДДОРУ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ

2.1. Кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруу маселесин изилдөөнүн методологиясы жана методдору

Ар кандай маселени изилдөө, анын предметин жана аны илимий өңүттө таанып, иликтеп териштирүүнүн методологиялык негиздерин жана методдорун аныктап алуудан көз каранды. Биз карап жаткан маселе, дисциплиналар аралык илимдердин алкагында андоону талап этет, б.а. кыргыздардын кыз балдарды социалдаштыруу тажрыйбаларын изилдөө тарыхый, этнологиялык, этнопедагогикалык, этносоциологиялык илимдеги методологиялык принципалдуу жоболорду, методдорду өз ара биримдикте жетекчиликке алууну талап этет. Айрым педагогикалык кубулуштарды чечмелөөдө, тектеш илимдерге таандык (этнофилософиялык, этнографиялык, этнолингвистикалык, этнопсихологиялык) терминдерди, түшүнүктөрдү, иликтөө усулдарын колдонууга туура келет. Ошондой болсо да, салттуу тарбия маданияты көп илимдерде каралганы менен, тикеден тике этнопедагогиканын предмети экендигин көптөгөн авторлор (И.Ф. Афанасьев, Г.Н. Волков, А.Э. Измайлов, К. Кожаметова, Т.В. Панкова, Я.И. Ханбиков, А. Алимбеков) тарабынан талашсыз акыйкат катары тастыкталган. Ал маселелер изилдөөнүн мурдагы бөлүмдөрүндө каралган [1.1.]

А. Алимбеков этнопедагогиканын тарыхый өңүтү өз алдынча тармак катары каралышын белгилеп, аны тарыхый этнопедагогика катары аныктаган. Анын пикиринде: “Тарыхый этнопедагогика, тигил же бул элдин педагогикалык маданиятынын тарыхын, кенч-казыналарын, булактарын, өсүп-өнүгүү жолдорун изилдөөнү көзөмөл тутат” [13].

Азыркы этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн дээрлик көпчүлүгү ушул өңүттө жазылган. Демек, тарыхый этнопедагогика салттуу педагогикалык

маданияттын көп кырдуу тарыхый маселелерин изилдөө тармагы катары, этнопедагогикалык билимдер арасынан өз ордун таап, кадыресе өз алдынча билим салаасы катары калыптанып калгандыгы эч кандай күдүк жаратпас акыйкат. Анткени, тарыхый этнопедагогика, салыштырма этнопедагогика, этнодидактика, практикалык этнопедагогика башка салааларынан айырмалуу багыт кадамын, чек-кыйырларын аныктоочу өз алдынча менчик изилдөө объекти, предметине ээ.

Ал эми биз тараптан тандалып алынган тема, кыргыз элинин аялзатын социалдаштырууга байланыштуу салттуу билимдеринин, потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүнүн байлыгы, аларга карата муктаждыктардын бардыгы менен андай изилдөөлөрдүн жетишсиздиги жана ошондой эле, кыз балдарды социалдаштырууда, ал баалуулуктарды колдонуунун илимий-методикалык негиздеринин иштелип чыкпагандыгынын ортосундагы объективдүү карама-каршылыктарга негизделди.

Биздин изилдөөбүздүн **объектиси** – кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы жаш муундарды социалдаштыруу тажрыйбалары.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруу тажрыйбалары жана алардын азыркы таалим-тарбия мейкиндиктеги трансмиссиясын изилдөө.

Изилдөө процесси, анын методологиялык базасын айкындоону талап этти. Илимде кабыл алынган негиздерге ылайык, методология– илимий изилдөөнүн алгачкы (негизги) жоболору, структурасы, функциялары жана методдору жөнүндөгү окуу катары кабылданат. Биздин изилдөөбүз, этникалык маданияттагы социалдаштыруу жана тарбиялоонун тарыхына байланыштуу болгондуктан, адекваттуу парадигмаларга таянууну талап этет.

Илимдин бул чөйрөсүндөгү биздин изилдөөбүзгө жакын методологиялык парадигмалардын ичинен, бизге эң жакыны – *парадигмалык жана тарыхый*-цивилизациялык принцип (В.Г. Безрогов, М.В. Богуславский, Г.Б. Корнетов). Бул принцип, тигил же бул салттуу педагогикалык

кубулушту белгилүү тарыхый мезгилдерге таандык баалуулуктардын контекстинде кароону шарттайт. Парадигма – бул таалим-тарбиянын өнүгүшүнүн үлгүсү тууралуу, педагогикалык ойлом тарабынан кабыл алынган, баалуулуктар системасы жана таалим-тарбия маселелерин аңдоонун негизи. “Билим берүүдөгү заманбап парадигмалар” аттуу эмгекте профессор Н.А. Асипова белгилегендей, “Парадигма, бүтүн түшүнүк катары, маданий-тарбиялык идеал, педагогикалык баалуулуктардын, багыттардын системасы, билим берүүнүн мазмуну жана аны ишке ашыруунун шарттары сыяктуу компоненттерден турат. Илимий парадигманын экинчи функциясы – конкреттүү бир илимдеги өнүгүү баскычын, илимий доор жана илимий багыттарды мүнөздөөдө колдонулат. Мисалы, философиядагы позитивизм доору; педагогикадагы табигый-эмпирикалык таанып-билүү доору, теориялык жана эксперименталдык изилдөөлөр ж.б. деңгээлдеги изилдөөлөрдү классификациялоодо (бөлүштүрүүдө) колдонулат”.

Кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруу тажрыйбаларын изилдөөдө, тарых илиминде салттуу мүнөзгө ээ болгон, тарыхыйлуулук принциби өзгөчө мааниге ээ болот. Анткени, кыз балдарды социалдаштырууга, тарбиялоого байланышкан түшүнүктөр, педагогикалык билимдин алгачкы түйүлдүктөрү, илим дегендин өзүнчө өмүр сүрүшүнөн кабар жок мезгилде эле пайда болгон. Бул багыттагы элдин педагогикалык табылгалары, тажрыйбалары өзгөчө көлөмү жагынан зор, көркөмдүгү көкөлөгөн ондогон дастандар менен, бирок, мазмуну чакан макал-лакап, табышмактарда, санат-насыяттарда ырааттуу, ар тараптуу чагылдырылып, өркүндөп-өсүп калыптанган. Ушуга байланыштуу Г.Н. Волков: “Эгерде, тарбиянын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы миң беттен турган китеп катары элестете турган болсок, мектеп жөнүндө алгачкы түшүнүк анын 995 же 996 беттеринен гана кезикмек”, – деп жазат (Г.Н.Волков Этнопедагогика.Чебоксары, 1974.68-б.). Демек, улуттун теги сыяктуу эле анын тарбиясы, маданияты да тарыхый категория.

“Тарыхыйлуулук – бул ар бир тарыхый кырдаалды же мезгилди өзүнө таандык шарттардын чегинде уникалдуу кубулуш катары аңдоо ыгы” [4]. Буга байланыштуу, ар бир салт өз мезгилинде гана доминанттык мүнөзгө ээ болоору көңүлгө алынат.

Когнитив-реконструкция принциби – кыргыздын салттуу маданият формасында кыз балдарды социалдаштыруу тууралуу билим, тажрыйбалары фольклордук чыгармалардагы образдар, санат, үлгү ырлары же каада-салт ырлары формасында кездешип “таза педагогикалык билим” түрүндө сейрек учурайт. Алардын мазмунунан кыз балдарды социалдаштырууга байланыштуу билимдердин системасын алып чыгуу реконструкция жасоо зарылдыгын жаратат. Реконструкция тарыхый булактарда жана турмуш агымында жашаган маалыматтарды кандайдыр бир максатта билим таризинде катары кайрадан калыбына келтирүү [52] (И. Н. Данилевский).

Айрым мисалдарга кайрылсак, изилдөө процессинде биз кыз балдардын курактык мүнөзүнө таандык “Секелек кыз”, “Бойго жеткен кыз” деген фольклордук тексттерден алардын социалдашуусунун этаптарынын көрсөткүчтөрү менен талаптарын тактап чыгууну көзөмөл туттук.

Маселенин маңызын ачып көрсөтүүнүн ишенимдүү принциптеринин бири бардык илимде универсалдуу инструмент катары колдонулуп келген *объективдүүлүк принциби*. Ага ылайык изилдөөнүн табиятына байланыштуу бардык кубулуштардын жана ага байланыштуу түрдүү пикирлердин субъективдүүлүгүнө басым жасоо талап этилет, б.а. кыргыз эл педагогикасы, анын ичинде кыз балдарды социалдаштыруу багытындагы эмпирикалык жана илимий маалыматтардын баарын эле илимий ишенимдүү материал катары кароодон узак болууга багыттайт.

Тарыхый-педагогикалык изилдөөнүн ийгилиги ар качан *системдүүлүк* принцибин жетекчиликке алуудан көз каранды болуп келген. Системдүүлүк принцибин жетекчиликке алуу, маселени кыргыз эл педагогикасындагы бардык кубулуштар менен бир контекстте кароого мүмкүнчүлүк берди.

Илимдеги салтка айланган тарыхый изилдөөлөрдө, изилдөө ар дайым мурдагы аткарылган изилдөөлөрдүн натыйжаларына негизделип, алардын жетишкендиктерине таянып жүргүзүлүшү зарыл деген принципке таяндык. Буга байланыштуу мурдагы мезгилдерге таандык эмгектерди анализдөөдө *историографиялык принципти* жетекчиликке алдык. Ушундан улам, изилдөө милдеттеринин кайсынысы болбосун, ал маселенин илимдеги каралыш абалы тууралуу илимий адабияттар анализи менен коштолгон.

Кыргыздын философия, социология, этнопедагогика тармагында улуттук социалдаштыруу салттары бир катар эмгектерде, ар кандай деңгээлде көтөрүлүп, каралып келе жатат.

Изилдөө процессинде колдонулган бир катар этнологиялык, тарыхый педагогикалык изилдөө методдорду төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот:

– *фольклордук материалдарды анализдөө методу. Жаш муундардын туюнуу, кабыл алуу сыяктуу жалпы элдик сапатты, анын ичинде адептүүлүк, боорукердикти байыр алдыруу, идеалдарга тарбиялоо боюнча фольклор – нагыз элдик педагогика. Демек, фольклордук чыгармалар аркылуу улуттук педагогиканын башат-тамырына кайрылуу бул илимдеги салтка айланган көрүнүш экендиги талашсыз.* Миф, дин, байыркы илимий педагогикалык түшүнүктөр акыл-эстин бийиктеп, аң-сезимдин ыкчам өнүгүшүнө, объективдүү кубулуштардын субъективдүү образын түзүүгө зор түрткү берген да, акырында педагогикалык түшүнүк-категориялардын системасы жаралып, калыптанышына алып келген.

Ырасында эле, салттык тарбиянын баалуулуктарын изилдөөдө фольклорду булак катары колдонуу, илимде талашсыз акыйкат катары кабылданып калган. Акыркы отуз жыл ичиндеги улуттук педагогикага байланышкан эмгектердин басымдуу көпчүлүгү да, фольклордук чыгармалардын негизинде жазылган. Ал эми венгриялык этнопедагог изилдөөчүлөр, тарбия берүүнүн элдик оозеки чыгармачылыкка негизделген концепциясын түзүп чыгуу зарылдыгын өзгөчө белгилешет. Алардын

эмгектеринде “элдик педагогика” жана “фольклордук педагогика” бүтүн, түгөй түшүнүктөр катары каралат (С. Стони, П. Александр. Педагогика и фольклор. Педагогическая мысль народа, отраженная в пословицах и поговорках – Бухарест, 1978).

Биздин изилдөөбүздүн предметтик алкагы үчүн фольклордук чыгармалардын дээрлик бардыгы маанилүү. Алсак, макалдарда аялзатына коюлуучу талаптар (Мисалы, “Кызга кырк үйдөн тыюу”) ырааттуу жана таамай белгиленген. “Акыл Карачач” сыяктуу элдик жомоктордо аялзаты, эр башына, эл башына азап келгенде, айла амал тапкан акылман, парасаттуу зат катары өрнөк тутулат. Ал эми “Манас” эпосунда “Манасты Манас кылган - Каныкей” деген сөздү эпостун каармандары тарабынан да айтылат. Жазуучубуз Ч. Айтматовдун сөзү менен айтканда “Эпостун бийик гуманизми, ыймандык сабагы андагы таасын тартылган аялдын сонун образынан эле сезилет. Ал гана эмес, бүгүнкү күндүн эстетикалык талабы, түшүнүгү менен эле мамиле кылсак, эпостогу аял анчейин ишмер, колунан көөрү төгүлгөн уз гана эмес, эң оболу ал өзүнчө сын көз карашка ээ болгон индивид, инсан, ошону менен бирге ал баатырдын теңтайлаш шериги, акылман кеңешчиси, баатырдыгынан да кем калбаган жан жолдошу. Ошол түнт заманда, дүйнөлүк маданий прогресстен сырткары шартта таралган элдин эпосунда, аялга ушундай баа берип, аялдын акылын, ибаатын, ишмердүүлүгүн, баатырдыгын романтизациялаган көркөм чыгармага азы да таң калбай кароого мүмкүн эмес”.

Жазылуу булактарды анализдөө – этнопедагогикадагы эң актуалдуу метод болуп эсептелет. Мындай булактар жанрдык теги боюнча көп кырдуу, ал эми мазмуну боюнча өтө ишенимдүү болоорунан шек саноого болбойт. Алсак, биздин изилдөөбүздө XIX к. кыргыз жеринде болуп кыргыздардын аялдары жана аларга карата кыргыз коомунун мамилесин чагылдырган эскерүүлөрүн жазып кеткен, саякатчылар, аскер адамдары, журналисттер көп болуп, алар жергиликтүү элдин турмушу, анын ичинде салттуу коомдогу

аялзатынын орду тууралуу, сырттан баамдалган таасирлерин жазып калтырышкан. Алардын катарына Н. Гродеков, М. Венюков, Ч.Ч. Валихановдор, алардын көбү диссертациябыздын бүтүндөй мазмунунда, зарылдыгына жараша булак катары колдонулду. Жазылуу булактардын катарында эл ырчыларынын чыгармаларын өзгөчө белгилей кетүүбүз абзел. А. Алимбеков белгилегендей “жубайлардын нарктуу адеп ариети менен бирдикте жосунсуз жоруктары ырчы-акындардын чыгармаларында орчундуу темалардын бири болгон. Алсак, санат, термелеринде “жакшы эркек”, “жаман эркек”, “жакшы аял”, “жаман аял” деген темаларга кайрылбаган ырчы-акындар сейрек болгон. Аялдардын адеп наркын жана аларды социалдаштырууга байланыштуу тажрыйбаларды таанууда профессионал көркөм адабиятка да өзгөчө орун таандык. Ч. Айтматовдун “Саманчынын жолу” повести Т. Сыдыкбековдун “Бетме бет”, “Зайыптар”, “Батыйна”, Т. Касымбековдун “Келкел” сыяктуу романдары кыргыздардын кыз балдарды социалдаштыруу жана аялзатынын жаш муундарды социалдаштыруудагы орду тууралуу тажрыйбаларды таануунун булагы катары кароого толук негиздүү.

Булардын ичинен, өзгөчө Курманжан датканын аял, эне катары реалдуу тарыхый маалыматтардан куралган образы азыркы кыргыз үй-бүлөсүндө кыз балдарды турмушка карата көп кырдуу жана бекем позициясын калыптандырууда өзгөчө роль ойноп келе жаткандыгы белгилүү болду.

Ал эми Ч. Айтматовдун “Жамийла” повести аялзатына карата патриархалдык жана жаңыча мамилелердин кагылышын таанууга мүмкүнчүлүк берет. “Жамийла – элдик тарбиялык сапаттардын “реформатору”, “революционер” да эмес, ал ошол эле салттардын ичинде жүрүп, анын алкагынан чыкпаган жөнөкөй бир жайлоодогу кыргыз кызы”. “Саманчынын жолунда” Жер Эне менен Адам Эненин диалогу аркылуу көркөм ойлодон (вымысел) терең философиялык маани-мазмунду ичине камтыган жыйынтык чыкты. Жашоонун түбөлүктүүлүгү жөнүндөгү улуу

ойдун жанында жеке адамдын, бир үй-бүлөнүн трагедиясы да майда нерсе экенин, аял турганда өмүр учугу улана берээри тууралуу окурман күтпөгөн корутунду жасалган [4].

Изилдөө процессинде өзгөчө кыз балдарды социалдаштыруунун тарыхый тажрыйбаларына байланыштуу сөздөрдүн этимологиясын анализдөө методуна өзгөчө маани берилди. К.Д. Ушинский баланын инсанынын калыптануусундагы эне тилинин мааниси жөнүндө айтып, анын элдин рухун, маданиятын жана тилден тышкары бардык чындыкты, анын тарыхый өнүгүүсүндө чагылдыруу жөндөмдүүлүгүн баса белгилеген: “Муундар биринин артынан бири жүрөктүн терең кыймылынын жемиштерин, тарыхый окуялардын жемиштерин, ишенимдерин, көз караштарын, баштан кечирген азаптын жана кубанычтын издерин, бир сөз менен айтканда, өзүнүн рухий турмушунун бүтүндөй изин эне тил казынасына салышат. Тил – бул элдин жашап өткөн, жашап жаткан жана келечек муундарын улуу бир тарыхый бүтүндүккө бириктирип турган эң жандуу, эң кеңири жана бекем байланыш”. Этномаданияттын негизинде эне тил жатат, ал ошол этномаданияттын материалдык алып жүрүүчүсү. Карым-катнаштын каражаты гана эмес, өз этносунун “маданиятын жиликтеп чечмелөөчүсү” болуп саналган эне тилдерди өздөштүрүү маанилүү. Тилдин ээсинин ал элдин маданияты, дини, тарыхы, психологиясы, менталитети менен болгон органикалык байланышын жете түшүнбөөчүлүгү жоголот”.

Н.М. Карамзин болсо: “Тил жана оозеки чыгармачылык – эл агартуунун башкы ыкмасы, маңызы; тил байлыгы – бул ой байлыгы, ал жаш адамдын жан дүйнөсү үчүн алгачкы окуу жай катары кызмат кылат, ал балада эң бир терең ойлонулган, илимдерге негизделген түшүнүктөрдү байкатпастан, бирок күчтүү таасир калтырат”, – деп жазган.

Элдик тарбиянын тажрыйбаларын чагылдырган көптөгөн сөздөр байыркы мезгилде жаралгандыктан, алардын этимологиясын жана семантикасын атайылап чечмелөө талап этилет. Буга байланыштуу биз

изилдөөбүздү когнитивдик тил илимине таандык концепттер анализи ыкмасын кеңири колдондук. Салттуу педагогикалык маданияттын ар кандай өңүттөгү маани-маңыздары дүйнөнүн тилдик түшүнүктөрүндө концепттерде сакталат. Алсак, “Манас” эпосундагы этномаданий лексиканын чагылдырылышы аркылуу эпосто аялзатынын сырт келбетин, мүнөз кыялын жүрүм-турумун, кылган эткенин таанууга болот. Анткени этномаданий салттуу спецификалык бөтөнчөлүктөрдү кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адаттары, диний ырым-жөрөлгөлөрү жана дүйнөгө көз карашы өзүнө камтып турат. Өзгөчө, каада-салт лексикасында улуттук тарбиянын жөрөлгөлөрүн чагылдырган жана элдүүлүктү туюндурган ишеним, келечек, сөз кунун туюндурган салттуу аталыштар көп кездешет. Бул жагынан каада-салт лексикасы салттуу педагогикалык маданияттын башка тармактарын түшүндүргөн аталыштардан өзгөчөлөнөт. Айрыкча, элдин кадимки турмуш-тиричилигинде колдонулган каада-салт лексикасы ошол доордогу элдин аялзатынын тарыхый жашоо-шартын, турмуш абалын жана аларды социалдаштырууга байланыштуу билим жана тажрыйбаларды камтыйт. Ошентип, улуттук тарбиянын негизи элдин тилинде. Элдин мурунку, азыркы жана келечек муундарын бир улуу, тарыхый бүтүндүккө бириктирүүчү, эң жандуу, эң бай, эң күчтүү карым-катыш каражаты, предмети да тил. Бул айтылгандардын баары этнопедагогикада лингвистиканын методдорун колдонуу мүмкүн гана эмес, объективдүү зарылдык болуп эсептелет.

Фольклордук жана башка тексттерди герменевтикалык методологияны колдонуу илимий натыйжалардын ишенимдүүлүгүн арттыра тургандыгын көрсөттү. Бул методология тексттерди түшүнүүнүн философиясы катары немец окумуштуусу Х.Г. Гадамер Ханс-Георг (1900-ж.) тарабынан негизделген. Анын пикири боюнча – бул таанып-билүүчү, иш-аракеттенүүчү, баалоочу субъекттин жашоосунун ыкмасы. Түшүнүүнү, түшүндүрүүнү (интерпретация) жана колдонууну (апликация) өз ара биримдикте түшүнүү ар дайым “түшүндүрүүчү” ал эми түшүндүрүү “түшүнүүчү” болуп эсептелет.

Түшүнүү тексттин мазмунундагы купуя катылган маани-маңызды маданияттын контекстинде айкындоо үчүн зарыл.

Бир катар окумуштуулар герменевтика боюнча айтылган технологиялык жана татаал лингвистикалык түшүндүрмөлөргө кошулбастан “универсалдуу таанып билүүчү процесс катары түшүнүү статусун” чечмелөөгө аракет кылышат. Мындан тышкары, “түшүнүүгө тиешелүү болгон проблематика фундаменталдуу сабактардан (тил илими, социология, илимдин методологиясы, психология) тартып прикладдык сабактарга (котормо теориясы, массалык коммуникация, пропагандалык ишмердүүлүк, маалыматтык издөө системалары, жасалма интеллект ж.б.) чейинки ар түрдүү билим тармактарынын катарына өтөт. Биздин изилдөөбүздө герменевтика салттуу маданиятка таандык тексттердеги кыз балдарды социалдаштыруу идеяларынын маани-маңызын ачыктоо, интерпретациялоонун бөтөнчө ыкмасы катары колдонулду. Жогоруда белгиленгендей социалдаштырууга байланыштуу салттуу идеялар купуя коддор, макал-лакап, фразеологизмдер аркылуу берилгендиктен алардын эпистемологиялык турум-турпатын түшүнүү, кыйла татаалдыкты жаратат. Алсак, “Ак жоолук делбир”, “Ак көрпө жайыл ургаачы”, “Жабуулуу кара инген” сөздөр тил илими үчүн фразеологиялык бирдик катары кабылданса биз тарабынан кыргыздын дүйнө таанымындагы төгөрөгү төп аялзатынын идеалдык модели катары таанылып талдоого алынды. Демек, герменевтикалык метод көрүнөө менен көмүскөнүн карым катышын жана айырмалуу маани-маңызын баамдап баалоонун өзгөчө ыгы.

“Үйдүн куту, акыреттик жар”, “сырткы ажар менен жан дүйнө аруулугунун шайкештиги”, “айлакер акылман, тил билгилик” сыяктуу.

Биз, өз ишибизде талаа изилдөө методдорун да колдонууга аракет кылдык. Арийне, мындай жумуштар конкреттүү чөйрөнүн рамкасында болуп, ошол аймактагы өзгөчөлүктөрдү камтыйт. Анткени, кыз балдарды тарбиялоо маданиятында аймактарга таандык айырмачылыктар арбын болот.

Айталы, Баткен аймагында кыз балдарды кол өнөрчүлүккө, тагыраак айтканда, сайма сайуу, килем токуу иштерине жаштайынан колун ийге келтирүү, көзүн кандыруу кадыресе көрүнүш болгон болсо, Алай, Нарын сыяктуу тоолуу аймактарда, кыз балдарды ат үстүндө жүрүп, мал чарбачылыкка байланыштуу эркектер аткарган жумуштарды барабар аткарууга үйрөтүүгө басым жасалган. Кыз балдарды социалдаштыруунун мазмуну аймактык баалуулуктарды көз жаздымда калтырбай талдоо аркылуу толук ачылат.

Мындай изилдөөнү ийгиликтүү жүргүзүү үчүн аңгемелешүү, сурамжылоо, интервью, байкоо, видеокамерага жазуу сыяктуу изилдөө ыкмалары колдонулду. Кыз балдарды социалдаштыруудагы аймактык өзгөчөлүктөрдү үйрөнүү үчүн, биз тараптан Жалал-Абад областынын Аксы районунун Жаңы-Жол жана Ош областынын Кара-Суу районунун “Кызыл-Кыштак” айылдарынын улгайган байбичелери менен сурамжылоо жүргүзүлдү. Бул ишти ырааттуу жүргүзүү үчүн, алты негизги суроо түзүлдү. Ал эми кыз балдарды социалдаштыруудагы салттуу баалуулуктардын муундан муунга трансформациясын үйрөнүү үчүн А. Мырсабеков атындагы Ош Мамлекеттик педагогикалык университетинин, музыкалык-педагогикалык факультетинин студенттерине анкета жүргүзүлдү. Жалпысынан 18 суроодон турган анкетага, ар түрдүү региондордон келип окуган 74 студент кыз балдар катышты.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөө ишин алып барууда тарыхый этнопедагогиканын, социалдык педагогиканын, этнография, лингвокультурологиянын методдору өз ара биримдикте колдонулду.

Изилдөөнүн негизги этаптары:

Изилдөөнүн **биринчи этабында** (2015-2018) изилдөөнүн методологиясы жана методдору такталды. Ага ылайык, тандалып алынган маселе боюнча, тийиштүү адабияттар, теориялык булактар окулуп, үйрөнүлдү. Ошону менен бирге, ар түрдүү булактардан алынган

маалыматтар, 50дөн ашык улгайган адамдар менен аңгемелешүү учурунда конкреттештирилди.

Бул этапта, проблеманы изилдөөнүн милдеттери боюнча, фактологиялык материалдар топтолуп, иргелип системалаштырылды.

Изилдөөнүн экинчи этабында (2018-2019) проблема боюнча илимий-методикалык адабияттарды үйрөнүү улантылды. Программага ылайык кыз балдарды тарбиялоо боюнча салттуу билим жана тажрыйбаларды азыркы этномаданий мейкиндиктеги трансмиссиясы айкындалды.

Үчүнчү этапта (2019-2020) алынган материалдардын тыянактары теориялык жактан жалпыланды, диссертациялык изилдөөнүн тексти жазылып, редакцияланды.

2.2. Кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруунун негизги критерийлери жана көрсөткүчтөрү

Кыргыздардын аялзатын социалдаштырууга карата көп кырдуу руханий-аксиологиялык ченемдеринин тамыры алардын түпкүр тереңдеги архитиптик-мифологиялык, культтук байыркы маданиятынын катмарына барып такалат. Кыргыздар узак кылымдар өзүнүн дүйнө таанымында жашоо турмуштун бакубаттыгын, толуктугун аялдын куту, асылдыгы менен туташ биримдикте карашып “Дүйнө түркүгү”, “Үйдүн куту”, “Умай эне” сыяктуу бүгүн да тарбиялык маани-маңызын жогото элек руханий-ыймандык аруулукту туюнткан метафора-символдорду жаратышкан. Мындай ой туюмдары “Аял жакшы эр жакшы, увазир жакшы хан жакшы”, “Жакшы аял жаман эркекти орто кылат, орто эркекти жакшы кылат, жакшы эркектин даңкын чыгарат”, “Биринчи байлык ден соолук, экинчи байлык ак жоолук”, “Алысты жакын кылган кыз, ачууну таттуу кылган туз”, “Аталуу жетим арсыз жетим, энелүү жетим эрке жетим” деген макалдарда таасын чагылдырылат.

“Ар кандай коом адамдардын нарк насили кандай болушу керек?” – деген суроонун тегерегинде тынымсыз акыл калчап өзүнүн талап мүдөөлөрүнө ылайык адамдын бир моделин, идеалын жаратат.

К.Д. Ушинский “Ар бир улуттун өзүнө жараша идеал инсан образы бар, ал образ анын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө түрткү берет”, –деп жазган [181].

С. Байгазиев “Улуу “Манас” урпактарыбыздын дил жана тил бешиги” деген эмгегинде, “эгерде адам баласынын туу туткан тумары, ыйык санаган табериги, карманган адеп-ахлак ориентири жок болсо, адам социалдык макулукка айланып, жер менен жер болуп жок болоорун белгилейт” [28, 48-б.].

Башка калктардай эле кыргыздар да өз коомунун мүчөсү катары социалдашуу процессин баштан кечирип жаткан адамдар, аялзатына карата идеалдык талаптарды иштеп чыккан. Мындай талаптар макалдардан баштап “Манас” үлкөн дастандарга чейинки бардык салттуу билим булактарында чагылдырылып улам жаңы муундун акыл элегинен өтүп, кошумчаланып өркүндөтүлүп олтурган. Социалдаштыруу процессиндеги мындай кубулушту *социалдык норма же* адамдардын бири-бирине таасир этүүлөрүн башкарып, жөнгө салуучу күтүүлөр жана стандарттар деп да атоого болот. Күндөлүк турмушта адамдын жүрүм-турумуна көптөгөн социалдык күтүүлөр таасир этет, аларга жараша адам өз жүрүм-турумун уюштурат [128]. Коом ичинде андай стандарттык жүрүм-турумдардын көпчүлүк тарабынан колдоого алынышы аны идеалдык баалуулук катарында кабылданышына өбөлгө болот.

Этнопедагогика илиминин негиздөөчүсү Г.Н. Волков: “Толук жетилген адамдын калыптанышы – элдик тарбиянын лейтмотиви болуп эсептелет. Адам баласынын тынымсыз түрдө жана тоскоолдуктарга моюн бербестен мыктылыкка умтулуусу адамдын “эң жогорку, эң мыкты жана эң сонун болмуш” экенин тастыктаган жана ачык айкын далил катары кызмат кылат”

деп белгилеген [42, 32-б.]. Демек, идеалдуу инсан катары жетилүү үчүн, адамдын аң-сезиминде, коом тарабынан жогору бааланган өрнөккө жана мыктылыктын үлгүсүнө карай умтулуу сезими жашаш керек. Идеал инсан катары калыптануу же идеал инсанды тарбиялоо тууралуу сөз козгоодон мурда “идеал”, “идеал инсан”, “өрнөк тутуу” деген түшүнүктөрдү чечмелөөгө туура болот.

Илимий маалыматтык булактарда “идеал” түшүнүгүнүн көп түрдүү түшүндүрмөлөрү кездешет. В. Дальдын түшүндүрмө сөздүгү боюнча “идеал бул – кандайдыр бир нерсенин кыялдагы өрнөгү же эң жогорку даражага жетиши [52,10-б.].

Идеал түшүнүгү “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” ойлогон ойду ишке ашурууда алдыга коюлган эң жогорку максат, умтулган тилек деп берилет [101, 395-б.]. Социология илиминде “идеал – адам баласынын кылык-жоругу жана умтулууларын аныктаган өрнөк, кемчиликсиз, эң жогорку максат, эң жакшы коомдук түзүлүш жана жеке инсандын моралдык сапаттары жөнүндөгү түшүнүк” – катары сыпатталат [161, 78].

Ал эми “Педагогика боюнча сөздүктө” идеал түшүнүгүнүн француз тилиндеги “ideal”, грек тилиндеги идея же алгачкы образ деген маанидеги “Idea” сөзүнөн келип чыккандыгы жана мыктылыктын жүзөгө ашырылган образы, үлгүсү, адамдын умтулган жогорку максаты экени айтылат [22, 95-б.], б.а. идеал – өнүгүп өркүндөөнүн эсебинен пайда болгон мыкты абал, толук түрдө калыптануу дегенди түшүндүрөт. Ал эми ошол идеалга жетүү – коюлган өрнөк же үлгүгө карай умтулуу менен мыктылыктын жогорку чегине жетүү дегенди билдирет. Фольклор, каада-салт, этикалык чыгармалардын негизинде идеалдуу инсан болуунун этнопедагогикалык аспектери П.А. Апакеев, А.Л. Бурхинов, З.П. Васильцов, Г.Н. Волков, Д.А. Данилов, К.Ж. Кожаметова, О.Д. Мукаева, Т.Н. Петрова, З.Б. Цаллагова, У.Э. Эрдниевадин эмгектеринде кездешет. Кыргыз этнопедагогикасында бул

маселенин жалпы негиздери А. Алимбековдун “Кыргыз этнопедагогикасы” аттуу эмгегинде берилген[13].

Педагогика илиминде калыптанган көз караштарга ылайык “идеал” сөзү кайсы бир улуттун социалдык, этикалык, эстетикалык жана педагогикалык тажрыйбалардын негизги маңызы (квинтэссенция) болуп саналат. Бирок, этнопедагогикада улуттук идеал чыныгы да, кыялыбызда элестеткен сапаттарды да камтыганын эскерте кетишибиз керек. Бир тараптан идеалдуу образ чыныгы жашоодо бар болгон чындыктарды топтойт. Мунун натыйжасында, образдын адилеттүүлүгү жана ишеними күчөтүлөт. Бирок, идеалдуу образдагы чыныгы сапаттар эң жогорку даражада элестетилгендиктен, кээде алар кол жеткис жана ишке ашпай тургандай көрүнөт. Маселен, кыргыздарда диний тектүү образдар Батма, Зуура, эпостук образ Каныкейдин насили, ошондой максималдуу идеалдаштыруунун жемиши. Ошондой болсо да, ар кандай идеалдуу образ – бул бир максат жана ал келечекке жана перспективага өз таасирин тийгизет.

Бирок бул образдар кол жеткис болуп көрүнсө да, кол жеткистиги, ишке ашпастыгы жана үстөмдүүлүгү менен адам баласын эң жогорку даражага жетүүгө үндөйт. Идеал түшүнүгү адам баласын кантип өзүнө тартат? Булар күнүмдүк муктаж болгон максаттарыбыз менен бирге адам баласына эргүү жана дем берет, көмүскөдөгү жөндөмдүүлүктөрүнүн ойгонушуна түрткү болот.

Идеал түшүнүгү этнопедагогикада өз максатына жетүүгө үндөө менен түрткү жана эргүү берүүчү милдетти аткарат. Кандайдыр бир белгилүү жана таасирдүү өрнөк, үлгүгө багыттап тарбиялоо ийкемдүү экендиги талашсыз факт. Түпкүлүгүндө өнүгүүгө баш койгон ар бир инсан кимдир бирөөгө карап түздөнүүгө аракет кылат. “Бардык элдердин оозеки чыгармачылыгындагы каармандар адам баласынын табиятынын байлыгын мүнөздөгөн түрдүү сапаттар менен мүнөздөлөт. Жада калса эгерде, тигил же бул оң каарман жөнүндө бир же эки сөз айтылса, бул майнаптуу сөздөрдө жеке адамга

берилген мүнөздөмөлөрдүн жалпылай жыйындысы чагылдырылат”, – дейт этнопедагогика илиминин негиздөөчүсү Г.Н. Волков [43, 32-б.]. Окумуштуунун көз карашына таянсак, “адамга берилген салттуу мүнөздөмөлөр алардын негизги сапаттарын баса белгилеп, адамдын татаал табиятын жалгыз гана аталган сапаттар менен чектебейт”, б.а. адамды сыпаттап көрсөткөн сөз, (алсак, Г.Н.Волковдун келтирген мисалдарынан «умница и красавица», «красна девица», «добрый молодец», «маленький да удаленький»), жөн гана, ал адамга берилген сыпаттоо эмес, ошондой эле анын жалпы адамдык турпатын, адаттарын, башкалардан айырмалап турган өзгөчөлүктөрүн да камтыйт. Ушул сыяктуу, кыргыз элинде да, буга чейинки бөлүмдөрдө белгиленгендей эле, «калк карысы», «эр жигит» же «аялзаты» деген сөз айкашынан турган түшүнүктөр элдин аң-сезиминде, ошол адамдардын мүнөздөмөлөрүнүн жалпылай жыйындысынын үлгүсүн жаратат. Аларга башка сапаттар да кошулушу мүмкүн.

О.Д. Мукаева адам баласы бардык жагынан төгөрөгү төп келишкен боло албастыгын, б.а. ар бир адамдын жакшы жана жаман сапаттарынын боло тургандыгын белгилеп кеткен. Мына ошондуктан, педагогикада “Ата-бабанын, үй-бүлө мүчөлөрүнүн жакшы жактарын алуу” түшүнүгү бар (124, 155-б.).

Жогорудагы адамды социалдаштыруунун идеалдары тууралуу түрдүү түшүнүктөрдүн негизинде кыргыз эл педагогикасындагы аялзатын салттуу нормаларга, этикалык стандарттарга ылайык социалдаштыруунун идеалдарын талдоого өтөбүз.

Жалпы түрк тилдүү элдерге таандык “Коркут ата китебинде” аялзаты төрт түргө бөлүнүп көрсөтүлөт. Биринчилерине, үй-бүлөнүн тиреги, үйдүн куту, меймандос аялдар кирет. Мындайлар “Айша менен Фатимадан” бата алгандар. Аялзатынын экинчи түрү ынсапсыз, каниетсиз дарты тамак-аш, бир чөйчөк айранды башына көтөрүп кардын кампайтып жүргөндөн артык нерсени эңсебейт. Алардын үчүнчү түрү – түшкө чейин уктайт, үй оокатын

жыйнабайт. Казан аягы жуулбайт, уйу саалбайт. Булар, ушак айтып, кечке чейин айыл кыдырган аялдар. Булардын төртүнчүсү – тилге кирбеген, келген кеткен адам менен иши жок, адамгерчилиги төмөндөр. Аялзатына Коркут ата тарабынан берилген мүнөздөмөлөр кыргыз элинин турмушуна терең сиңген элдик көз караштар менен тамырлаш [15].

Кыргыздарда аялдарды социалдаштыруу идеалдары тууралуу сөз кылганда, улуттук аң-сезим менен салттуу турмушта бекем орун алган эки аспекттин көңүл сыртынан чыгарбай коюуга болбойт. Биринчиси, даанышмандык, калыстык, тапкычтык, айлакерлик сапаттары менен эпостордо жана реалдуу турмушта жашап келген Каныкей, Айчүрөк, Акыл Карачач, Айганыш, Кенжеке, Жаңыл Мырза сыяктуу аялзаттарынын идеалдары. Алардын ичинен улуттук руханий дүйнөдө алган даража орду жагынан Каныкейдин образы менен эч ким теңдешпейт. А. Алимбеков белгилегендей: “Эл Манастын образы аркылуу эркектердин идеалын жаратса, Каныкейдин образына өрнөктүү аялзаты жөнүндөгү түптүү түшүнүктөрүнүн баарын түгөлдөп жыйнаган” [13, 80-б.].

Экинчиси, кыргыз элинин салттуу турмушунда аялзатынын сапаттары тууралуу педагогикалык концепттер кездешет.

Кыргыз эл педагогикасында аялзатынын ордун, коомдогу салмагын аныктап, көрсөтүп турган “Ак жоолук делбир”, “Ак көрпө жайыл”, “Жабуулуу кара инген” деген түшүнүктөр да учурайт. Тилчи, окумуштуу К. Карасаевдин “Накыл сөздөр” китебинде “Ак жоолук делбир” фразеологизмин мындайча чечмелеген: “Мындай аял сымбаттуу келет. Күйөөсүнүн кенедей да көңүлүн калтырбайт. Жоро-жолдоштору дайыма келип турат. Аларды сүйлөгөн сөзү, кылган кылыгы менен ыраазы кылат, үйүн таза кармайт. Балдарын куурчактай кылып кийиндирет. Маңдайы жарык болот” [80, 18-б.].

Элибизде “Ак көрпө жайыл ургаачы” фразеологизми кемеңгер, мээрбан, адегерчилиги, үлгүлүү жүрүм-туруму менен өрнөк боло алган

аялзатына карата айтылат. “Жабуулуу кара инген” дегенибиз үй ишине тың, анын түйшүгүн мойнуна алган, уз, чебер, ушак менен иши жок, сабырдуу, көпчүлүктүн ишине активдүү катышкан аялга карата берилген мүнөздөмө. Аялга карата мындай аныктамалар “Манас” эпосунда да учурайт:

“Ак көрпө жайыл ургаачы,

Аты элге дайын сындачы.

Жабуулуу катар кара инген.

Жакшысы элге билинген” [105].

Жогоруда аталган фольклордук образдар жана салттуу түшүнүктөр кыргыз эл педагогикасында аялзатын социалдаштыруунун башкы ориентирлерин, өрнөктөрүн, критериалдык көрсөткүчтөрүн реконструкциялоого мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөнүн материалдары кыргыздарда, аялдардын социалдашуусунун негизги ориентирлерин, көрсөткүчтөрүн “Үйдүн куту, акыреттик жар”, Сырткы ажар менен жан дүйнө аруулугунун шайкештиги”, “Айлакер акылман, тил билгилик”, “Кайын журтунун улуу кичүүлөрүнө ызаатчыл, сыйчыл насил”, “Тууган аралык биримдиктин данакери”, “Кең пейилдик, колу ачыктык”, “Жайыл дасторкон, меймандостук”, “Мээрман энелик, табигый тарбиячылык”, “Мээнеткечтик, чебер уздук” сыяктуу түшүнүктөрдүн чегинде андап анализдөөгө аракет кылдык. Булар бири-бири менен байланыштагы түшүнүктөр.

Үйдүн куту, татыктуу жар болуу. “Кут” түшүнүгү жалпы түрк элдеринде кеңири таркаган түшүнүк. Анын семантикасы жөнүндө кыргыз элинин даркан жазуучусу Т. Сыдыкбеков мындайча ой жүгүртөт: “Кыргызда кут түштү” деген кеп бар. Кут бакыт, мээрим жыргал. Кут-куттуу болсун, кут жаасын деген ишеним бар [173]. Демек, “Аял үйдүн куту, очоктун куту” дегенде үй-бүлөдөгү ырыс, береке, жакшылыктын мол болушу аялзатына байланыштуу болот дегенди билдирет.

1-сүрөт. Кыргыздарда аялзатын социалдаштыруунун идеалдык көрсөткүчтөрү.

Үй-бүлөдө келин алуу, кыз чыгаруу, тиричиликти жандандыруу, тукумду улоо ата-бабаларынан бери келе жаткан адат салттардын учугу үзүлбөй уланып кетиши алган келининен көз каранды болот деген ишеним жашап келет. “Келиндин аягынан – койчунун таягынан” –деген макалдын жаралышына негиз болгон. Буга байланыштуу, А. Акматалиев: “Келиндин жагымдуулугу, шайдооттугу, төрөп-түшүп, ак этек басып, жабуулуу ак инген аталышы – эки тараптын бактысы, таалайы. Келген келин анчалык оор басырыктуу болбосо, желпинип айылчы аталса, аягы жер баспаса, жүргөн-турганы суюк болсо, желдүү көрүнсө, айыл ичинде тескери сөзгө алынса, баарынан да, үйдөгү турмушта октум-соктум көп, чыгаша арбын болсо ж.б. мүнөздөрү билинсе, мында уяттуу сөзгө илинет” [9, 347-б.].

Элдик адеп боюнча, үй куту болгон аял эң обол өзүнүн өмүрлүк жолдошуна ызаат ыйбаасы менен айырмаланат. “Эркектен ийменген зайып, элине сыйлуу көрүнөт”, –дегендей келген жериндеги кайын ата, кайын эне жээк-жааттарын сыйлоо, обол өз жарын сыйлоодон башталат. Үйдө эркектин сыйлуу болуусу, балдардын таалим-тарбиясы үчүн да таасири чоң болгон. Көчмөн турмуш шартында, балдарынын атасын сыйлаган зайыптын жоруктары дайыма айланадагылардын жылуу пикирин, сыйын жараткан.

Сырткы ажар менен жан дүйнө аруулугунун шайкештиги. Башка калктар сыяктуу эле аялзаты дегенде, анын сырткы сымбатын ажарына өзгөчө маани берип, аны сулуулук менен асылдыктын башаты катары сыпатташкан. Аялзатынын сымбатын, сулуулугун, асылдыгын сүрөттөө үчүн аны табияттагы эң кооз заттар, келишимдүү буюмдардын образын колдонушкан. Алсак, элдик дастандар менен ырчылар чыгармачылыгында “Кардан аппак этин көр, Кар үстүнө кар тамса, Канды көр да бетин көр”, “Кырмызы көйнөк, айча бел, шекерди көр, сөзүн көр, Чолпонду көр көзүн көр, Кара сурдун сулуусу, Аялдардын улуусу, Узун чачтын ыктуусу, Ак жолуктун мыктуусу”, “Койонду көр, белин көр, Жылдызды көр көзүн көр, Нурдуу кызыл бети бар, Бети айдай, Ай чырайлуу, Тиши тунук аактан, Чийдей кашы чийилип, Турна моюн” – деген саптар кездешет. Бирок, калк тарабынан карандай сырткы келбет, эгерде жан дүйнө аруулугу менен айкалышпаса эч кандай мааниге ээ болгон эмес. Ошондуктан, айрым мүнөздөмөлөрдө айымдардын сырткы келбети анын акылгөйлүгү парасаттуулугу менен айкалыштырыла сүрөттөлөт. Айрым дастандарда, аялдын ички дүйнөсүнүн сулуулугу жана тазалыгы анын абийири, актыгы, тазалыгы жана айыпсыздыгы менен байланыштырылат. Буга байланыштуу «Манас» эпосундагы аялдардын образын изилдеген Н.Х. Бекмухамедова, Р. Сарыпбековдун «Арууке» ысымынын этимологиялык талдоосун берет: «Байыркы түрк тилинде «ару» деген сөз «таза», «тунук», «марттык» деген мааниде колдонулган. Кийинчерээк, орто кылымдарда, «улуу», «ыйык» деген

мааниде кеңири колдонушкан. Түрк тилдүү элдердин бири – чуваштар бул сөздү ак жана кайрымдуу колдоочу-периге ыйгарышкан. Ошону менен бирге, байыркы замандарда түрк тилдеринде «ару», «ажайып», «сыйкырдуу» деген сөздөргө синонимдеш келген. Белгилүү болгондой, Аруукенин ысымынын биринчи бөлүгү «тазалык», «сыйкыр», «берешендикти», ал эми экинчи бөлүгү – «кей» кадимки аял ысымдарына жалганган мүчөнү билдирет» [33, 20-б.]. Демек, аялзатын эл ичинде мына ушундан улам «асылзат» деп аталаарын айтсак туура болот.

«Манас» үчилтигинде аялзаты – дүйнөдөгү эң бир ыйык, эң бир кол тийгис, эң бир кереметтүү, эң назик, эң татаал, өзүнчө бир ажайып кубулуш, улуу дүйнө. Улуу эпосто аялзаты – үй-бүлөнүн куту, ырыс кешиги, эр бүлөнүн жакшылык менен жамандыкты, ак менен караны, кубаныч менен азап-тозокту, жыргал менен кууралды тең бөлүшкөн жан күйөр адамы, эң жакын көргөн сүйгүнчүгү, өмүр шериги, жан жолдошу, акыреттик жары [107, 122-б.].

Айлакер акылман, тил билгилик. Элдик түшүнүк боюнча аялзаты жароокер жар, коломтосун өчүрбөгөн үйдүн куту эле эмес теңтайлаш шериги, акылгөй кеңешчиси болууга тийиш. Көчмөн кыргыздарда үй-бүлө күтүп жар тандоодо ар дайым кыздардын акылы зирек, парасаттуулугуна маани беришкен. Элдик жомоктордун көптөгөн кейипкерлери акылы, билими аркылуу бак-таалайга жетет жана башка коом мүчөлөрүнөн жогорку даражада турат. Ошондой хандар койгон катаал суроолордун жообун көбүнчө карапайым бир абышканын кызы табат. Ушундай мааниде, эл оозунан түшпөй айтылып келе жаткан жомоктордун бири – бул «Акыл Карачач». Жомокто хан:

– Менин сурай турган үч суроом бар. Ошол суроого жооп берген адамга ат башындай алтын беремин,-деп өзүнүн карамагындагы элдерге кабар кылат. Хандын падышачылыгындагы эл чогулгандан кийин:

– Биринчи, дүйнөдө эмне таттуу? Экинчи, дүйнөдө эмне катуу? Үчүнчү, дүйнөдө эмне оор? –деп элге суроо берет.

Ошондо бир балыкчы чал: Мен табамын сурооңузду. Убадаңызды бузбасаңыз, менин бир Карачач деген кызым бар, мен үчүн ошол айтып берсе болобу?-дейт. Хан каршы болбогон соң, чал кызын ээрчитип келет. Карачач суроолордун жообун: «Балдан ширин – жигиттин алган жары, таштан катуу – жокчулук, жокчулуктун зары. Чын убададан - оорду көрө албадым» – деп таамай так чечмелейт. Хан Карачачтын акылдуулугуна суктанып токол катары алуу үчүн колун сураганда, амалкөй кыз хан алдына бир канча табышмактуу суроолорду таштайт. Хан элин чогултуп, ал суроолордун жообун таба алышпай айласы кеткенде, жообун өзү айтып берип хандын азабынан кутулуп көпчүлүктүн колдоосу менен эркиндикке жетет жана Акыл Карачач атка конот. «Акылдуу кыз» элдик жомогунун негизги лейтмотиви ушунда. Мында салтка ылайык, хан жубай тандоо алдында букараларынын кыздарынын баарын чогултуп, акыл көрөңгөсүн сыноо үчүн суроолорду коёт. Ал суроолордун жообун эчен эчен тектүү, көзгө толумдуу сулуу кыздар таба албай убара чеккенде, отун терип оокат кылган, карапайым кыз Карлыгач таап хандын бактысын ачкан өмүр шеригине айланат.

Адатта, кыргыздар келин алаарда же жар тандоодо, анын акыл парасатына өзгөчө маани беришкен. Алсак, эпостук каарман «Манас» болочок өмүр шеригине төмөнкүдөй катуу талаптарды коёт:

«Оюмда жүргөн кызды алам

Керемети кеңди алам,

Акыл-эси ошонун

Мени менен теңди алам

Алты жылдык зыянды

Биле турган кызды алам

Акыл кошум жанымда

Жүрө турган кызды алам».

Жогорудагы саптардан кыргыз элинин жакшы аял жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн өнүгүш динамикасы да ачык байкалат. Эпосто манасчы тарабынан аялзатынын акылдуулугуна, тил билгичтигине карай көбүнчө «Акылдуу», «Акылга терең», «Акылы артык», «Адамдан бөлөк акылы», «Ою терең, Ал Каныкей капыры, Адамдан бөлөк акылы», «Оюн терең жиберип», «Үзүлгөнүн улаган», «Ыраазы кыла сөз айткан» –деген эпитеттер арбын учурайт. Эпосто Каныкейдин акылмандыгын, кыраакылыгын чагылдырган окуялар арбын кездешет. Көкөтөйдүн ашында, Коңурбайлар тополоң чыгарып, ашты баш-аламан кылууга аракет жасашат. Каныкей Манаска абал ичти тынчытып, анан сыртты тынчыт деген кеңешин айтат. Манас Каныкейдин кеңешин угуп, келише окшош кийинген кырк чоросунун сүрү менен Коңурбайларды сестендирет, ашты башкарган хан Үрбүнү, кара жаак Булдурсунду айыра чаап, душмандарды чочутуп, ашты көңүлдөгүдөй өткөрөт [109].

Н.Х. Бекмухамедова Каныкейдин көрөгөчтүгүн акыл көрөңгөсүнүн белгиси катары баалап, «Анын кыраакылык менен күн мурунтан көрө билүү жөндөмү, өзгөчө күч жана сыйкырдуулук менен чектелет. Бирок, бул өзгөчө сапатты эпос сыйкырдуу күчтүн таасири катары эмес, каармандын кыраакылыгы жана акылмандыгынын натыйжасы катары тартуулайт» [33, 59-б.].

Демек, акылман киши билимине, ой жүгүртүүсүнө, тапкычытыгына таянып, боло элек иштин агымын алдын ала айта алат. Эпосто Каныкейдин болжоосу туура чыкканына карабастан, Манасты эскертип жетишпей калат. Бирок, Манасты Көзкаман менен Көкчөкөз ууландырганда, Каныкей өзү да алар менен салгылашып жарадар болуп, Манасты тоону көздөй алып качат. «Ак жоолук башын туу кылып, аял башын эр кылып» арстан Манасты чыккынчылардын амалынан куткарып алган Каныкей, эсинен кеткен баатыр Манасты адам турмак, кузгун жолун таба албай турган үңкүргө алып барып жашырат:

«Жеңекең минтип жөлөгөн,
Арыстаныңын денесин,
Алтыммыш күнү болгуча,
Казыга күн-түн бөлөгөн.
Эптүүлүктү билгизген,
Кыйналып кырк бир күн багып,
Айкөлдү атка мингизген» [111].

Уу ичип бир буту көрдө жаткан баатырды дарылап, бутуна тургузуу үчүн, албетте, Каныкейден тийиштүү медициналык билим талап кылынган десек жаңылышпайбыз, тагыраак айтканда, зарыл чөптөрдөн өз колу менен дары жасап, күндөп-түндөп, Манастын жанында сабырдуулук жана зиректик менен карап отурган Каныкейдин аркасынан, Манас бир өлүмдөн кутулуп отурат. Каныкейдин акылы, мындан сырткары, анын турмушка тыңдыгы менен да аныкталат. Манас Бээжинге аттанаарда Каныкей баатырлар жаракат алган чакта жарагына тиер деген ой менен алдын-ала камдап жүргөн дары дармектеринен баштап, кийим-кече, курал-жарак жана окторду кырк чорого берет.

Албетте, бул анын камкордугу жана тыңдыгынан, жөн билгич, келечекти баамдагыч билерман аял экенинен кабар берет. Мындан сырткары, Каныкей Манастын баштаган ишине батасын берип далай колдоо көрсөтөт. Ошол эле Чоң казаттын алдында:

«Жараткан эгем колдосун,
Кылган ишиң күч болсун,
Самаган душман түз болсун.
Сапарга барган сай кашкан,
Аз болгондо санаты,
Сайган аты жүз болсун.
Салынганы киш болсун,
Заман акыр журтуна

Айтылгандай иш болсун» – деп, Манастын ойлогонунун оңунан чыгышына тилектеш экенин билдирип, кырк чорого ийгилик жана амандык каалап жөнөтөт [111, 86-б.].

Эпосто Каныкей акылдуулугу, кыраакылыгы, чебердиги жана кайраттуулугу менен баатырдын акылман кеңешчисине айланат. «Манас» эпосу баатырдын баатыр болушу үчүн, акылман аялы болуш керек» – деген акыйкаттын нагыз мисалы боло алат. Айрым саптарда Манастын Манас болушун Каныкейдин кыраакы акылмандыгы менен байланыштырып сүрөттөлөт:

«Айкөл Манас көк жалды,
Сайып жүрүп бак кылган,
Эптеп жүрүп эр кылган
Эр уулу менен тең кылган
Ал Каныкей байбиче
Үзүлгөнүн улаган,
Чачылганын жыйнаган,
Ордо күтүп жан кылган
Айкөл Манас султанды
Ай-ааламга тең кылган».

Мындан сырткары, «Манас» эпосунда Арууке, Санамкүл, Ойсалкын аттуу аялдардын да баатырларга акыл-кеңешин айтып, өз жакындары менен элин ар кандай кыйынчылыктардан аман алып калган окуялардан мисал келтирүүгө болот: эр Кошой Кашкарды басып алгандагы окуяда, Кошой балбан Даңгууга барууга даярдык көрө баштаганда, Аруукенин жолдо кездешүүчү тоскоолдуктарды айтып баатырга акыл айтуусу [105, 39-40-бб.]; Ороңгунун аялы Санамкүлдүн акыл калчоосу менен эли-журтун кыргындан аман сактап калуусу (Санамкүлгө карата айтылган: «Акылдуусун анын бил», «Жакшы киши окшойсуң» – деген баалардын берилиши) [105, 193-б.]; Ойроттон чыккан Кеймендин кызы Ойсалкындын «Сындырбагын белимди,

Кырдырбагын элимди!», «Аздырбагын айлымды, Аздырбаска айлымды, Абыдан тилейм кайрыңды» – деп элин аман алып калуусу [105, 182-184-бб.]. Бул окуялар – аялдардын ачууга алдырбай, жеке керт башынын камын ойлобостон, эли-журтунун амандыгы үчүн өз керт башын тартуу кылган окуялардан келтирилген мисалдар.

Кайын журтунун улуу-кичүүлөрүнө ызаатчыл, сыйчыл насил.

Улууга урмат-сый мамиле өзгөчө аялзатынан көбүрөөк талап кылынат, себеби аялзаты эң биринчиден, бир үй-бүлөнүн келини болуп, анын баскан турганына, өзгөчө улуу кишилерге жасаган мамилесине көп көңүл бөлүнөт. Ушуга байланыштуу, ар бир аялдын билүүсү керек болгон кыргыз элинде тийиштүү салттар бар. Алсак, келинге коюлган талаптардын ичинен жүгүнүү жана ат тергөө адебин белгилөө керек. Жүгүнүү – «Орун-очок алуу, отурган жеринен ак этек табуунун өбөлгөсү. Төркүн-төсүнүн маңдайын жаруу. Келген үйүнүн, барган жеринин көңүлүн агартуу» болуп эсептелет [6, 37-б.]. Ал эми, ат тергөө – ата-бабабыздан берки адепти, ыйманды тутуунун бир түрү. Мында да улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо наркы-салты сакталган. Этнограф А. Акматалиевдин пикири боюнча, ат тергеген келиндер адебин бийик туткан адамдар болуп эсептелет. «Ат тергөө – ата-энендин арнамысы, барган жериндеги жүзүң. Кыял жоругуң менен элге жаксаң, анда сенин орун-очок алганың» дейт [6, 39-б.]. Мына ушул сыяктуу, салт-санаалардын бек сакталышы кыз-келиндердин адептик тарбиясынын белгиси болуп эсептелет.

Тууган аралык биримдиктин данакери. Аялзаты үйдүн куту болуусу анын тууган аралык мамилеге өтө жооптуу жана ыйык мамиле кылуусунан көрүнгөн. Анткени, «Тууганына батпаган, душманына жалынат. Жакынына жакпаган, жат кишини жамынат» – деп Токтогул айткандай, эл аялдын насилдин келген жериндегилер күйөөсүнүн туугандары, жээк жааттары менен ымалада жашоо абалына карап баалаган. Буга байланыштуу «Өсөр өзүн сыйлайт, өспөс жатын сыйлайт, өзүндү жаттай сыйла, жат жанынан

түңүлсүн» – деген макал дал ушул элдик-адептик кодексти чагылдырып турат. С. Иптаров белгилегендей: “Ага-тууган тарбиясы аркылуу жарандык, моралдык-этикалык сапаттары калыптанып, башкы көңүл ар-намыс, туугандык ынтымак, биримдик сезимдерин бекемдөөгө бурулган. “Дос жакшы, миң достон бир тамыр, миң тамырдан бир сөөк, миң сөөктөн бир жаман тууган артык”, “Туугандын азары болсо да, безери болбойт”, «Туугандын урушу, торконун жыртышы», «Түбү бирге биригет, учу бирге айрылат», «Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт» – деген адеп-ахлактык нускоолор адамдын туугандык, топтук, жамааттык жүгүн, милдетин көтөрө билүүгө тарбиялап, келечекте олуттуу, жаңыча инсандык, коомдук милдеттерди аткарууга даярдай билген [7, 64-б.]. Өз кайын журтуна кара санап, сый-ызаат мамиледе жашай албаган аялдардын коомдо кадыр-наркы аз болгон. Элдик педагогика тууган менен сый ызаат мамиледе болуп кадырына жетүү үчүн, тиешелүү жоопкерчилик жана парыздарды орундата албаса жат адамдан айырмасы болбой калышы мүмкүндүгүн «Сыйлашпаган бир тууган, атасы жат башкадай»,– деп эскерткен. Кыргызда тууган аралык ынтымакты бекемдөөнүн «Боор матырыш» (батыруу) деген жөрөлгөсү бар. Бул жөрөлгөгө ылайык, туугандар катташпай алыстап кетпейли дешип маал-маалы менен бири-бириникине келип жүз көрүшүп, атайын даярдалган дасторкон үстүндө ичке каткан сырларын тууганча бөлүшүп, сагыныч кусалыктарын таркатышкан, боорун батырышкан. Туугандарына каттоосу сейрек, карамы, кайрымы жок адамдар «Таш боор» деп аталып, айланадагы эл журт ичинде кадыры болгон эмес.

Ушуга байланыштуу өрнөк, үлгү аял катары Каныкей эл ичиндеги, тууган-урук ортосундагы ынтымактын, биримдиктин данакери, образы. Анын данакерлигинен “Тууганды тууган кылган - аял” деген элдик түшүнүк ар тараптуу бышыкталат. Каныкей башка улуттун кызы болсо да Манас баатырдын элин, улуусу менен кичүүсүн, карысы менен жашын, тактап айтканда, элин чын дилден ызааттап, башкаларга үлгү болот. Эпостогу кырк

уруунун топтолуп, ынтымак менен бир максатка биригип, улуу жеңиштерге умтулуусунун себеби да Каныкейдин көрөгөч, тил билгилиги менен сыпатталат.

Каныкейдин кыргыз жергесине болгон терең сүйүүсү, сый урматы “Семетей” бөлүмүндөгү “Каныкейдин жомогунда” терең сезим менен чагылдырылган. Анын тагдыры, бактысы да кыргыз жери, эли менен байланышта берилет:

“Бел байлаган белим жок,
Бекинип жаткан жерим жок.
Берендин зайбы деп турган,
Берешен кыргыз элим жок!
Көз айланса зоо да жок!
Калдайган каардуу тоо да жок!
Кайгырбагын жөнү жок,
Асылым, жеңем, койгун деп,
Көңүл айтып коюуга,
Аргын, кыргыз элим жок!,-деп сыздайт [28].

Кең пейилдик, колу ачыктык. Кыргыз аялзатына коюлган талаптардын дагы бир көрсөткүчү бул колу ачыктык, берешендик, болгон дүнүйөнү тууган урук, эл менен көрүү. Каныкейдин берилгендик менен мамилесин, колу ачык, марттыгын, зиректигин Жакып жуучу болуп барган алгачкы ирет жолугушууда эле ачык байкаган. Жакып Каныкей үзүп алган алмасын теңтуштарына бирдей кесип таркатат. Жакып болочок келининин турмушка тындыгы, тапкычтык жана эптүүлүгү, жанындагы курбу-курдаштарына жасаган калыс, камкор мамилеси менен өзгөчөлөнүп тургандыгын баамдайт:

«Жетишпедим – дегенге
Жеңин кесип бергендей
Берендик жайы бар экен»[109].

Жайыл дасторкон, меймандостук. Кыргыздарда үйүнө келген жакын тууганыбы же чоочун адамбы, алардын баарын ылгабай ачык көңүл менен тосуп алып, дасторкон жайып узатуу салтынын өтө кеңири таралышы жана улуттук салтка айланып кетиши, алардын өткөндөгү көчмөндүк жашоо турмушунун өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланыштуу болгон. Ошондуктан, коногу үзүлбөгөн үй «Куттуу үй» деп аталган, ал эми адамдарга сый ызаат көрсөтүү жагынан ачык мүнөз, берешен адамдар журт ичинде эле эмес андан алыс жактарда да, чоң кадыр-сыйга ээ болушкан. Бирок, тигил же бул үйдө меймандардын такай келип турушу аялзатынын пейилинен, жайыл дасторкондугунан көз каранды болгон. Адатта, башка улуттун өкүлдөрү кыргыздар тууралуу кеп кылганда, биринчи кезекте алардын меймандостугун артыкчылык катары атайылап айырмалап, бөлүп көрсөтүшкөн. Буга байланыштуу, атактуу кыргыз жазуучусу Ч. Айтматовдун апасы Нагиманын Төрөкул Айтматовго турмушка чыгаар алдында, атасынын бата берип жатып эскерткени өзгөчө кызыгууну туудурат. Атасы минтип айтат: «Биз кыргыз туугандардын арасында жашап келе жатабыз. Өзүң да, ушул элдин ичинде чоңойдуң. Апаң экөөбүз сенин күйөөгө чыгышыңа, жактырган жигитиң менен кол кармашып, бактылуу өмүр сүрүшүңөргө макулбуз, экөөңөргө ак бата беребиз. Сага бир гана суроом бар. Ошого өз оозуңдан жооп уккум келет. Кыргыздар тууганчыл калк болот. Туугандарын аябай сыйлашат, урматташат. Бири-бири менен катташып, учурашып турушат. Эрте-кечине карабай топурашып келе бермей адаттары бар. Силердикине келген күйөөңдүн туугандарын көңүлүң жарык бойдон жүдөбөй кабыл алып, сыйлап, меймандап, аларды ыраазы кылып узатып көнүүгө жарайсыңбы кызым?» [125, 204-б.].

Мындан даанышман, кыраакы атанын кыргыз үй-бүлөсүндө тууган аралык карым- катышты бекемдөөдө аялзатынын жоопкерчилигинин жогору экендигин даана баамдап, өз кызын ошого татыктуу болуу жоопкерчилигин артып жаткан насаат таалимин көрүүгө болот. Конокко айттырбай келүү

көчмөн кыргыздарда катардагы көрүнүш болгон. Мындай учурда балдар ата-энесинин үйдө жогун билгизбей, сый-ызаат көрсөтүүгө аракет жасашкан. Бул жагдай балдардын тарбия көргөндүгүн салтты билгендигин адам катары жетилгендин сыноочу өзгөчө кырдаал болгон. Айылчылар үй ээсин гана эмес, анын бала-чакасын да сындан өткөргөн. Үй-бүлөнүн жакшы жактары болсо, сөздүн ыгы келип калса, өрнөк катары элге айтып тааныткан, кемчиликтери болсо, ошол эле замат сынга алышкан. Жаш адамдардын өзүнө жубай тандашында, ата-энелердин куда-кудагый күтүүсүндө мындай пикирлердин мааниси өтө чоң болгон.

Чындыгында эле, балдар инсан аралык ызаат сый мамилеге үйрөнүүнүн көп кырдуу мектебинен дал ушул мейман тосуу, узатуу, мейманда, өзүн коомдо кабыл алынган эреже, жөрөлгөлөрдү аткарууга тикеден-тике аралашуу аркылуу өтүшкөн.

Кыргыздарда айрыкча алыстан күткөн конок келээр алдында, үй-бүлө мүчөлөрү арасында алдын ала даярдык көрүү, кеп-кеңеш салышып милдеттерди бөлүштүрүшкөн. Бул кеңештин, бул ишке көнүгүү, тажрыйба алуу этабын баштан кечирип жаткан балдар үчүн өтө чоң мааниге ээ болгон.

Балдарга эң обол конокту ойдогудай тосуп алуу – бул үй-бүлөнүн, айылдын, уруунун намысы менен тете иш экендигин, конок тосуу демек, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ачык көңүл, кенен пейил, кенен дасторкондуулугун баамдатуу экендигин түшүндүрүшкөн. Анткени, эл коноктун бир милдети үй ээсинин кишилигин дасторкон аркылуу сын электен өткөрүү деген түшүнүктө болгон. Мейман ыраазы болсо «Жайыл дасторкон», «Кең дасторкон келбери неме», нараазы болсо: «Дасторкону кууш», «Куу казан», «Анын казаны толук кайнабайт» – деген пикирлер жаралган « [6, 9-б.]».

Мээрман энелик, табигый тарбиячылык. Көчмөн кыргыз коомунда аялзатынын бактысы эне болуу менен айкындалган. Ошондуктан, аялзаты үчүн «Дүйнөдөн так өтүүдөн» өткөн трагедия болгон эмес. Кыргыздарда «Балдар үчүн иштеп жатабыз», «Максатыбыз эле, балдарды бутуна тургузуп

алуу», «Балдар биздин келечегибиз», «Балдар үчүн жашап атабыз», «Бактынын башаты балдарда», «Эртеңки коом бүгүнкү балдарга байланыштуу» – деген сөздөр, ар бир ата-эненин өмүр жашоосунун маңызы катары калыптанып калган. Элибизде амандашуу, учурашуунун башкы максаты, негизи да балага байланышкан. Адамдар ал-жай сурашканда адресаттын бала-бакырасынын бакубат чоңоюп жаткандыгына байланыштырган. Мисалы: «Бала-бакыра аманбы?», -деп сурашса, коштошуп жатып, «балдар аман болсун», «бетинен өөп кой», -деп жакшы тилектерин, ниетин билдирген.

Кыргыздар кыз балдар эс тарткан күндөн эле, эне болуу жоопкерчилигинин бийик стандарттары менен тааныштырып келишкен. Элдик түшүнүктө эне болуу – бул балдарга мээримин төгүп, алты санын аман өстүрүү менен бирге, аларды элдин керегине жараар бир адам кылуу сыяктуу, улуу милдеттер менен байланыштуу болгон. Буга байланыштуу, өздөрү тарабынан жараткан чыгармаларында эне жана тарбиячынын бейнесин, кишилик сапаттарын өрнөк ориентир катары жаратышкан. Эпосто жер жаңырта кыйкырып жарыкка качан перзент келет экен деп, күтүп отурган элдин оозуна Каныкейдин «Эл энеси» деп алына башташы, анын атынын ыйыктыгынан, эне катары сүтүнүн өзгөчө касиетинин барынан кабар берет. Анткени, эл баатыры Семетейге татыктуу тарбия берип, аны туура жолго коюу милдети жана сыймыгы Каныкейге берилди. Бирок, элдин тиреги, жол башчысы Манастын көзү өткөн соң, жесир калган Каныкей кан жуткузган күйүткө батып, далай кыйынчылыктарды башынан өткөрөт. Ошого карабастан, ал бүткүл кайгыны жеңип, душмандар сөөгүн кордобосун деп Манасты жашыруун түрдө көмөт, баатырга күмбөз тургузат, элдин жана анын баатырларынын ынтымагын сактоого аракеттенет. Уулуна болгон энелик мээрими, сүйүүсү, сыймыгынан күч алып, келечектеги кыргыздын ханы Семетейге эне да, ата да болуп, аны тарбиялап өстүрөт. Уулу он экиге чыкканда Манастын мекенине алып баруу максатын коёт. Бул жерде «Эл

энеси» Каныкейдин эрктүүлүгү менен бирге элге кызмат кылууга умтулуу жана уулунун жарык келечеги үчүн күрөшүүдөгү өзгөчө күчкө ээ болгон акылы, зээни жана эстүүлүгү байкалат.

Эпостогу дагы бир акылман-тарбиячы эненин тагдыры, Алмамбеттин энеси Алтынайдын образы аркылуу жаралган. Калкына оор күндөрдү көрсөткөн Эсен канга каршы чыккан Алмамбет, кытай элинин кан жана бектеринин кыжырына тийип алганда, анын атасы Азиз кан уулун колдобой койот. Ошондо Алтынай каңгай, манжуулардын арасында жашоо кооптуу болуп калганын байкап, уулунун өз жеринен кетүүсүн айтат:

«Улуктун калдың каарына,
Убара салар жаныңа.
Жалгыз туума жолборсум,
Каңгай, манжуу бул күндө.
Жайлуу жер сага болбосун,
Жайыңдын билдим оңбосун.
Тегерегиң темирден,
Торго калдың кулунум.
Тереңдиги кырк кулач,
Орго калдың кулунум.

Же сабырлык да кылбадың,
Жан күйөр жолдош жыйбадың.
Жайдарым жалгыз Алмамбет,
Энекеңди кыйнадың.
Кагылайын каралдым,
Кыясы кымбат бел тапкын.
Кыйындык түшсө башыңа,
Кыйрашып берчү эл тапкын [110, 202-б.].

Бул жерден эненин уулу менен коштошуп жатып ага жан күйөөр жолдош жана кыйындык башка түшкөндө жардам берип колдоочу эл

табуусун айтып, баласына берген акыл-насааты жана ага тилеген амандыгы гана эмес, ошондой эле эне мээрими Алтынайдын «Кулунум», «Жалгыз туума жолборсум», «Жайдарым жалгыз Алмамбет», «Кагылайын каралдым», «Асылым жалгыз Алмам» деген сөздөрүнөн ачык айкын көрүнүп турат. Тилекке каршы, кыраан энесинин берген кеңешин Алмамбет ишке ашырууга жетишпей калат. Алмамбет жолго чыгаарда Алоокенин алптары Коңурбай менен калмактын каны Жолой Алмамбетти кармоо үчүн келип калышат да катуу салгылаш башталат, ошондо энеси Алтынай уулунун амандыгын сактап калуу үчүн Коңурбайдын соккусуна өзүн тосо коет:

«Ошондо ак байбиче энеси,
Тору бээни миниптир.
Түрмөктөлгөн кара чач,
Төбөсүнө түйүптүр.
Ажал жетсе өлөм деп,
Асылым жалгыз Алмама
Караан болуп берем деп,
Өлбөй тирүү турганда,
Кай муратка жетем деп,
Асылым, берен жалгызга,
Медер болсом экен деп,
Белсенип жоого киргени,
Кыбалап курчтан соктурган,
Кызыл түпөк сыр найза,
Энекең колго алганы.
Алмамбетке жеткирбей,
Алоокенин калчасын,
Бөйрөктөн тосуп калганы» [110, 204-б.].

Демек, адептүү эне эч качан баласын кырсыкта жалгыз таштабайт, жада калса, жанын берүүдөн да тайманбайт.

«Манас» эпосундагы дагы бир өрнөтүү эне – Чыйырды. Сагымбай Орозбаковдун вариантында кытай-калмактар кыргыздарды чаап, туш-тушка таратканда Чыйыр деген өлгөн агасынын аялы Шаканды Жакып алат. Чыйырдын аялы делип жүрүп байбичесинин Шакан аты калып, Чыйырды аталып кеткен» [33, 540-б.]. Ал эми «Чыйыр» кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө «Из түшкөн жол, жол болуп түшүп калган из, ичке жол» дегенди билдирет. Бул жерде Чыйырдынын жашоосу жана мүнөзүнүн өзүн да өрнөк катары кабылдоо туура болот. Себеби ал өзүнүн акылмандыгы, турмуш тажрыйбасынын кунарлуулугу, көрөгөчтүгү менен башкалардан өзгөчөлөнүп турат. Алсак, Манас он эки жашында Ошпурдун колунда тарбияланып жүргөндө Канжар кол аттуу алпты жеңип, достору менен козу союп шишке сайып бышырып жегенин уккан Жакып малынын чачылганына жиндене баштаганда Чыйырды мындай дейт:

«Албагын жаман бейлице,
Аман жүрсө жеткирер
Сенин алыста кыргыз элице.
Аман болсо Манасың,
Күйүттүү кабак ачылат,
Күйүккөн кабак басылат.
Аман болсо Манасың,
Атамдан калган мурас деп,
Кең-Кол, Талас жер табат,
Айланып кыргыз эл табат» [110, 38-б.].

Чыйырдынын да «Боз ала шумкар Манасым», «Кара ала баарчын Манасым», «Айкөл жалгыз чунагың» деген сөздөрүнөн энелик мээримин байкалып, ошону менен бирге опосу жок куу малга кайгыруунун акылсыздык экенин белгилеп, андан көрө уулунун амандыгын тилеп, ага кайрат берүүнүн оң болоорун акылмандык менен Жакыпка үйрөтөт. Антпесе, кара калмак каптаган Каңгайдан, маңдайындагы манжуудан кыйрашуучу далай жоонун

коркунучунун бар экенин Чыйырды жакшы түшүнөт. Козумдун баарын союп, мүлкүмдүн баарын чачып салды деп Жакып Манаска жинденген учурлардын дагы биринде бөтөн жерди мекендеп, бөтөн элди журтум деп жүрө бере турган болсо, кыргыз урпагынын бара-бара жок болоорун баамдаган Чыйырды акылмандык жана кыраакылык менен Жакыпка акыл айтат:

«Сан дүйнө малды чачыңыз,
Арка кылып Манасты,
Бул Алтайдан качыңыз.
Бул Алтайдан качпасаң
Коруп алат мал оттогон талаанды,
Кармап кетет өлгөндө көргөн балаңды.
Кармаса соёт Акбалта баштап бириңди,
Манжуу кагат капкайда кеткен жиниңди» [111, 98-б.].

Чыйырдынын терең акылы менен, тарбиячы эне, мекенинин патриоту катары өзгөчөлөнүп тураары жөнүндө Б.М. Юнусалиев ой толгоосун төмөндөгүчө билгизет: «Өзүнүн өмүрүн бүт бойдон элдин тагдырына багыштаган баатыр баланы, неберени тарбиялоого жумшаган патриот эненин образы эл самаган баатырды тапкан кең пейил, токтоо, бир калып мүнөздүү Чыйырды аркылуу көрсөтүлөт. Өз элине чыккынчылык кылган чалы Жакыпты таштап, чыккынчыларга наалат айтып, келечектеги элдик баатырды аман алып калуу үчүн, Каныкейге кошулуп, алыскы Букарга жөө сапар чегет. Чыйырды – элин, жерин сүйгөн балдарды тарбиялоонун бардык кыйынчылыгына чыдаган, дайыма адилеттик тарабында болгон патриот эненин элеси» [195, 33-б.].

Ошентип, адептик-этикалык жактан идеалдуу аялзатынын сапаттары эң алгач «Эне» түшүнүгүнүн алкагында каралып, анын акылмандык сапаттары, эне мээрим жана балага берген тарбиясы жана насааты энелик адептин негизги элементтери экени белгиленди. Энелердин балдарын эл жердин

намысы үчүн күрөшкө даярдоо боюнча салттуу түшүнүктөр азыркы адабиятта да чагылдырылып келет. Адабияттагы ошондой кубулуштардын бири Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повести. Мында да, аялзатынын vazийпасы кеңири коомдук масштабдагы милдеттердин контекстинде ачыкталат [4].

Ү. Култаева белгилегендей: «60-жылдардагы Толгонайдын образында берилген кыргыздын нарктуу аялына таандык “Муундардын үзгүлтүксүз рухий байланышын камсыз кылуучу улуттук асылзаадалык касиеттер эми жалпы адамзаттык проблемалар: экологиялык кыйроо, руханий баалуулуктарды жоготуунун кесепетинен келип чыгуучу трагедия жөнүндөгү философиялык ойлор менен жуурулушуп кетти да, ааламды ойго салды. Адам баласындагы энелик менен жалпы табияттагы энелик бир бүтүндүктө, өз ара шайкештикте каралганда бул улуу сезимдин табигый күчүнүн ички булактары ачылып чыга келди» [99, 88-б.].

Эмгекчилдик, чебер уздук. «Мээнеткечке таң эрте атат», «Мандай тер, таман акы менен жеген нан таттуу» деп элдик асыл нарк дөөлөттөрдө айтылгандай, ата-бабалардын акыл, насаат, осуяттарында эмгекти сүйүүгө үйрөтүү чоң орунду ээлейт. Ал эми жалкоолукту, жатып ичерликти эл катуу сынга алып айыптаганын «Жалкоонун жаны таттуу», «Эмгеги аздын өнмөгү аз», «Эмгекчи данын жейт, жалкоо жанын жейт» деген макалдардан байкоо мүмкүн. Себеби, элдин ишениминде эмгектен качуу адамдын моралдык жактан өспөй калышына, рухий баалуулуктарынын жоголушуна алып келет жана жалкоолук кылмыш кылганга барабар болгон. Мына ушундан улам, аял кишиге да коюлган талаптардын бири – анын мээнеткеч табияты.

«Манас» эпосунда аялзатынын мээнеткечтиги анын турмуштук шартта жасаган ишинен сырткары, бош убактысын текке кетирбей кол өнөрчүлүгү менен алектенүүсүн да камтыйт. Башка элдик эпостор менен «Манас» эпосундагы аялзатынын образдарын салыштырып изилдеген Н. Х. Бекмухамедова «Осетиндердин мифологиялык-баатырдык эпосунда Сатана

аттуу каарман аял анын «Жүз уулу» үйдө жок кезинде миң колдун жүнүн сабап, чийлеп, ийрип, алынган кебезди жууп, кургатып, өлчөмүн албай туруп **нарттардын** баарына кийим тигип берет. Мындан сырткары, ачкачылык болгондо, Сатана камдап койгон азыктарын берешендик менен элге таратып берет», – деп белгилейт [33, 68-б.]. Ал эми, мындай эпизоддордун «Манас» эпосунунан да орун алышы арбын кездешет. Мисалы, Чоң казаттын алдында Каныкей алдын ала Бээжиндин ысык жер экенин эске алып, баатырлардын ар бирине кышында кийчү кырк тумак, жайдын аптабында кийчү кырк калпак, ок өтпөгөн тон, көйнөк, найза тийсе жыртылбаган, тешилбеген шымдарды, кырк өтүк ж.б.керек-жарактарды камдап коет:

«Сайса найза тешкисиз,
Чапса кылыч кескисиз,
Баары алтындан чоктолуу,
Баалары калпактын.
Каймал төөгө токтолуу,
Кырк чорого кырк калпак,
Ысыктуу күндө кийип бак,
Ышынбай жоого тийип бак.
Жай киерге калпагың,
Жалпы баарын камдадым.
Даяр кылып алгамын,
Чоң куржундун түбүнө,
Чогуусу менен салгамын» [111, 90-91-бб.].

Каныкейдин камкордук менен даярдануусунан сырткары, жасаган жумушунун сапаты да, деталдуу түрдө сүрөттөлөт. Тигилген кийим кечектери климаттык же согуштук шарттарга туура келбей баатырларга ыңгайсыздыктарды жаратса эпсиз аял атыккандан айбыккан Каныкей жасаган ишине кылдаттык жана чоң жоопкерчилик менен мамиле жасайт. Атайын териден сапаттуу кийим тигүү үчүн, аны алгач кургатып, «Күндүн

жүзүн чалдырбай, ак сандыкка каттырып» атайын боёкчуларга берип боётуп, тогуз ай бою бычып, кыркып, тегиз тигип, андан сырткары ок өтпөстүгүн текшерүү үчүн ок атып сынап көргөндөн соң гана баатырларга бардык кийимдерди тартуулоосу анын иш билгилигинен кабар берүү менен бирге, ошондой эле Каныкейдин эмгекке болгон сүйүүсүнүн деңгээлин да чагылдырып турат. Мына ушундайча, эмгек дегенде, элибиз кара жанын карч уруп, жан үрөп иштей берүүнү гана элестеткен эмес, анын маданиятына ээ кылууну да көздөшкөн.

Мындан сырткары, Каныкейдин көптөн камдап жүргөн жана өзүнүн бардык чеберчилигин, ишмерлигин, билермандыгын жумшап жасаган «Белектери» бир гана анын мээнеткечтиги жана уздугунан кабар бербестен, анын бүткүл элдин камы үчүн кайгы жеп, анын мекендин, журттун келечегине салым кошууга жасалган аракеттерин да билдирет. Демек, аялзатынын адептик идеалдуу элесин толуктаган дагы бир компонент – анын коомдук адептин алып жүрүүчүсү катары көрсөткөн кызматы. Аялзатынын жасаган эмгегинин өзү башкаларга үлгү болуп, ушул өзгөчөлүгү менен жалпы элге ысымынын белгилүү болушу анын коомдогу ордун идеалдаштырат. Бул көз караштын бүгүнкү күнгө чейин сакталып келгендиги тууралуу А. Алимбеков: «Аялзаттын уздугуна, чеберчилигине, мээнеткечтигине карап баалоо байыркы замандардан бери келе жаткан салттуу көрүнүш. Бул чен өлчөм эл ичинде азыр да күчүндө» деп белгилейт [12, 66-б.]. Алсак, Жакып уулуна келин издеп Букарга келгенде, Каныкейди көрүп анын эң алгач келин катары эмес, коомго, элге өтөй турган кызматы жөнүндө өзүнчө ой жүгүртөт:

«Гүл төгүлөт колунан,
Бактысы журтка чачылар.
Темир тирек, жез тырмак,
Иштүүлүктүн сыны бар.
Кыз да болсо арбагы,

Кылымга чапчып угулар.
Кызыл кырма, ак жайсаң,
Ушундан уул туулар.
Брыстуу киши жанашса,
Алганы анык жарашса,
Бактысы күндө ачылар,
Кылып өткөн кызматы
Кылымга чейин жазылар» [111, 256-б.].

Болочок келининин кылган кызматы «Кылымга чейин угулаарын» үмүт кылган Жакып анын идеал аял болооруна көзү жетип:

«Ак көрпө жайыл ургаачы
Аты элге дайын, сындачы.
Жабуулуу катар кара инген
Жакшысы элге билинген.
Жупуну тартып кийинген,
Бир боюнда алты сын,
Кемчилик жок билинген» – дейт [111, 256-б.].

Баатырдык насил. Аялзатынын баатырдык кайраты, насили жөнүндө айтылган аңыз-кептер дүйнө элдеринин бардык эпосторунда кеңири учурайт. Окумуштуу В.М.Жирмунскийдин пикири боюнча баатыр аялдардын образдары грек мифологиясындагы “Амазонкалар”, орус былиналарындагы “Каарман жоокер аялдар” (удалые поленицы), байыркы скандинав жана кельт эпикалык чыгармаларындагы жана Фирдоусинин “Шах-намесиндеги” баатыр аялдар (девы-воительницы) аркылуу берилген [61, 39-б.]. Түрк тилдүү көчмөн элдерде аялдардын образы дээрлик бардык эпостордо учураган салттуу көрүнүш. Хакас элдик оозеки чыгармачылыгында “Алтын Арыг”, “Ай Хуучин”, “Ай-Арыг”, “Алтын-Сабах”, “Ах-Чибек-Арыг” өңдүү аялзатынын жоокердик, баатырдык мүнөздөрүн чагылдырган эпикалык чыгармалар кездешет. Көчүп конуунун, көчмөн турмуштун шарттарына

ылайык аялзатынын ат минүүсү, кылыч кармап, согуштук аракеттерге шай туруусу мезгил талабы болгон. Бул сыяктуу эпизоддор камтылган кыргыз фольклорундагы эпикалык чыгармалардан “Гүлгаакы”, “Кыз Сайкал”, “Жаңыл Мырза”, “Кыз Дарыйка” жана башкаларды айтууга болот. Эпик каармандардын образдары көчмөн турмуштун социалдык шарттарынын табылгасы. Көчмөн түрк элдеринде шартка ылайык аялдардын көпчүлүгү кыска канжар менен жүрүшкөн. Эл-журттун тынчтыгын, сактыгын коргогон эр жигиттер узак убакытка жортуулга кеткенде коргонуу иши аялдар, карыялар жана өспүрүм балдардын мойнуна түшкөн, тактап айтканда, элди, жерди, мекенди коргоо үчүн аялдардын жигердүү катышуусун көчмөн турмуштун өзү шарттаган. Ошондуктан, душмандар менен согушта аялдар жароокер жар гана эмес, жакын жардамчы, кеңешчи болушу керектиги жөнүндөгү идеялар түрк элдеринин фольклордук чыгармаларында көп учурайт [162].

Муну «Коркут баба китебиндеги» Бамшы Бейрек менен Кан Туралынын үйлөнө турган кызга койгон талаптарынан да көрүүгө болот.

Бамшы Бейрек атасына үйлөнө турган кызынын өзгөчө сапаттарын мындайча сүрөттөп берет: «Ата, мага мен ордуман тура электе ал турган, атыма мине электе ал минген, касыма жете электе башын алып келген кыз керек». Кам Буура: «Балам сен кыз эмес, шерик издеп жаткан турбайсыңбы» – дейт [15, 41-42 бб.]. Аңгемеде аң уулап жүргөн Бамшы Бейрек кийикти кубалап отуруп, көк шибердин үстүндөгү кызыл чатырдын жанына келгенде атат. Бану Чичек Бамшы Бейрек экендигин билгенден кийин, аны сыноо үчүн жарышууну туура көрүп: «Кел сени менен бирге аң уулаганга чыгалы, ок атышалы, күрөшөлү, мени жеңгениң Бану Чичекти жеңгениң» – дейт. «Андай болсо, дароо аттаналы» – дейт Бамшы Бейрек [15, 39-б.]. Экөө ок атышат, ат чабышып жарышат, күрөшүшөт, соңунда Бейрек Бану Чичекти жеңет. Ошондон кийин гана ал өзүнүн Бану Чичек болгонун айтат. Бул жерде көрсөтүлүп тургандай эле, баатыр эркек да, кыз да үйлөнө турган адамынын

күчүнө, эр жигиттигине, алптыгына жана согушууну, күрөшүүнү билген өзгөчө сапаттарына жараша тандайт.

Бейрек «Кыздын кырк чачы улуу» деп сыйлап, жеңилгиси да келет, бирок жигиттин ар намысы чыдатпайт. Жеңилсе, бүтүндөй урууга шылдың болоорун ойлоп алптыгын көрсөтөт.

Бул жерде айтылып тургандай эркектер сыяктуу эле, аялдардан да акылгөйлүк, эрдик жана баатырдык сапаттар талап кылынган. Эр жигит да өзү сыяктуу баатыр, мекенин, элин, жок эле дегенде үй-бүлөсүн коргой ала турган кыздар менен үй-бүлө кургусу келген. «Коркут ата» дастанындагы мындай көз караштар жалпы түрк элдерине таандык түптүү салттардын катарына кирет. Алсак, кыргыз фольклорунда аялзатынын эркектерден кем эмес баатырдык жасай ала тургандыгын тастыктаган өрнөктөр арбын. Айтылуу «Манас» эпосунда Каныкей жароокер жар, үйдүн куту гана эмес, ата журттун эркиндигин, бүтүндүгүн сактоо, коргоодо Манастын теңтайлаш шериги, акылгөй кеңешчиси, чыныгы мекенчил инсан. Эпосто Каныкейдин аялдык асыл сапаттары менен бирге баатырдык турпатына арналган: «Кайраттуу энең Каныкей», «Көкжал энең», «Кабылан катын Каныкей», «Жолборс жеңең Каныкей», «Бууданың жеңең Каныкей», «Опсуз балбан Каныкей», «Ойрон энең Каныкей» сыяктуу саптар да арбын. Каныкейдин кыз кезиндеги тайманбас баатырдыгын өз көзү менен көргөн Чубак Манаска мындайча сүрөттөп берет:

“Оо, баатыр кыздан чыккан шер көрдүм,
Буюрбасын, кабылан,
Мен кылымга татыр эр көрдүм”.

«Манас» эпосунда эркектерден аша жаа тартып, чабышкан аял баатырлардан Манастын биринчи аялы, Кайып хандын кызы Карабөрктү жана калмак ханынын кызы Сайкалды да көрсөтүүгө болот. Манасчылар тарабынан Карабөрктүн согуш куралдарын чебер колдоно алгандыгы

«Кырып салды», «Көзгө атат», «Жара атат» деген сыяктуу сөздөр менен берилген [15, 40-41-бб.].

«Кыз Сайкал» эпосунан кыз балдарды баатырдыкка тарбиялоонун кадыресе салты болгондугуна күбө болобуз. Эпостогу сюжеттерге ылайык ал Манастын бала кезиндегидей эле айтканын бербей чыйрак, кайраттуу каада күтөт. Бара-бара кажар күчүн элди, бей бечараларды коргоого арнап олтуруп акырында элди коргоо жоопкерчилигин мойнуна алууга жетишет. Анын баатыр катары калыптануусунун эволюциясын төмөнкү саптар ырастайт:

Бою өсүп болкоюп,
Он бештеги жигиттей,
Мойну узарып койкоюп – деп сүрөттөлөт.

Бара-бара Сайкал ыкчам өсүп жашы он бирге келгенде кадимки башка эпостун баатырларындай жалтанбас эр жүрөк кыз катары айырмалана баштайт. «Кыз Сайкал» дастанында ал баралына келип баатыр атангандан баштап сырттан катылгандарга карай аттанып мизин кайтарып турган. Эпосто баатыр кыздын эркин, күчүн, сулуулук менен айкашкан баатырдык мүнөзүн сүрөттөгөн “кайран”, “берен”, “баатыр” деген эпитет сөздөр көп кездешет. Традициялык түшүнүктөргө ылайык кыз бала канчалык баатыр болбосун, өзүнүн табигый эне болуу милдетин аткаруусу зарыл. Бирок, алардын айрымдары күч сынашып, эрдиги, шердиги өзү менен тең тайлаштарды тандашкан.

Дүйнөлүк оозеки адабиятта күч сынашып үй-бүлө куруу окуялары негизги мотивдерден. Мындай шарттан алып караганда, “Кыз Сайкал” эпосунда Манас менен Кыз Сайкалдын жеке-жеке сайышында баатыр жеңилип кала турган болгондо “Манасты жеңсем кыргыздын бели сынар”, - деп жеңишти Манас баатырга берет.

Элибиздин фольклордук чыгармаларында эркектер менен катар коюлуп сүрөттөлгөн баатыр аялдардын образдары көп болгону менен, Жаңыл Мырза сыяктуу эпик чыгарманын баш каарманы катары каралган

учур аз эле. Алсак, “Жаңыл Мырзада” окуя баатыр кыздын айланасында өнүгөт. Кеменгерлиги, эрдиги менен нойгуттарга башчы болот. Намыстуу аялзатынын образы катары элдин намысына жараган, тиреги катары фольклордогу орду өзгөчө.

Ошентип, «Коркут баба» китебиндеги аялзатынын баатырдык насилине коюлган чен-өлчөмдөр кыргыз дастандарындагы өрнөктөр менен өтмө катар байланышта экендигин көрсөтүүгө болот.

Акындар «Обоскер жакшы – кан жакшы, катын жакшы – эр жакшы»,- деген эзелтен калган эрежелерге таянуу менен ырларында үй-бүлөнүн куту, бардарлыгы, башкалар менен камыр-жумур катышып абийир табышы баары аялдардын нарктуу жорук-жосунунан көз каранды деп эсептешкен. Угармандарды да көбүнесе турмуштагы, айрыкча үй-бүлөлүк турмуштагы жакшы менен жамандын маани-маңызын таануу көбүрөөк кызыктыргандай. Ошондуктан, ырчылардын дээрлик көпчүлүгү санат жана терме ырларында бул түпкүлүктүү темадан кыйгач өтө алган эмес. Көбүнесе аялдардын жосунсуз жоруктарына басым жасашып, маңдайында санатын угуп олтургандарды андай адаттардан алыс болууга чакырышкан. Айрыкча, бул темадагы санат, термелер айрыкча кыз балдарды үй-бүлөлүк турмушка даярдоодо, ал эми бойго жеткен уландарды жар тандоого багыттоодо өзгөчө мааниге ээ болгон.

Акылман Калыгул кадимки турмушта аялдардын турпатына туура келбеген жосунсуз жоруктары катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтөт:

Жаман катын белгиси –
Соксондой басып соку издейт,
Согончоктон ит тиштейт,
Баласын төргө чычырат,
Балтек, ме! – деп чыкырат,
Балтеги үйгө кирбесе,
Суску менен бир чабат,

Ырысы качкан жигитке,
Ошону менен аш куят.
Жаман катын белгиси –
Калдырак болот териси,
Карып болот эриси,
Талаага кетет талпактап,
Табагы жатат шалтактап,
Айылга кетет талпактап,

Аягы жатат шалтактап [129, 272-б.]. Бул ырлардан баамдалгандай жаман катын белгиси обол үй-тиричилигине айрыкча жөндөмсүздүгү жана балдарын татыктуу багуу, асыроого алсыздыгынан, айылчылап убакыт өткөрүү өнөкөтүнөн көрүнөт. Андайлар баласын төргө чычырат, Балтек, ме!– деп чыкырат. «Баладай камыр жуурат, балдарынын заманасын куурат». Дагы бир ырында аялдардын күнүмдүк тиричиликке даярдыгынын тайыздыгы төмөнкү деталдар менен толукталат:

Эки көмөч нан кылса,
Бети башы күл болот.
Аш бычагын колго алып,
Кырып-кырып тим болот.
Берген кудай албаса,
Кандай заман күн болот?! [129,173-б.]

Демек, мындан аялзатынын балдарды багуу жана тарбиялоо билгичтиги эң башкы критерийлердин бири катары каралган.

Аялзатынын жакшы жана жаман касиеттери Жеңижоктун ырларында да, ыраатуу жана ар тараптуу ачыкталган. «Жаман катын» термесинде андайлардын «Жүргөн жери чуу болот», «Кебинде болот кары, көзүндө болот чары, сырын билген жамааты, зыркырап качат баары». Жаман катындын пейли тар болот: «үйүнө конок кондурбай, алыс кылат жакындан, акылыңды туй кылбай, адаштырат акылдан, душманыңа басынтып, бийик кылат

башындан». Меймандын көзүнчө башкаларга ийменбей сөз талашат: тили буудай кууруп, «үнү ат чабым жерге угулат». Акын жаман катынды бардык ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү кемчиликтеринин бирин калбай камтууга аракет кылат. Айрыкча аялдардын көч учурундагы жүдөө же тыкандыгын сын электен өткөрөт. Ушуга байланыштуу көч мезгилиндеги жүдөө аялды:

Боосу жок болгон баштыктай,
Ат үстүндө жүрө албайт.
Куп карайтат жаныңды,
Кимге айтасың зарыңды [15, 252-б.].

Жеңижок жаман аялдын жайлоодогу тиричилиги тууралуу баяндап, май, курутту аз камдап, кыштоого кайткыча жеп алып, кыш мезгилинде куру алакан калган зайыпты сүрөттөп, жаштарга мындайча кеңеш берет:

Эркектин жакшы болмогу,
Көбүнесе катындан,
Кармап ал таап асылдан [15, 253-б.].

Акын «Жакшы катын термесинде» кылымдан бери келе жаткан, элдин элегинен өтүп, эпостордо, дастанда жашап калган нарктуу аялдарды, тактап айтканда, Каныкей энеден тартып, Кыз Сайкал, Айчүрөк, Желкайып, Кенжеккан, Канышай, Жаңыл Мырза, Курманжан датка сыяктуу инсандардын идеалы тууралуу сөз кылат.

Аялдардын кем өксүктөрүн ачып көрсөтүү Тоголок Молдонун ырларында да өзгөчө темалардын бири. Ал аялзатынын жаманы эркектин мээнет менен тапканынын баркына жете албаган жугуму жок болоорун ачыктайт:

Айдатып барат найыпка.
Анча-мынча мал тапсаң,
Алдырып коёт айыпка! [15, 253-б.].

Акындын чыгармасынын окшоштугу, тактыгы, көрүнүп турат. Жакшы аял Тоголок Молдонун саптарында:

Алмайынча бир жакшы,
Акылдуу жигит тынбачы.
Таалайыңа кез болуп,
Табылса жакшы ургаачы [15, 253-б.].
Ал эми жакшы зайып Жеңижок акында:
Каныкей чыккан силерден,
Канча журтту имерген.
Калка болуп Манаска,
Калк үчүн ойлоп түнөргөн.
Кыз Сайкал, Жаңыл Мырзалар
Кем эмес чыккан бир эрден.
Айчүрөк чыгып асыл жан,
Ай, андай болбойт күйөрдөн! [15,254-б.]

Элибизде, улуттук каада-салтыбызда мейман баарынан улук деп саналат. Ошондуктан ага үйдүн төрүнөн орун берип, сыйлуу тамак менен сый көрсөтүшөт. «Конок келди кут келди» деп кубанышат. «Меймандын ырыскысы өзүндө» деп, кеткен чыгымды эске албаган. Акын «Жаман катын» ырынын соңунда:

Жакшы болсо курдашы,
Анын – булутка жетет бир башы.
Жаман болсо жигиттин,
Өмүрлүккө курдашы,
Анын кургабайт экен көз жашы! – деп калыс баа, сын айтып, кыска жана нуска аяктайт [15,254-б.].

2.3. Кыргыз элинин салттуу маданиятындагы кыз балдарды социалдаштыруунун курактык шкалалары

Кызды, кыз баланы социалдаштыруу өмүр бою, бүткүл өмүр жолун коштоп келген, бирок анын өнүгүү динамикасы курактык айырмачылыкка

ылайык өзүнчө мааниге ээ болгон. Көптөгөн окумуштуулар этникалык чөйрөдөгү социалдашуунун балалык жана чоң кишилик деген эки баскычка гана бөлүп кароону ылайык көрүшөт. М.Херсковиц белгилегендей: «Балалык мезгилде чондордун жардамы менен эне тилди жана маданияттын нормаларын жана баалуулуктарын өздөштүрөт, чоң кишилик куракта маданият тарабынан таңууланган нормаларды иргеп кабыл алуу же кабыл албоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот» [184, 67-б.].

Этникалык чөйрөдө адамдын инсан катары социалдашуусу балалык чакта өктөм өнүгүп, өзгөчө мааниге ээ болоорун окумуштуулар баса белгилешет. Балалыкка тиешелүү төмөндөгүдөй учурлар өзгөчө маани берүүнү талап кылат:

- 1) Баланы баштапкы социализациялоо
- 2) Өспүрүмдү маргиналдык (өткөөл) социализацияланышы жана топтук иденттүүлүгүн аныкташы.
- 3) Жаштык курагындагы туруктуу жана концептуалдуу социализацияланышы, т.а. коомдогу ордун, багытын [128].

Социалдык психология илим тармагынын көрүнүктүү өкүлдөрү Б.Д. Парыгин жана Г.М. Андреевалар социалдашуу инсанды, бүткүл өмүр баскычтарын коштоп жүрүүчү иш катары белгилешкен.

Алсак, Б.Д. Парыгин адамдын социалдашуусуна төмөнкүдөй этаптар мүнөздүү экендигин көрсөтөт:

1. Психогенетикалык этап. Бул баскычта бала кылган эткендерин жаңылып түзөп («метод проб и ошибок») кайталап оңдоо процесстери аркылуу өзүнүн реалдуу жашоосу үчүн керектүү көндүмдөрдү өздөштүрөт.

2. Образдуу – символикалык этапта өздөштүрүлүп адатка айланган кыймылдар, үндөр, жаңсоолор менен символ белгилердин байланышы камсыз кылынат.

1. Интеллектуалдуу-концептуалдык этапта социалдашуучу объект (бала) символдордун көмөгү менен өзүнүн жана башкалардын кылган эткен

аракетине таасир эте баштайт жана анын негизинде башкалардын кылган эткенин баамдап, туурап жаңы жүрүм-турумдар комплексине ээ боло баштайт. Бул психологияда “Башка бирөөнүн ролун кабыл алуу” деген ат менен белгилүү. Көпчүлүк психолог-педагогдор муну социалдашуунун эң негизги этабы же механизми катары мүнөздөшөт. Конкреттүү айтканда, башында бала жакындарынын айрыкча ата-энесинин кылган эткенине, жүрүм-турумуна багыттанат. Убакыт өткөн сайын айланасындагы адамдардын катарынын кеңейиши менен башкалардын жүрүм-турумунун эрежелерин да үлгү катары өзүнө бүтүндөштүрүп “генерализациялай” баштайт. Бул этап Маргарит Миддин пикири боюнча баланын өзүн уруусу, айылдаштары менен окшоштурууга багытталган санаа сезими [146, 66-б.].

Кыргыз эл педагогикасындагы жаш муундарды социализациялоо тажрыйбаларынын жогорудагы илимий жоболор менен шайкештигин танууга болбойт. Кыргыздардын салтуу педагогикалык түшүнүгүндө да балалык курак баланы коом мүчөсү катары социалдаштыруу өмүр жашынын бардык баскычтарында тынымсыз өзгөрүп, өнүгүп туруучу кубулуш катары карашкан.

Мындай адамдын тигил же бул курактык өзгөчөлүгүн мүнөздөгөн жалпы пикирлер эл ичинде арбын. Алсак, “Балалык чак – баарына кызыгуу, өспүрүм чак – токтолбогон өнүгүү”.

А.Алимбеков белгилегендей: “Кыргыз эли баланы тарбиялоо иши канчалык эрте башталса, анын натыйжасы ошончолук жемиштүү болоорун ачык-айкын түшүнгөн. Элдин бул көз карашы да тарбиялоону табиятка шайкеш жүргүзүү жөнүндөгү элдик эмпирикалык билимдерине негизделген. Муну “Жашында жакшы көктөгөн көчөт, тез өсүп-өнөт. Адам да ошондой. Жашында сергек, сезимтал болсо, чоңойгондо баамчыл, тырышчаак, мээнеткеч адам болот”, -деген элдик пикирлер ырастап турат” [13, 80-б.].

Балалыктын алгачкы баскычында кыз бала менен уул баланын курактык өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө басым жасалбагандай сезилет. Бирок,

тарбиялоонун жыйынтыгы жөнүндө ойлор белгилүү болгон. Кайсы гана улут, эл болбосун, төрөлгөн балага кубанып, сүйүнүп, жакшы тилектерин билдирбей койбойт. Жаңыдан жаралган нерсе үчүн кубануу табияттын мыйзамы. Байыртан эле элибизде баланын жарык дүйнөгө келүүсү, анын жетилип, эл катарына кошулуп, тукум улантып кетүүсүнө маани беришкен. Ымыркай дүйнөгө келгенде азан чакырып, ат коюп, өзүнчө салтанат менен аны жээнтектешкен.

Бала жарык дүйнөгө келгенде киндик эне төрөттү кабыл алып, сыртка чыгып сүйүнчүлөгөн. Жаңыдан көз жарган келиндин жакындары: “Болсун!”, - дешкен. Киндик эне ымыркайдын уул же кыз экендигине карап, “Эркек!”, “Баатыр” дейт, ал эми кыз болсо “Кырк жылкы”, -дейт.

Айланадагы жакындары сүйүнүп:

“А кыз болсо – кырк жылкы,

Кийиз жасап үйүн жабар.

Энесинин ишин алаар,

Гүлдөй жайнап сайма саяр” – деп келечеги тууралуу эң жакшы тилек ниетин билдиришкен. Кытайлык кыргыздарда бала төрөлгөндө кыз же уул деп айтпастан, “бөрү” же “түлкү” деп айтышат. “Бөрү” – эркекти, ал эми “Түлкү”, “Кырк жылкы” – кыз экенин түшүндүрөт. Ымыркайга карата мындайча сүйүнчүлөөнүн себеби – байыркы мезгилде бөрүнү ыйык тутукандыгы менен түшүндүрүлөт. “Түлкү” түшүнүгү аялзатынын мүнөзү же болбосо, сулуулугуна катара айтылса керек”, -деп жазат кыргыздардын тотемдик белгилерин изилдеген окумуштуу Жан Танлин. Көрүнүп турагандай, кыргыз элинин ырым-жырымдарында архаикалык белгилер, магиялык, тотемдик, фетиштик элементтер камтылган.

Кыздардын эртеңи, келечегине карата ниет-тилектер бешик ырында айтылган. Бешик ырында уул баланы: “баатыр болоор бекенсиң” деп айтылса, кыз балага карата “... уз, чебер болоор бекенсиң”, -деген тилек айтып, терметкен. Ошондой эле, бешик ырын угуп чоңойгон баланын угуусу,

туюусу, сезүүсү жогору болгон. Ошол эле кезде жакшы уктаган. Этнопедагог Г.Н. Волков: “Бешик ырынын педагогикасы – адамзат тарыхынын эң эле табиятка жакын педагогикасы” – деп жазып, биринчи бешик эң алгачкы жапайы адам-эненин колу менен тизеси экендигин белгилейт [42]. Демек, бешик ыры адамзаттын пайда болушу менен кошо эле пайда болгон эң байыркы көөнө чыгармачылык. Анда али дүйнөнүн эч нерсесинен кабары жок бөбөккө адамдардын сүйүүсү, камкордугу сиңдирилген, гумандуу педагогиканын эң биринчи жана эң эле майнаптуу этабынын башталышы камтылган.

“Эненин бешик ыры - уул-кыздын өмүр жашоосунун башаты. Анда эне сүтү да, эне тили да, ата салты да, Ата-Журту да анын тарыхы да чөгөрүлгөн.” – деп жазат профессор Сулайман Рысбаев. Көрүнүп тургандай, бешик ыры – элибиздин улуттук тарбиясынын идеялары катылган ыйык куту, эне менен баланын мамилесинин, сүйүүсүнүн башаты. Авар акыны Расул Гамзатов: «Эненин бешик ырын укпай өскөн баланын энесиз жетим өскөн баладан айрымасы жок», – деп таамай айтат. Казак жазуучусу жана аалымы Мухтар Ауэзов: «Эл болуу үчүн бешигинди оңдо», – деп насаат берет.

Бешик ыры аркылуу ар бир эне кызына, тактап айтканда, болочок энелерге ушул салтты андан ары улантуусун купуя талап кылат. Кичинекей кыз балдардын куурчак жасап, ойнотуп, ага кам көрүп, бешикке салып, терметип баштоосу энелик инстинктин ойгонуусу, элдик салттын эрежелерин үйрөнүүсү катары кабылданат. Мындай турмуштук көрүнүш жашоо агымынан бөлүнбөй, өз милдетин аткарып, улана берет.

Элдик педагогикада кыз бала менен уул баладан күткөн үмүттөр, тилектер айрым жөрөлгөлөрдөн да байкалбай койбойт. Мисалы, уул баланын баш жагына «бычак», «камчы» коюп, «баатыр болсун» деп тилешкен. Ал эми кыз балага «күзгү», «тарак», «кайчы», «мончок» коюшуп, «чебер болсун», «көрктүү» болсун деп ниет кылышкан.

Элибизде кыз бала, уул бала экендигине карабай тарбиялоо процессин төрөлгөн күндөн башташкан. Кыргыздарда «Сүт менен бүткөн мүнөз сөөк менен кетет», «Жашында кылжың болсо, карыганда мылжың болот», «Козусунда тойбогон токтусунда түрткөнүн койбойт» деген макалдардын жаралуусу биз жогоруда сөз кылып жаткан маселенин далили. Андыктан, улуттук тарбия жараянында «Баланы башынан», «Жаш кезинде билгениң – ташка тамга баскандай»-деген тартип, эрежелер жетекке алынган. Жогорудагы пикирлер илим айдыңындагы рационалдуу ой корутундулар менен шайкеш. Алсак, К.Д. Ушинский «Адамдын мүнөзү өмүрдүн алгачкы жылдарында өктөм калыптанат да, ушунун алгачкы жылдары бул мүнөздө орун алгандар бекем орун алып, адамдын экинчи натурасы болуп калат. Адам кийин өздөштүргөндөр эч качан балачакта өздөштүргөндөй тереңдикке ээ болбойт»– деп белгилеген [13, 67-б.].

Адамдын курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү аракети акындар чыгармачылыгына да мүнөздүү. Мисалы: Жеңижоктун “Балалык”, Токтогулдун “Тойпондогон жаш балдар”, “Балалык” аттуу чыгармаларын айтууга болот. Соңку жылдарда улуттук педагогикада балдарды жаш курагы боюнча социализациялоонун салттуу идея жана тажрыйбаларына арналган айрым изилдөөлөр пайда болду. Аталган маселе А.Алимбековдун “Кыргыз этнопедагогикасы” деген эмгегинде учкай талдоого алынган. [13]. Ошондой эле К.Жаныгуловдун изилдөөсүндө XIX-XX кылымдын башындагы акындардын чыгармаларында баланын жаш курак мезгилине байланышкан таалим-тарбиялык ойлорду аныктаган. Ошондой эле акындар чыгармачылыгындагы жаш курак мезгил менен салттуу педагогикадагы курактык мезгилдерди салыштырган. [60].

Азыркы илимий адабияттарга назар салсак, К.Жаныгулов белгилегендей: “Орус тилинде “подросток” деп аталган жаш кезең кыргыз тилиндеги эмгектерде “жаш өспүрүм”, “өспүрүм”, “жеткинчек”, “өскөлөң”, “кичине жаштагы жеткинчек”, “балакатка жеткен”, “эс кирген бала” – деп ар

кандай айтылууда; педагогика жана психология илиминде баланын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө берүү орус тилиндеги эмгектерден алынган “дошкольный”, “школьный”, “начальный школьный возраст”, “старший школьный возраст” түшүнүктөр кыргызча “мектепке чейин”, “мектеп курагы”, “башталгыч мектеп окуучулары” же “кенже мектеп окуучулары”, “ортоңку мектеп жашы”, “жогорку мектеп жашы”-деп которулуп колдонулууда” [60, 23-б.].

Азырынча, кыз балдардын социалдашуусунун курактык баскычтары этнопедагогика жана этнопсихология илиминде атайын изилдене элек. Ошол эле учурда бул маселе ар тараптуу изилдөөнү талап кылат. Ошондуктан, биз изилдөөбүздө жаш курактык өнүгүүгө байланышкан социалдык мүнөздөмөлөрдү сунуштадык жана бул сунушту тыянак катары карап, таңуулоодон алыспыз.

Элибизде адамдын жаш курак боюнча айырмачылыгын шарттуу түрдө “Балалык”, “Жаштык”, “Токтолгон мезгил”, “Карылык” деп бөлүштүрүү кабыл алынган. Бирок, бул бөлүштүрүүлөрдөн адамдын конкреттүү, так, кайсы куракта экендигин ажыратып кароо кыйын. Биздин оюбузча, курактык бөлүштүрүүлөргө карата элдик мүнөздөмөлөр адамдын өсүп-өнүгүшүндөгү белгилерге, социалдык-турмуштук тажрыйбаларына, коомдогу ордуна карай берилген десек болот.

А.Акматалиевдин маалыматы боюнча кыз балдардын курактык өнүгүшүндөгү өзгөчөлүктөргө байланыштуу “Ымыркай кыз”, “Балтыр бешик кыз”, “Отуруп калган кыз”, “Каз турган кыз”, “Тамтуң баскан кыз”, “Тушоосу кесилген кыз”, “Тили чыккан кыз”, “Чуркап жүргөн кыз”, “Секелек кыз”, “Тестиер кыз”, “Бойго жеткен кыз” андан ары жаш өзгөчөлүктөрүн аныктай айтыла берет” [60, 39-б.].

2-сүрөт. Аялзатын социалдаштыруунун курактык шкалалары

Элибизде «Балалыктын» тактап айтканда, адам өмүрүнүн беш жашка чейинки мезгилине өзгөчө маани беришкен. Бул мезгилди адамдын интенсивдүү өсүп-өнүгүшүнүн мезгили деп санашкан. «Бешик баласы беш түлөйт» деген макал ушул жагдайдан улам пайда болсо керек. Улуттун бала тарбиялоо жараянында бул учурдагы баланын өсүп-өнүгүүсүндөгү жалпысынан сапаттык белгилер эске алынган.

Элибизде бала дүйнөгө келгенден тартып, “кыркы чыга элек бала”, “кызыл эт бала”, “чүрпө” деп ырымдашкан. Ымыркайда бул мезгилде өзүн-өзү коргоо иммунитетти иштелип чыга элек болот дешет элибизде. Андыктан, кыркы чыга элек баланын бешигин таза кармап, көп колдо кармабай, жат

адамдардын, жадагалса атасынын, туугандарынын өбүүсүнө тыюу салынган. Ал эми бала 3-5 айлык болгондо “күлүшүп калган бала” деп мүнөздөшөт, анткени ушул мезгилде өз жакындарын көргөндө эмоционалдык абалын билдирип, сүйүнүп, күлүп, умтула баштайт.

Баланын 1-1,5 жаш курагын элибизде өнүгүүнүн өзгөчө этабы катары карайт. Тоо булбулу Токтогул: бала “бир жашында билип, кылыгы көзгө илинип”, там-туң басып, балдырап, кээ бир сөздөрдү айта баштайт. Бул жаштагы баланы “там-туң баскан бала”, “тили чыккан бала” деп мүнөздөшкөн. “Жүгүрүп жүргөн бала деп” эки жаштан үч жашка чейинки куракты мүнөздөшкөн. Себеби, эки жашар балага “жаны жай албаган” кыймылдуу, “чаң тополоңдуулук” сыпат таандык. Эркек бала шок, тополоң болгону менен кыз балдарда мындай учур көп кездешпейт. Элдин баамында бул куракта күн сайын, ай сайын өсүү, жетилүү баскычы болот. Жаңы сөздөр, жаңы кылык-жоруктар пайда болуп, баланын тили ширин, сөз байлыгы көбөйүп, сүйлөгөн сайын адамдын черин жазат. Ошону менен бирге “бар, жок” деген түшүнүк калыптана элек болуп, “тап” деп ата-энени, жакындарын түйшөлткөн адат пайда боло баштайт.

Кыргыздарда баланы тарбиялоо жараяны, анын ичинде эмгекке тарбиялоо эрте башталган. Ата-энеси баланы 4-5 жашынан тартып эле өзүн-өзү кароого, кийимдерин күтүүгө, тазалыкты, иреттүүлүктү сактап, бешик терметип, өзүнөн кичинекейлерди багууга көмөктөшүүгө үйрөтө баштаган. Андыктан, бул жаштагы баланы “өзүн-өзү эптеп”, “анча-мынча ишке жарап калган” бала деп сыпатташкан. Ошондой эле бул куракта “Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт”-деп алардын өз алдынча болуусуна көңүл бөлүшкөн. Мындай куракта кыз балдар куурчактан оюнчук жасап, реалдуу турмуштагы ролдорду аткарууга алтыртан адат ала башташкан. Алардын ичинде эненин балдарды багуу кароого байланыштуу иш-аракеттердин айрым элементтери да камтылган [60]. Айрым биздин маалымат булактарыбызда тастыкталгандай, кыз балдар “Бешик ырын” да аткара

алышкан. Г. Орозова таамай айткандай: “Кыз бала куурчак ойногондон баштап, энелик милдетке даярдык көрүп, бөбөгүн терметип, бешик ырын ырдап, элдик салттын эрежелерин үйрөнө баштайт. Бул процесс турмуш ыргагынан бөлүнбөй эле кошо жуурулушуп, өз милдетин өтөй берет” [162].

Бала там-туң баса баштаганда тушоо кесүү тою берилет. Тушоо кесүү тоюнда да кыз бала менен уул балага карата айырмалуу эрежелер ачык байкалбайт. Тушоо тойго атайын даярданышат: бата кылынып, мал союлат, боорсок бышырылат, кымыз, май, айран, каймак топтолот. Чуркай турган балдарга тай, торпок, майда жандык, белек-бечкек алынат. Баланын бутун ак жана кара (ала жип) менен бууп, балдарды жарыштырышат. Алдыда чыгып келген бала башкы байгеге ээ болот. Бирок, калган балдардын да көңүлүн суутпоо үчүн баарына белек берилет. Баланын башына чачыла чачылат. Аны элдер ырымы кылып алышып, талап кетет. Элдин баары наристеге арнап айтылган баталарга кошулат.

Элдик салттарга ылайык эркек балдарды «Сүннөткө отургузуу» ал эми кыз балдардын «Кулагын көзөтүү» салттары балдар менен кыздарды дифференциялоонун табигый көрүнүшү болгон. Сүннөт же баланы отургузуу, баланы адалдоо, баланы мусулман катарына кошуу – эркек балдарга багышталган жөрөлгө. Сүннөттө баланын эти бошоп турган кезде көбүнчө эрте жазда өткөрүлгөн. Кыз баланын кулагын көзөө – сөйкө салуу үчүн ылайыктоо жөрөлгөсү. Элдик билимдердин негизинде кыз баланын кулагын мүмкүн болушунча жашыраак мезгилде көзөө зарыл. Кулактын эти жумшак кезде көзөлсө, эртерээк айыгат. Бул жөрөлгөнү кыздын таенеси жа анын ордуна байбиче, аял, келиндер аткарган. «Ал кыздын кулагынын жумшак жерин укалап-укалап туруп, тешет да ал жерге жакшы бүтсүн үчүн иттин жүнүн чыйратып өткөрөт, же жибек жип өткөрөт. Кулагы көзөлгөн кыздын энеси же эжелери ошол өткөрүлгөн жип этке жабышып калбасын үчүн ал жерди шилекейлеп же майлап турат. Кыздын кулагын көзөөдө чоң той кылбайт. Шартка жараша мейман чакырып, белгилеп коюшу мүмкүн,

болбосо жөн эле коёт. Бул жөрөлгөгө негизинен аялдар катышат жана алардын жолу улуулары батасын берет. Мына ушундай баталардан кийин кыздын таенеси, ата-энеси, же болочокто келин кылсак деген тараптан бирөөсү кичинекей сөйкөлөрдү тартуу кылат» [6, 29-б.]. Бул сырттан жасалган мамиле болгондугуна карабастан, айланадагылар, айрыкча жакындары үчүн кыз балдарды социалдаштыруунун өзгөчө этабын билдирген өзгөчө салт болгон.

Элибизде 4-5 жаштагы баланы “кол арага жарап калган бала” – деп аташат. Турмуш фактылары тастыктагандай, ушул мезгилде кыз жана уул балдарды жыныстык сегрегация (лат. *segregatio*-бөлүнүү) стихиялык мүнөздө ишке аша баштаган. Мындай куракта уул балдар мал кайтарып багууда, кыздар ийне сайып, үй шыпырып, тамак даярдоодо ата-энесине жакындан жардам көрсөтүп башташат. Үй-бүлөдө кыздар да балдар да болсо, бөбөктөрүн уктатуу, терметүү, ойнотуу, сооротуу балдарга тапшырылган. Мындай жашта алар адеп-ахлактык түшүнүктөрдү, жүрүм-турум адебин тез кабылдайт. Мындан улам, ата-энелер балдарды терс адаттардан алыс кармап, адепсиз көрүнүштөрдүн маанисин туура түшүндүрүүгө аракеттенишкен. Кыз бала “секелек кыз” (7-9 жаш), “тестиер кыз” (10-12 жаш), “бойго жеткен кыз” (15-17) деп үчкө бөлүнгөн. Секелек кыз – топучан кыз, тестиер кыз – үкүлүү топучан кыз, беш көкүл кыз – үкүлүү тебетейчен кыз, аны бийкеч деп да аташкан. Элечекчен кыз – эрге тийген кыз деп бөлүнүп, кийим кийүү каадалары катуу сакталган. Кыз балдарды социалдаштыруу этаптарынын орчундуу символу алардын чачын өрдүрүү салтында да ачык байкалат.

Секелек кыз (7-9) – 7-8 жашка чыккандан баштап алардын чачын кырдырышкан эмес, тескерисинче, өстүрүп, өрүп жакшы күтүүгө үйрөтө башташкан. Ошондуктан, кыздардын чачына өзгөчө маани берип “секелек” курагында кыздардын чачын кыркуу жөрөлгөсүн өткөрүшкөн. Чач кыркуу, бул чакта балдардыкынан айрым белгилери менен гана айрымаланган. Эл ичинде кийинчерээк чачы коюу, узун өссүн деп таптаза кырдырып төбө

чачын гана калтырышкан. Тегерек-четин устара менен кырдырат. Төбө чачы өсөт, аны бир өрүм кылат. “Секелек кыз” баскычында кыз бала айлана-чөйрөсүн анча аңдай албайт, бергенди кийет, көбүнесе ата-энелердин айткандарын, жасагандарын аткарат. “Секелек кыз”, “Тиги чоң эне, чоң атаңды батага чакыр”, “кошунадан аны алып кел”, “муну берип кел” жана башка майда-барат иштерге жарайт. Дасторкон четине отуруштун, тамак алып ичиштин, тамак ичип бүтөөрү менен бата кылыштын ички эреже-тартиптерин үйрөнөт. Ал үй айбандарынын эмнеге асыралышын билет. Малды тосууга, айдап келүүгө, короого киргизүүгө, короодон чыгарууга кол кабыш кылат. Секелек кыздар – эс-акылы эми кирүүчү кыздар. Алардын жүрүш-туруштары анчалык көңүлгө алынбайт. Балалык сүймөнчүлүгү аркылуу, үйдөгү балдардын кенжелеринен болгондуктан баары кечирийдүүдөй сезилет. Мындай кыздарды апалары чоң энелери өзү менен кошо айылга ээрчитип барышып, дасторкон үстүндө, башкалардын кебин акылын угузушуп баам парасатын, көргөн билген дүйнө таанымын арттырууга алдыртан аракет кылышкан 4-5 жаштардагы кыздардын өрүүгө жарайт деген чачын “чымчып коёюн” деп өрдүртүп, мойнуна шуру, чачына көк мончок тагышкан. Ага колунда барын энчилеген.

Тестиер кыз (10-12) – үйдөгү кыз балдарга тиешелүү жумуштарды аткарууга өзүн милдеттүү экендигин сезип, кадыресе жардам берип баштаган учур. Кээ бир тестиер кыздар эне тарбиясынын таасиринде айрым иштерди: кирлерди жууп, үйдү жыйнап, төшөк жыйып, тамак-аштын айрым түрлөрүн жасап, оозго алына баштайт. Мындай курактагы балдар менен кыздарда балалыктан кийинки өткөөл мезгили болот. Эркек балага караганда кыз баланын акыл-эси, аң-сезими эртерээк ойгонот. Турмуш-тиричиликке эрте аралашып, үй-жайды маанектейт. Бул жашта ата-энелерин ээрчип, айылга баруудан, айылчылоодон уялып калышат. Элдик тарбияда мындай учурга жол берилген эмес, “Кызга кырк үйдөн тыюу” деген эреже, салт ушул мезгилден баштап жетекке алына баштаган.

Ичтен “Кызынды айыл аралатпа, намысыбызга камчы тийбесин” – деп, кызга кырк үйдөн тыюу салуу эрежеси мына ушундан калган. Айрыкча, имиш-ушактарды айтуу эң чектен чыккан жаман жорук катары бааланган. Ошондуктан ата-бабасы нарктуу, акыл-эстүү ата-энелер кызыбыз ушакчы аталып кетет деп, кыздарын айылчылатпайт. Ушул мезгилден баштап жеңелери аны “Кичине кыз” деп тергешип, турмуштук тажрыйбаларын арттыруу жаатында жакындан көмөк көрсөтө башташкан. Дал ушул курактан элдин сынынын объектине айлана баштаган: “Кыз бар жерде кыл жатпайт” деп, үйгө келгендер ошол үйдүн ички тиричилигине чейин кылдат көз салат. Анда үйдүн тазалыгы, жүктүн жыйылышы, кыз баланын келди-кеттиге мамилеси, дасторкон жайышы, чай куюшу, чыны сунушу, отуруп-турушу, улуу-кичүүлөргө көз карашы ж.б. ички сындан өткөрүлөт. Тестиер кыз – үкүсү бар, такыя топучан кыз. Өспүрүмдүн өзүн бала сезбей, тезирээк чоңдордун чөйрөсүнө кошулууга аракетин айланасындагылардан анын бойго жеткендигин кабыл алуусун көздөшү – бул анын коомдо өз ордун табууга, улуулардын турмушуна аралашууга кылган аракетин. Өспүрүм курактын дагы бир олуттуу өзгөчөлүгү алардын организмдеги жыныстык жактан жетилүү процесси. Бул процесс кыздарда бир аз эрте он бир жашында, ал эми балдарда бир аз кечирээк он эки, он үч жашында башталаарын эл туура баамдаган. Мындай өзгөрүүнү өгөйлөшкөн эмес. Бала он үч жашка жеткенде бир мүчөлү болот да, ага карата түлөө берет. Кыргыздар туулган күнүн так дата менен белгилебеген, жыл сайын туулган күн өткөргөн эмес. Мүчөл жыл биринчи жолу он экиге толгондо эмес, он экиге толук толуп, он үчкө өткөндө белгиленет. Мындай эсептелиши баланын курсактагы жатканын кошуу менен байланыштуу [9, 240-151-бб.].

Адамдын мүчөл жылында бир өзгөрүүлөр: жакшылыктар же жамандыктар болуп калышы мүмкүн дешет. Саякбай Каралаев айткан «Манастын» «Семетей» бөлүмүндө Семетей он экиге чыкканда Таласка келип, Бакайга сыр алдырбай турганда кыраакы карыя жыл эсебин чыгарат:

Жыл эсебин алайын,
Эми жылды катка салайын.
Ал эле чычкан, ал эле уй,
Ал эле жылкы, а да барс.
Ал эде тоок, ал улуу,
Ал эле мечин, а да кой,
Ал эле доңуз, ал эле ит,
Айкөлдөн калган кулунум,
Өлбөй жүрсө Семетей,
Быйыл он экиге толгон кез.

Ошентип, Бакай карыя энеси менен кеткен баатырдан баласын билет [109].

Мүчөл чыгарууда мүчөлү чыгып аткан баланы отгон аттаткан, от балага мүчөл жашында келүүчү кырсыкты жолотпойт дешкен. Мүчөлү чыгып аткан балага кызыл түстөгү кийим кийгизген, муну менен ага келүүчү жамандыктан качып кетет дешет. Мүчөлү чыгып аткан балага аяк тептиришкенде бала «мен сынганча сен сын» деп аны сындыра тепкенде балага келген кырсык ушул сынык аяк менен чыгып кетет дешкен. Мүчөл жылы оору-сыркоо, чыгаша, башка кырсыктар келет деп балдарды этиятташкан. Бир аз камсыз болгон үй-бүлөдө кыз 12-13 жашынан тартып, колуктунун абалына өтүп, үйдө отуруу белгиленген. Тарыхый-социологиялык өңүттөн алып караганда, “бел куда” жана “бешик куда” деп аталган никелешүү менен бүлөлүк никелердин формаларынын ортосунда белгилүү байланыш орнотулушу мүмкүн. Биринчилерин никенин эң байыркы формаларынын – бүлөлүк никелердин дериваттары кароого бардык негиздер бар.

Бойго жеткен кыз (15-17)– бул бой тартып, болукшуп, өз боюн өзү түзөп, арка чачы алты, жаак чачы сегиз өрүм, тал-тал көрүнүп калган кыз. Бул куракта кыздар, жүк маанектеп, узчулуктун айрым тарамы боюнча эл оозуна кире баштайт. Үйдөгү тамак-аш жасоо жана чарбалык иштен баштап,

балдарды кароо, багуу, тарбиялоо иштеринде да өзүн-өзү активдүү өнүктүрө баштайт. Өзүнөн кичүү тестиер кыздарга өрнөк боло баштайт. Аларды жумшап, айрым иштерди аткарууга үйрөтүп, жасаган иштерин сынап, текшерип, түзөлтүп турат. Эжелери башка журтка кеткен учурда, бөбөктөрүн өз алдынча карап, багып үйдөгү түйшүктөрдүн түгөл баарын өз алдынча аткара баштайт, б.а. бул курактагы кыздар үй-бүлөлүк турмушка кадыресе даярдана башташкан. Түндөрүндөгү кыз оюндарына жеңелерин ээрчип барат. Албетте, элдик оюндарга түшөт. Ал үкүлүү кундуз тебетей кийет. Тышы кызыл, жашыл, көк болушу ыктымал. Элдик салтка ылайык, беш көкүлдүн бой турпатына кызыл чыптама, тик жака, кош этек көйнөк, көгүчкөн төштөнүп, этеги жайылып укмуштай жарашык берген. Мында бойго жеткен кыздын мүчөсүн көрсөтүп жатат. Бойго жеткен кызга ар тараптан жуучу түшөт. Жаш жигиттер кыз көрүүгө келишет. Кыздан кыз тандалат, ар ким өзүнүн ылайыктуусун жактырат. Кыз чыптама, көйнөк менен топу кийет. Аны "такыя топу" дейбиз. Боз үйдүн түспөлүн элестеткен үкү тагылат [9, 252-б].

Кыздарды турмушка узатуу бир катар каада-салт ырасымдар менен коштолот. Улан менен кыздын ата-эжелеринин ортосундагы кудалашууну жана сөйкө салууну түзгөн биринчи акт – жуучуларды жиберүү. Сөйкө салуунун аягында калыңдын өлчөмү тууралуу макулдашуу жүргүзүлгөн. Айрым жерлерде калыңдын өлчөмүн белгилөө эки жактын өкүлдөрүнүн бир канча ирет жолугушуусу менен коштолгон үйлөнүү ырым-жырымдарынын маанилүү өз алдынча этабы болуп саналган. Кудалашуу чечими кабыл алынган соң кыз балага сөйкө салышкан. Ушул күндөн баштап эки тарап бири-бирин «куда», «кудагый» деп кайрыла башташкан.

Күйөөлөө салты кыргыздарга гана эмес, башка элдер үчүн да анын ичинде кыргыздардын коңшулары үчүн да маанилүү. Ал “жасырын баруу” жана “урын келүү” деген ат менен казактар арасында кеңири тарап, жарым көчмөн өзбектерде эскинин саркындысы катарында сакталып калган жана

тажиктерде “кынголь-бози!” (колукту менен ойноо, колукту менен эрмектешүү) деген ат менен тараган. Күйөөлөө салты көп жактары менен колуктунун үйлөнүү тоюна чейин жолугушуусунун мезгили байыркы убакта жубайлык турмуштун башталышы болгондугу тууралуу пикирди далилдеп турат. Эгер кыргыз элинин туугандык жана куда-сөөк терминологиясына назар салсак, бул жөрөлгөнүн атынын өзүн да “күйөө” деген түшүнүктөн эмес, “кызынын күйөөсү”, “карындашынын күйөөсү”, т.а. күйөө бала деген түшүнүктөн жыйынтык кылып чыгаруу туура, ошон үчүн да күйөө деген термин колдонулат. Бул – “күйөөлөө” салты. Колуктунун сиңдиси эжесинин күйөөсүн жезде деп аташы да жөн жерден чыккан эмес.

Адатта, кыз узатуу күүгүм талашта болот. Келинди түн катырып алып келүү салтка айланган. Келин келгенде ырыстуу, кешиктүү болсун деп сары май оозандырып боорсок, таттуулар аралаштырыла чачыла чачылат. *Чачыла* – эшик төрдү алгач аттаган келиндин үстүнөн ылдый чубуртулуп чачылат. Аны жакшылыктын белгиси катары, келинге карата төмөнкүдөй баталар айтылат: “Көшөгөң көгөрсүн, Алганың менен тең кары”, “Алдыңды бала бассын, Арканды мал бассын”. Кайын энеси ак жолук салат, элдер келип кеткиче көшөгө ичинде олтуруп элдин сынынан өтөт. Анткени, аны көргөн айыл ападагы аял заттар алгачкы пикир жаратып айылга кабар тараткан. Ошондуктан көргөнү келген кары жаш менен өтө ийкемдүүлүк менен жүгүнүп туруп учурашкан. Салттуу айырмачылыктарга карай айрым жерлерде келин өз себи менен кошо келген чакан жүз аарчы, кол жоолук сыяктуу буюмдардан белек кылса, айрым жерлерде келгендер келинге белек беришет. Бирок, бардык жерде келиндин башына ак жоолук салуу жалпы салт [6, 48-б].

Жаңы келген келин менен төркүндөрү “Таш түшкөн жеринде оор” –деп символ катары анын этегине таш жана балта бастырып кетишет. Жаңы келген келиндин үй-бүлөгө кошулушу турмуштун жаңы барагы катары жаңы үмүттөрдүн, тилектердин булагы болгон. Ошондуктан, “Келиндин аягынан –

койчунун таягынан” –деп айтышкан. Келиндин жагымдуулугу, шайдооттугу, төрөп-түшүп, ак этек басып, жабуулуу ак инген аталышы – эки тараптын бактысы, таалайы көңүлдөрүнүн тынгандыгы, сый-урматка эгедер экендигин көрсөтүп кудалардын бири-бирине кадыр-баркы артылган. Эгерде келген келин анчалык оор басырыктуу болбосо, желпинип айылчы аталса, аягы жер баспаса, жүргөн-турганы суюк болсо, желдүү көрүнсө, айыл ичинде тескери сөзгө алынса, баарынан да, үйдөгү турмушта октум-соктум көп, чыгаша арбын болсо ж.б .мүнөздөрү билинсе, мында уяттуу сөзгө илинип, үй-бүлөдөгү бардык жаман нерселердин баары ошонун кесепетинен экендиги тууралуу пикирлер жаралат.

Келиндин тартиби – жаңы келген келин уяттуу болот, кайын ата, кайын эне, сакалдууларга аягын сунбайт, далысын салбайт, шак этип сүйлөбөйт, сылык мамиле кылат, кайын агалары келгенде көшөгөнүн ичинде туруп да жүгүнөт. Тергөө – элибизде кайын ата, кайын эне жактын туугандарын, балдарын тергеген, кайын ата – ата, кайын эне-эне, кайын агалар көп болсо, канчанчы экендигине карап, чоң, ортончу, кичүү акем же Аалынын атасы, Зууранын атасы деп кайын агаларынын аялдарын чоң, ортончу, кичүү жеңем же Жанектин апасы, Ажардын энеси деп тергеген.

Кайын инилерди: чоң уул, ортончу уул, кичине бала, кенже бала деп тергеп, алардын аялдары тергелбейт. Кайын атанын бир туугандары, аялдары, балдарына чейин тергелип, кайын ага, кайын жеңелердин бардыгына жүгүнөт, качат. Алар алкыш айтат: бай болгула, эркек балалуу болгула, теңир жалгасын жана башка деп алкайт. Кайын эненин эркек бир туугандарын - чоң, ортончу, кичи таякем, аялдарын тай жеңем, кыздарын тай эжем деп тергеп, таякелерден качып, жүгүнөт. Келиндик курак 18-30 жаштарга чейин мүнөздөлүп негизинен бала чакалуу болуу, аларды багып өстүрүү түйшүгү менен өткөн.

Элибизде тукумсуздук, туяксыз өтүү орду толгус чоң трагедия. Бул салттуу көз караш “Манас” эпосунда Жакыптын арманы аркылуу терең

чагылдырылган. Жакыпта мал да алтын да бийлик да бар. Баласы жок болгондуктан өзүн башкалардан кем санайт, жашоосунун маңызын эч нерседен көрө албай: “Тукуму жок өтөмбү? Туяксыз бойдон кетемби? Беш түлүктөп мал жыйдым, алтын жыйдым, пул жыйдым. Бирок, жабдык салып ат минип, жанымда жүрөр караан жок! Ажал ачык чара жок, аман жүрөр санаа жок, акыретке бет алсам, атакелеп артымдан наалып калаар балам жок”-деп зарлайт.

Өмүрдөгү өзүнүн башкы табигый, тукум улоо парзын аткара албаган Жакыптын байбичеси Чыйырдынын тагдыры эки эсе азаптуу, ал: “арт жагымда балам жок, Мен жалпы журттун корумун, ак жоолуктун торумун. Артымда калган балам жок, ага туугандын корумун”, -деп муңканат [6, 67-б.].

Аялдардын барган жерден ору-очок алуусу, журт ичиндеги кадыр-баркы анын бала төрөп, багып өстүрүү милдети канчалык денгээлде аткаргандыгына карата өлчөнгөн. Кыргыз үй-бөлөсүндөгү ажырашуунун негизги себеби баласыздык менен байланышкан. Мурунку учурларда жубайынан ажыроону каалабаган “согончогу канабаган” аялдар чын пейили менен күйөөсүнө экинчи аял алып берүүгө көмөктөшкөн. Азыр муну эски салт катары карашат. Бирок, мындагы аялдардын өзүнүн жеке турмуш кызыкчылыгынан жубайынын, жалпы журттун кызыкчылыгын жогору койгон аруу сезимин, бала, келечек жөнүндөгү түшүнүктөрү экендигин баалабай коюуга болбойт.

Негизинен, 30-45 жаштагы аялдарды “*Зайып*” деп атап коюшкан. Бул мезгил аялзатынын коомдо аял, эне катары турмуштук тажрыйбасы арткан социалдашуусунун толук ишке ашкан мезгили катары кароого болот. Мындай, турмуштук билим жана тажрыйбалар анын үй-бүлөдө гана эмес бүтүндөй тууган арасы жана айыл коомунда кадыресе аялдарга таандык түйшүктү аркалоого мүмкүнчүлүк берген. Бул курактагы аялзатынын коомдогу орду анын ошол социалдык ролду кантип аткарууга карата даярдыгынын даражасынан көз каранды болгон. Адатта кыргыз аялдары эрте

турмушка чыгып эрте байбиче болушкан. Азыркы чен-өлчөм менен алганда “байбиче” деген түшүнүк жашы улгайган, акылга карк, даанышман небере чөбөрөсү менен бирдикте бүтүндөй үй-бүлө, келин кесек бала чаканын көрөр көзү сыяктуу, ак элечек аялзатын элестетебиз. Бирок, биздин эл ичинен топтогон маалыматтар боюнча, көчмөн кыргыз коомунда мындай статуска 50-55 курагынан баштап эле өтө баштаган.

“Байбиче” – көчмөн кыргыз коомунда өзгөчө статуска ээ болгон. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» байбиче: 1.Бир нече аялы бар адамдын биринчи (улуу) аялы. Байбиченин баласы, Баатыр абаң мен болом («Эр Табылды»). 2.Улгайган аял: Байбиче, келиңиз, көрсөткөн орунга өтүңүз (Т. Сыдыкбеков) – деп жазылган [101,622-б.]

А. Акматалиев: “Байбиченин эпче тарапта кенен этек көйнөк, топчулуу кемсел кийип, түлкү ичик, чепкен жамынып, кирди чыкты келин кыздардын кыймыл аракеттерине накыл берип, сыңар тизелей, кыраакы көз салып отурушу, бул карылыктын нускасы”,– деп жазган [6].

Ал өз балдарынын гана эмес, келиндеринин, айыл журтундагы бөтөн аялдар үчүн элдик нарк кааданын нукура алып жүрүүчүсү катары өрнөк көрсөткөн нарктуу аялзатынын эң жогорку даражадагы өкүлү болгон. Демек, байбичелик улгайгандыкты гана мүнөздөбөстөн, эң оболу анын акыл наркын, каадасынын көрсөткүчү катары кабылданган. Бул көрүнүш кыргыздардагы байыртан келе жаткан салттуу маданияттын белгиси. Алсак, байыркы Енисей кыргыздарында «тектүү аял», «байбиче», «бектин аялы», «тектүү адамдын байбичеси» – деген түшүнүктөрдү жалпылаган “абахай” деген түшүнүк кездешет. Буга хакастардагы аялзатынын баатырдыгын даңазалоого арналган «Абахай Пахта» аттуу дастаны да күбө.

Байбичелер сөздүн толук маанисинде эл ичинде каада нарктын сакталып турушуна баш көз болгон элдик педагогдор катары кабылданган.

Балалыгы салттуу турмуштун кайнаган чордонунда өткөн бир катары адабият, маданият өкүлдөрүнүн эскерүүлөрүнөн байбичелердин каада

наркын чагылдырган ар тараптуу маалыматтарды табууга болот. Алсак, Ч. Айтматов чоң энелерди байыртан келе жаткан салттардын өткөрүүчүсү, көпүрөсү катары кызмат өтөгөн таалим сөздүн типтүү чебери болгондугун унутта калтырбай, мындайча эскерет: «Кат сабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет, сыйкыр акыл-эс ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээриминен менен өттү» [5, 112-б.].

Ал эми атактуу тилчи К. Карасаев өзүнүн “Хусейин Наама” аттуу китебинде “Байбичелерсиз той башкаруу да болгон эмес, ырым-жырым жөрөлгөлөрдү байбичелердин акылы менен иштеген. Наристе төрөлгөндө кадырлуу байбичени чакыртып бешикке бөлөткөн. Ал байбиченин ошол бала бөлөп айтканда айткан сөздөрү, иштеген ырым жырымдары ушу күнгө чейин сакталып келе жатат”, –деп жазат [81, 486-б.].

Буга байланыштуу алар төмөнкү функцияларды аткарышкан:

– уруунун тиричилигин башкарган, келиндерине жана кыздарына буйрук берген, алар аткарууга тийиш богон үй жумуштарынын түрлөрүн белгилешкен;

– кыз-келиндерине жип ийрүүнү, сокмого калың жүк таарларын согууну, аркан эшүүнү, үй-бүлө мүчөлөрү үчүн кийим тигүүнү, сайманы үйрөтүп, аларга түшүндүрмө берип турушкан;

– нандан жана канчалык санда тамак даярдоо керектигин айтып, ал үчүн азык-түлүктү бөлүп, кабыл алууга сөзсүз катышып, алар үчүн тамак асууга буйрук беришкен;

– кыздардын жана келиндердин адептүүлүгүнө көз салып оңтойсуз чектен чыккан жоруктарын байкаса катуу эскертип уяткарып тартипке чакырышкан;

– аксакал карыялар менен бирге элдик накылды ташыган аңыз кептер менен оозеки адабияттын муундан муунга өтүшүнө чыныгы камкордук

көрүшүп, жомок, кошок сыяктуу чыгармалардын чыныгы билерманы жана чебер айтып берүүчүлөрү болушкан.

Ошентип көчмөн кыргыз коомунда аялзатынын социалдашуусу түрдүү этаптар аркылуу өтүп алардын өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон.

2.4. Көчмөн кыргыз коомундагы кыз балдарды социалдаштыруунун факторлору, каражаттары жана методдору

Бир катар окумуштуулар (А.В.Мудрик, Н.А.Асипова, О.В. Хухлаева) адамды тарбиялоо жана социалдаштыруунун мегафакторлорун (этносоциалдык), мезофакторлорун (этномаданий), микрофакторлорун (этнопсихологиялык, этнопедагогикалык) бөлүп көрсөтүшкөн.

Ар бир коом өз алдынча татаал социалдык-маданий түзүлүштөрдөн турат. Анын ичинде, көчмөн кыргыз коому да, коом мүчөлөрүндө өз топурагында жашап кете ала турган сапаттарды калыптандырууда, өзүнө ылайык келген жолдорду издеп таап, адамдар үчүн жетектөөчү билим жана билгичтик катары иштеп чыгууга аракет кылган.

Буга байланыштуу, көчмөн кыргыз коомунда кыз балдардын социалдашуусун камсыз кылган факторлор тууралуу билимдер жөнүндө сөз кылабыз. Адам бир эле мезгилде табияттын да, коомдук мамилелердин да продуктусу болуп саналгандыктан, алардын биринин да таасирин көз жаздымда калтырууга болбойт.

Кыргыз тарыхы, этнографиясы, этнопедагогикасы тармагындагы бир катар изилдөөлөргө таянуу менен көчмөн кыргыз коомундагы кыз балдарды социалдаштыруунун факторлорун киндик кан тамган жердин табияты, эмгек, үй-тиричилик уклады, үй-бүлө жана анын структурасы, элдик салттар, жөрөлгөлөр, коңшулар, теңтуштук топтор, коомдук көзөмөл, улуттук балдар оюндары, элдик фольклор жана башкаларды кошууга болот. Элдик тарбиядагы факторлор маселеси белгилүү өлчөмдө А. Алимбековдун “Кыргыз этнопедагогикасы” аттуу эмгегинде чыгылдырылгандыктан, биз

алардын кыз балдарды социалдаштыруу аспектисине гана кыскача токтоло кетебиз. Кыргыздар узак кылымдар көчмөндүк жашоо образын баштан кечиришкендиктен, табият менен мамыр-жумур аралашып, анын түркүн сырларын башкалардан жакын жана терең сезип туя билишкен. Кыз балдар да, табиятка жакын болуп тырмактайынан баштап, жаратылышты урматтоо үйрөнүшкөн. Тарыхый булактарда тастыкталгандай, кыргыз аялдары өсүмдүктөр дүйнөсүнүн азык жана дары болчу касиеттерин жаштайынан таанып, зарыл учурда колдонуунун ыкмаларын жакшы билишкен.

Көчмөн кыргыз элинин мекендеген жайлары тоолуу аймактар болгондуктан, анын таасири да ачык байкалган. Ала-Тоонун өзүнө таандык табигый стихиялары, аны мекендеген адамдарда өзгөчө сапаттардын, мүнөз-пейилдин түптөлүшүнө өбөлгө болгон. Маселен, кыргыз лексиконунда кеңири учураган «тоолук адам», «тоолук жигит», «тоолук кыз» деген сөздөр адамдын жашаган, өскөн жерине карата гана айтылбайт. Бул сөздөр, баарыдан мурда, тоолук адамдын дүйнө-түшүнүгүн, психикалык көрөңгөсүн, инсандык сапаттарындагы айырмалуу белгилерди түшүндүрөт.

Изилдөөбүздүн 2.1. бөлүмдөрүндө белгиленгендей, көчмөн кыргыз коомунда аял менен эркектин теңдигине өзгөчө маани берилген. Уул балдар жоокерчилик салттарды, кол өнөрчүлүктү, мал чарбачылыкты мыкты өздөштүрүшсө, ал эми кыз балдарга үй тиричилигине байланыштуу жумуштарга, ошондой эле, колдонмо жасалга өнөрүнө такшалуу талабы коюлган. Мунун өзү, кыз балдарды социалдаштыруунун мазмунуна жана методдоруна өзгөчө таасир эткен. Дээрлик дүйнөнүн бардык элдеринде кыз балдарды социалдаштырууда, энелердин таасири өзгөчө болгондугу мыйзам ченемдүү. Ошону менен бирге, “эне эң башкы тарбиячы” –деген түшүнүк баары тарабынан таанылган акыйкат да бар. Кыз балдарды тарбиялоодогу бул акыйкат “Эшигин көрүп төрүнө өт, энесин көрүп кызын ал” –деген макал аркылуу таамай так ырасталган. Арийне, кыз баланы коом жана улут мүчөсү катары социалдаштырууда эне тилдин ролу эч нерсе менен алмаштыргыс

чечүүчү фактор болгон. Анткени, “Тил – бул элдин жашап өткөн, жашап жаткан жана келечек муундарын улуу бир тарыхый бүтүндүккө бириктирип турган эң жандуу, эң кеңири жана бекем байланыш» [181]. Кыргыздарда кыз балдардын оройлугун же акылмандыгын, назиктигин сүйлөө маданиятына карап “Кеп, сөзү ордунда” – деп баалашкан. Кыз балдар тарабынан аткарылуучу талаптар элдик салттар, жөрөлгөлөр, кыз балдарга карата тыюулар менен айкындалган. Каада-салттар бул коом мүчөсү тарабынан өздөштүрүлүүчү баалуулуктар. Кыргыз тилиндеги «каадалуу» деген сын атооч сөз, адамдын ички тартибин, адебин, жүрүш-турушун сыпаттоо маанисинде колдонулат. Коом мүчөлөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө карай “кыз каадасы”, “уул каадасы”, “жигит каадасы”, “келин каадасы”, “байбиче каадасы”, “аксакал каадасы” өз-өзүнчө жиктелип айтылат [9].

Салттуу маданияттын көптөгөн жөрөлгөлөрү кошуналардын катышуусунда өткөн. Кошуналар жакшылыкта да, жамандыкта да өз ара тыгыз адамгерчилик ымалада болушкан. Кыз балдар көпчүлүк убакта коңшулардын балдары менен тыгыз байланышта болуп, турмуштук баалуулуктар, жашоо стили тууралуу түшүнүктөрүн байытып, өз ара алака-катыш эрежелерин, жүрүм-турум нормаларын бирдикте өздөштүрүшкөн. Ошону менен бирге өзүн социумдун мүчөсү катары туюп, аны башкалар кандай кабыл алып жатканына баам салып анализдешкен. Мындай карым катыштын социалдык-педагогикалык маанисин ичтен туйган ата-энелер кыз балдардын курчаган чөйрөсүн дайыма жакшы болушу үчүн кам көрүшкөн. Тигил же бул үй-бүлөнүн балдарынын көргөн өскөнү кандай болушу кошуналардан да көз каранды болгон. Кыргыз тилиндеги “Жаман жыл эстен кетет, жаман кошуна эстен кетпейт”, “Жаман туугандан жакшы коңшу артык”, “Коңшу жакшы болсо, сокур кыз эр табат”, “Кошунаң сокур болсо, бир көзүңдү кысып өт” – деген макалдардын түпкү мааниси ушунда жатат.

Ал эми кыз балдар бойго жетип үй-бүлөлүк турмуш тууралуу олуттуу ойлоно баштаган учурдан баштап ата-энеден айбыгып айта албаган купуя

сырларын, ой кыялдарын жеңелер менен бөлүшүп туура жубай тандоо, сөз айткан жигиттерге кандай мамиле жасоо тууралуу зарыл кеңеш жана нускаларды жеңелерден алышкан. Ушундан улам салттуу кыргыз коомунда жеңелер кыз балдарды үй-бүлөлүк ролдук маданиятка социалдыштыруунун эң жооптуу агенттеринин бири болгон деп эсептөөгө толук негиз бар.

Салттуу оюндарда тигил же бул улуттун бүткүл тарыхый өнүгүшү аркылуу өздөштүргөн, топтоп, муундан муунга өткөрүп келе жаткан түптүү түшүнүктөрү, баалуулуктары, ишенимдери, традициялары, жорук–жосун нормалары жана эрежелери синтезделген. Кыз балдардын өзүн-өзү гендердик жактан идентификациялоосунда оюн ишмердүүлүгүнүн ролу чоң болгон. Анткени “Салттуу оюндарда тигил же бул улуттун бүткүл тарыхый өнүгүшү аркылуу өздөштүргөн, топтоп, муундан муунга өткөрүп келе жаткан түптүү түшүнүктөрү, баалуулуктары, ишенимдери, традициялары, жорук–жосун нормалары жана эрежелери синтезделген” [11,272-б.].

Элдик оюндардын социалдык-педагогикалык вазийпасы бала тарабынан конкреттүү социалдык топко таандык руханий-маданий баалуулуктарды, нормаларды өздөштүрүү, инсан катары жетилүү, теңтуштар жана улуулар коллективинин толук кандуу мүчөсү катары калыптандыруу сыяктуу көп кырдуу социалдык максат, милдеттер менен түшүндүрүлөт.

Социалдаштыруу факторлорунун ичинен эң таасирдүү булактардын бири – *дин*. Бул өңүттө кыргыздарда кыз балдарды тарбиялоонун мазмунун, методдорун, формаларын байытып өркүндөтүүдө, ислам дүйнөсүнө таандык көз караштар, баалуулуктар, жүрүм-турум нормалары өзгөчө орунда турат. Кыз балдардын адептүүлүк нормаларды кыйшаюусуз сактоосун көзөмөлгө алуучу эң күчтүү каражат – элдин пикири, сөзү, назары болгон.

Бардык улуттардай эле, кыргыздардын салттуу маданиятында да кыз балдарды социалдаштыруу, тарбиялоонун принциптери, методдору иштелип чыккан. Мындай табылгаларда миллиондогон карапайым эл өкүлдөрүнүн кылымдар бою баштан кечирген баам туюмдары, ой тыянактары жана

тажрыйбалары жатат. Алар көп кайталанып, сын сыдыргыдан өтүп олтуруп тарбиялоонун эреже негизине, жол жобосуна, ийкемдүү ыкмасына айланып кеткен.

Кыргыз эл педагогикасындагы кыз балдарды социалдаштыруунун методдору дегенде, алардын дүйнө таанымында, ойлоо багытында, пейилинде, ишенген нарк-нускаларында, жүрүм-турумунда, кыймыл-аракетинде өзгөрүү, өнүгүш жаратууга таасир этүүчү ыкмаларды түшүнөбүз.

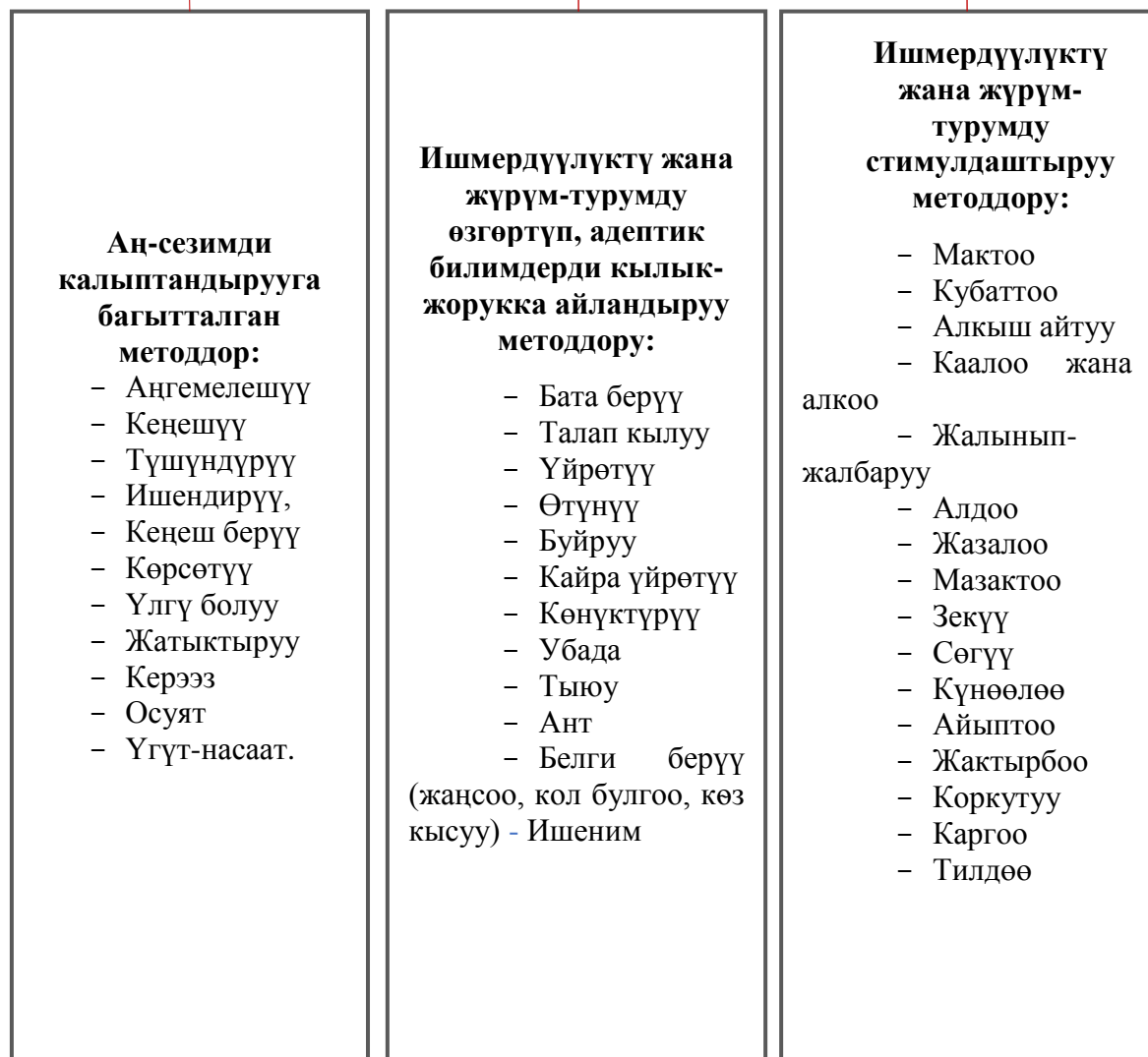
Арийне, улуттук социалдаштыруу процессиндеги методдор турмуш менен туташ ажырагыс биримдикте, б.а. алар оюн, эмгек, турмуш тиричилик чөйрөсү сыяктуу жана балдар аралашкан бардык чөйрөнүн ажырагыс компоненти катары аракетке келет.

Элдик педагогикадагы тарбиялоонун методдору педагогикалык илимде кабыл алынган көз караштарга үндөш жана аларды төмөнкүдөй үч группага бөлүп кароого болот:

- 1) Аң-сезимди калыптандырууга багытталган методдор.
- 2) Ишмердүүлүктү жана жүрүм-турумду өзгөртүп, адептик билимдерди кылык- жорукка айландыруу методдору.
- 3) Ишмердүүлүктү жана жүрүм-турумду стимулдаштыруу методдору.

Этнопедагогика илиминде балдарды тарбиялоонун методдору өз алдынча билим салаасы катары бир нече изилдөөлөрдө колго алынган. Алардын катарында өзгөчө Г.Н. Волков, А.Э Измайлов, А. Алимбековдордун эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Алардын эмгектерине негизденүү, бизге элдик тарбиянын төмөнкүдөй методдорун жана ыкмаларын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди: аңгемелешүү, кеңешүү, түшүндүрүү, көрсөтүү, үлгү болуу, өтүнүү, буйруу, көндүрүү, бата берүү, мыскылдоо, ыраазычылык билдирүү, каргоо, сөгүү, күнөөлөө, айпытоо, көнүктүрүү, каалоо, алкоо, жалынып-жалбаруу, ант, белги берүү (жаңсоо, кол булгоо, көз кысуу), кубаттоо, жактырбоо, алдоо, керээз, ишеним, осуят, тилдөө, жаза берүү, келтектөө, нукуу ж.б.

**Кыргыздардын салттуу
маданиятындагы кыз балдарды
социалдык тарбиялоонун методдору**

3-сүрөт. Кыз балдарды социалдык тарбиялоонун методдору

Акыл-насаат айтуу, баарлашуу, түшүндүрүү, ынандыруу, байкоо сыяктуу тарбиялоо методдорунун негизинде, кеп жатат. Булар адам баласынын аң-сезиминде дүйнөгө болгон көз карашын, адеп-ахлак эрежелеринин, эстетикалык түшүнүктүн пайда болушуна шарт түзөт. Андан соң бул түшүнүктөр туура жана туура эмес жоруктарды, жүрүм-турумду аныктаганга жардам берет. Үнандыруу бара-бара аң-сезимге жайгашат. Педагогика илими боюнча түшүндүрүү – бул баланын аң-сезимине түз жана

вербалдык түрдө таасир этүү ыкмасы. Бул ыкма акыл айтуу жолу менен эненин балага кыйын учурда жардам бериши.

Балдарды адамдарды көргөндө реакция берүүгө адат алдыруу үчүн алар менен али тили чыга элек мезгилинен кадыресе баарлашып, аңгемелешүүгө аракет кылышкан. Жети жашынан баштап балдар менен аңгемелешүүнүн мазмуну олуттуу темаларда жүргөн. Аңгемелешүү – маалымат алмашуу процесси. Маалымат алмашуу эки тараптуу болгон. Айрым учурда бул кыз балдардын суроосунан жаралса, башка учурда чоңдордун балдар тарабынан тигил же бул учурда өзүн кандай алып жүрүш керек экендигин эң туура адептик норма кандай болоорун аңдатууга багытталган.

Улуулар балдар менен аңгемелешүү натыйжалуу болушу үчүн ыңгайлуу учурду кылдат тандашкан. Кичинекей чагында аңгемелешүү көбүнесе балдардын орунсуз жорук жосунунун туура эместигин түшүндүрүү иретинде жүргүзүлөт. Мындай аңгемелешүүнүн субъекти өз энеси гана эмес, айыл ападагы улгайган адамдар, кошуналар айрым учурда өзүнөн бир аз улуу кыздар да болушу мүмкүн.

Бул курактан баштап аңгемелешүүнүн мазмунун балдарга кандайдыр бир туура эмес аткарылган иштин же жоруктун туура жолун түшүндүрүп өзүнүн жүрүм-турумун коомдо кабыл алынган салттуу эрежелерге ыңгайлаштыруу маселелери түзөт. Элдик лексиконго кайрылсак бул метод көбүнесе “айтмак”, “демек” сөздөрү менен туюнтулат. Эл арасында балага “айтып дебесе адам болмок беле” – деген сөздөрдү көп угууга болот. Ар бир эне кызынын эл катарына кошулуп, абийир, адилет тутунуп, уккан сөзүнүн бирин болбосо башкасын эсине тутуп, айткан сөздөрүн келечектеги өмүр жолунда акыл казынасы, пайдаланаар көмөкчүсү катары колдонушар бекен деген үмүт менен айтып дешкен. Айтуу, түшүндүрүү ар дайым турмуштук мисалдар менен ырасталып бекемделген. Айрыкча, өзүнүн уруктуугандарынын арасындагы жакшы кишилик касиеттерди өрнөк катары

карашып алардын кешигин ичирүү ырымын аткарышкан же батасын алышкан. Айрым учурда кыз балдарды мындай же тигиндей жакшы адатка үйрөнүүнүн пайдалуулугуна элдик жомоктордон алынган мисалдар, макалдар менен ынандырышкан. Кыргыз жомокторунун көпчүлүгү кыз балдарды элдик адеп салтка, жүрүм-турумга үйрөтүү үчүн өтө таасирдүү каражат катары кызмат өтөгөн. Алсак, “Акылдуу кыз”, “Ак көңүл менен кара көңүл”, “Өнөр үйрөнгөн бала”, “Сүйлөбөс кыз”, “Жээренче чечен” «Акыл Карачач» ж.б. Булардан тышкары элге кеңири тараган жомок-аңыздарда да аялзатынын акылдуулук, зиректик, парасаттуулук, мээнеткечтик, илбериңкилик сыяктуу сапаттары алдыңкы планда каралат.

Кыз балдарды тигил же бул сапаттын тууралыгына ынандырууда макалдар да өзгөчө роль ойногон. Макалдар көркөм формасынын жеткиликтүүлүгү – кыскалыгы, элестүүлүгү, таамай жана тактыгы менен эске тутууга, жаттап калууга жеңил. Макалдарда олку-солку, талаш-тартыштуу же бүдөмүк ой, пикирлер айтылбайт. Аларда ата-бабалардын турмуштук тажрыйбалардын негизинде келип чыккан, такталган кыскача, кескин, ачык түрдөгү корутунду, жыйынтыктар берилет. Алсак, “Адам жаман эмес, анын кыялы жаман”, “Жаман эркек тууганчыл, жаман катын төркүнчүл”, «Уул жаманы – уйгак, кыз жаманы камгак», “Атадан таяк жеген – балдар жакшы, энеден тил укпаган – кыздар жакшы”, «Кызга кырк үйдөн тыюу», “Кыштын кыштай, кыздын кыздай болгону жыкшы”, “Кыздуу үйдө кыл жатпайт”, “Эжени көрүп сиңди өсөт, аганы көрүп ини өсөт”, “Кыздын кырк чачы улуу”, “Кыз энеден үлгү албаса, чоркок болот”, “Жакшы кыз жакадагы кундуз, жакшы бала асмандагы жылдыз” – деген макалдардагы педагогикалык мааниси терең ой, пикирлерди жыйынтык, корутундуларды эч ким туура эмес деп талаша албайт. Булар – нагыз турмуштук тажрыйбанын, кыраакылык менен байкоонун негизинде келип чыккан педагогикалык жыйынтык, корутундулар.

Кыз балдарга акыл-насаат айтуу, баарлашуу, түшүндүрүү, ынандыруу

санат, насыят айтуу ыкмалары да кеңири колдонулган.

Кыргыз фольклорунда насаат ырлары деген мааниси терең жанр бар. Мында ыр түрүндө калктын калың журтуна ар кандай темаларда насаат айтылат. Насаат ырлары тарбиялоо учурунда өтө таасирдүү деп айтсак болот. Кыздарга арналган насаат ырларында болсо адеп-ахлак, жүрүм-турум жөнүндө, кыз балага турмушка чыкканга чейин жана турмушка чыккандан кийин өзүн кантип алып жүрүшү керектиги айтылган. Бул багыттагы эл ырчылары ырларында аялдардын жосунсуз жоруктарына басым жасашып, маңдайында санатын угуп олтургандарды андай адаттардан алыс болууга чакырышкан. Айрыкча, бул темадагы санат, термелер айрыкча кыз балдарды үй-бүлөлүк турмушка даярдоодо, ал эми бойго жеткен уландарды жар тандоого багыттоодо өзгөчө мааниге ээ болгон. Башка бир үйдүн босогосун аттагандан кийин турмушка тың, өмүрлүк жолдошун жана анын туугандарын сыйлашы жана барган жеринде өз ата-энесин уят кылбашы керек. Ошол эле учурда, күйөө балага жана анын жакындарына келинге өз кызындай мамиле кылууга, аны сыйлоого, жаңы үйгө, жаңы чөйрөгө, жаңы жашоого көнүп кетүүгө жардам берүүгө чакырган. Мына ошондуктан, насаат ырлары кыз балдарды тарбиялоодо таасирдүү ыкмалардын бири болгон. Ошентип, аңгеме жана түшүндүрүү методдору балдарда адептик ишеним ынанымдарды бекемдеп тигил же бул кырдаалда өзүн ишенимдүү аракет жасоосуна негиз болгон.

Кыргыз коомунда ата-энелер балдарды турмуштук жана эл ичинде аңыз болуп айтылып келген өрнөк үлгүлөргө карап тарбиялап келишкен. Арийне, үлгү катары ар бир кыз үчүн өз энеси болоору анык. Мындан өткөн таасирдүү мектеп болбостугун алдын ала туйган ар бир эне өзүнүн пейил мүнөзү, жүрүм-туруму менен кыз балдарга өрнөк болууга аракет кылып, өзүн-өзү дамамат көзөмөлдөгөн. Буга байланыштуу, ар кандай жаман жоруктун кесири, эң обол балдарда кайталанышы мүмкүн деген ишеним болгон. Кыргыздардын салттуу коомунда кыз балдардын адеп ыйманы,

кишилиги, кылган эткени эненин үлгүсүнөн ашып түшпөйт. Эне – бул өрнөк болуучу бир жан. Кыз бала өз апасынын кылган эткенин туурап, ар кандай ишти ошондой аткарууга аракет кылган. Ошон үчүн “Аккан арыктан суу агат”, “Алма дарагынан алыс түшпөйт”, “Казанда болсо чөмүчкө чыгат”, “Тулпардын изи суубайт”, “Уздан учук артат”-деген накыл кептер айтылган.

Улуулардын акыл насаатын угуп, кабыл алуу жаштардан да белгилүү этикетти талап кылган. Адатта, улуулар насаат айтып акыл үйрөтүп жатканда жаш баланын сөөмөйүн силкилдетүүсүнө, колдорун жаңсап сүйлөөсүнө, бөйрөгүн таянууга, колун аркасына алууга, далысын салууга тыюу салып «Улуу сүйлөсө, дилиңи төшөп кунт коюп ук» дешкен.

Мына ошондуктан, ар бир эне кызын турмушка даярдоону тилек кылса, ар кандай иштерди жасашын кааласа, биринчи аларды өздөрү жасашы керек болгон. Ар бир кыз жаш кезинен тарта эле апасынын үй жумуштарын жасаганын көрүп, турмуш-иричиликке аралашып жана убакыттын өтүшү менен үй иштерин жасаганды үйрөнгөн.

Кыздарга акырындык менен ар кандай өнөрлөр үйрөтүлгөн. Мисалы, ар бир кыз кичинекей кезинде куурчак ойнойт. Куурчактарына ар кандай кийим-кечелерди, төшөктөрдү тигип ойношот. Бул учурда апасы же башка улуу адамдар аларга ийнени кантип кармоону, кантип тигүү керектигин, тигүү ыкмаларын ж.б.у.с.көрсөтөт. Мына ушундай жол менен, б.а. ойноо учурунда кыз балдарга өнөр үйрөтүлгөн. Кыргыз калкы чеберчилик, сайма саюу жана кол өнөрчүлүктү жогору баалашкан. Колунан көөрү төгүлгөн ууз кыздарды келечектеги мыкты жана эмгекчил келин катары карашкан. Кыргыз коомунда кыз балдар тигил же бул ишти мыкты жасаганынын себебин апасына ыйгарып “Муну апаман үйрөнгөмүн”, “Апам ушундай жасачу эле” –деп айтып келишкен. Эгерде, энеси кызына буларды үйрөтпөсө, анда кызы да, энеси да сынга алынган. Жалпы жашоо эрежелери боюнча элдин алды да, арты да эмес, эл катары жашоо сунушталган. “Эл катары” жашоо эрежеси эң негизги жана маанилүү эреже болуп саналган. Эң

башында бул эреженин маанилүүлүгү кыз балдар убакыттын өтүшү менен балалык дүйнөдөн чыныгы жашоого өтүшүндө. Мында, жалпы эмгек жана жалпы коомдук эрежелерге баш ийүү башталат. Чыныгы жашоого киргенден кийин ар бир кыз өзүнүн аялдык милдеттерин аткарганга даяр болушу зарыл. Кыргыз элинде эмгек жана эмгекчилдик, кол өнөрчүлүк жана чеберчилик дайыма бааланып келген. Колунан көөрү төгүлгөн аялзаты коомдо жогорку статуска ээ болушкан. Мындай инсандар жаш муун үчүн көрүнүктүү өрнөк алчу кишилер болушкан. Демек, көрүнүктүү инсандардан үлгү алуу тарбиялоо процессинде таасирдүү жана маанилүү фактор болуп эсептелинет.

Кыз балдарды үй тиричиликтеги иштерди аткарууга даярдоодо *көрсөтүп аткартуу методу* көбүрөөк колдонулган. Алсак, кыз балдарды уй сааганга, үйдү иретке келтирип тазалоо, тамак жасоо, сайма сайуу иштерине үйрөтүү адегенде көрсөтүп түшүндүрүү, андан соң алардын өзүнө аткартуу жолу менен ишке ашкан. Бул метод кыздардын тигил же бул жөрөлгөнү практикада колдонуу активдүүлүгүн, өз алдынчалыгын өнүктүрүүнү камсыз кылган. Кыз балдардын көпчүлүгү бир эле мертебе айтылып көрсөтүлгөн нерсени андан ары өз алдынча улап өздөштүрүп кетүүсү кыйын болгондуктан энелер бир нече ирет кайталап көрсөтүп машыктырып, көнүктүрүп олтурушкан.

Көпчүлүк учурда кыз балдарды турмушка даярдоодо өз алдынчалыгын камсыз кылуу үчүн атайылап *тапшырма берүү же тапшыруу методу* кеңири колдонулган. Педагогика илиминин көз карашы боюнча бул метод эң эффективдүү жана таасирдүү. Аты аталган методдун эки тарабы бар: биринчиси, ыйгарым укуктуулук (сага ишеништи, муну бир гана сен кыла аласың, бул иш сенин аракетинен көз каранды), экинчиси жоопкерчилик жүктөө (бул ишти аткарыш үчүн колуңан келген бардык нерсени жасашың керек). Булардын ар биринин өзүнө жараша ролу бар. Мисалы: кичинекей инисин же синдисин кароого милдеттендирилген кыз, келечекте эне болууга тажрыйба топтоп жатат деп айтсак болот. Айрыкча кыз балдарды

социалдаштырууда, бул өтө эле эрте жаш курагынан башталган. Кыз балдарга үйдү, эшикти шыпырып жыйноо, уй саамай, бөбөктөрүн терметүү, багууга көмөк көрсөтүү, суу ташуу сыяктуу иштер ташырылган. Албетте, өз милдетин мыкты жана толук түрдө аткаргандар энеси жана улуулар тарабынан мактоого жана сыйлоого татыган. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” *макта* –этиши “Жакшы жактары, көрүнүктүү иштери, аракети, баатырлыгы ж.б. жөнүндө жактырган сөз айтуу, жакшы жагын көрсөтүү, белгилөө” катары чечмеленет [101]. Демек, бул ыкма кыз балдардын жакшы жактары менен көрүнүктүү иштеринин аркасында жакшы сөз угушу.

Кыргыз эл педагогикасынын арсеналында мактоо менен бирге “алкоо” сөздөрү да арбын кездешет. Жогорудагы сөздүктө алка – этиши жакшы тилек, каалоо билдирүү, алкыш айтуу деп түшүндүрүлүп, “Өмүрдө жамандык көрбөгүлө! – деп, бизди алкап кол берди чал (М. Элебаев)” деген сүйлөм мисал катары [101, 83-б.]. Тапшырылган ишти так аткарган кыз балдарды “бали”, “элпек кыз”, “ийкемдүү, илбериңки кыз”, “тыкан кыз” –деп алкап, макташкан. Айрым учурда кыз балдардын жакшы иштерине күбө болгон карыялар “Өркөнүң өссүн, бактылуу бол балам, кудай тилегиңе жеткирсин”, “Менин жашыма жет” –деп алкап макташкан.

Кыз балдардын бөтөн журтка келин болуп келүүсү анын социалдашышынын эң маанилүү этаптарынан болгондуктан ар бир аракети улуу кичүүлөрдүн көз кырында болуп, жакшы жагы алкоого чабал жагы талуулоого негиз болгон. Алсак, келин кимге арнап жүгүнсө, ал адам жооп кылып, “көп жаша”, “өмүрлүү бол”, “кудай жалгасын”, “алганың менен тең кары”, “бар бол”, “өркөнүң өссүн”, “тилегиңе жет”, “этегиңден жалгасын”, “ак жоолугуң түшпөсүн” “ак элечек башыңдан түшпөсүн” деген сыяктуу алкоолорду айтып, ыраазычылык билдирүүгө тийиш. Ал эми келиндин жүгүнүүсүн жоопсуз калтырып, байкамаксан болуп басып кетүү, баа бербей же алкабай коюу элдик салттын этикетинде уят иш катары саналган.

Мындай алкоолор кыз келиндердин өзүн өзү өнүктүрүүсүнө стимул

катары кызмат кылган.

Кыргыз үй-бүлөсүндө ар бир балага ар кандай жоопкерчилик туура келген жана балдардын энеси ар бир баланын жөндөмдүүлүгүнө жараша бөлүштүргөн.

Көрсөтүп аткаруу методу *сыноо методу* менен бекемделген. Көчмөн турмушта балдардын баскан турганы, кылган эткени, көпчүлүктүн көз алдында өткөндүктөн, турмуштун бардык көрүнүштөрү балдар үчүн сыноо болгон. Ошону менен бирге, кыз балдардын кылган эткенин сыноо максатында тигил же бул ишти өз алдынча аткарууну өтүнүшкөн. Алсак, энелер кандайдыр бир сайма ишинде же тамак жасоодо иштин бир этабына келгенде мындан аркысын сен бүтүрүп койчу деп тапшырышкан.

Сыноо методу – кыз балдарды салттуу жүрүм-турум маданиятына көнүктүрүүдө да көп колдонулган. Алсак, кыз балдар өзүнөн улуу отурмайынча отурбоо, тамакты улуулардан кийин ооз тийүү, эл жаткандан кийин бардык идиштерди жууп, үйдү иреттеп акырында жатуу, курсагы ачканын баса билүү сыяктуу иш-аракеттерде көрүнгөн. Айрым учурда кыз балдарды салттуу тиричилик жумуштарына даярдоо жана даярдыгын сыноо максатында кошуналардын үйүндө өткөн салтанаттарга же маркумду узатуу иштерине кол кабыш кылуу үчүн кыздарын атайылап жөнөтүшкөн. Мындай шартта кыз балдар улуулар менен бирге конокторду, куда сөөктөрдү тейлөө ишине толук катышып билимин жана тажрыйбасын байытышкан.

Кыргыз эл педагогикасы кыз балдардын адеп ыйманына теңтуштардын таасири өзгөчө болоорун андап, алар жакшы кыздардын чөйрөсүндө өсүшү үчүн кам көрүшкөн. Буга байланыштуу ымаласы жакын ата-энелер тең чамалаш балдарын дос кылуу демилгесин өз моюндарына алышкан. Балдардын достугун расмий белгилөө үчүн баланы ата-энеси менен кошо атайын чакырып, конок кылып, ырымдап кийим кийгизишкен. Теңтуштар тобундагы эң таасирдүү ишмердүүлүктөрдүн бири – бул ыр менен коштолгон оюндар болгон.

Мындай оюн ырларында теңтуштар бири-биринин кылык жоруктарын сындап, өз ара тарбиялоо ишин жүзөгө ашырышкан. Алсак, “Чымчыкей”, “Акыйнек”, “Эликтөө” ырларынын сөздөрү шакаба, чымчуу, кемчилигин бетине айтуу сыяктуу таасирдүү жана курч мүнөздө болот. Алсак, чымчыкей ырларында балдар теңтуштарынын колу туткак, таарынчак, соргок, бечел сыяктуу сапаттарын шакаба чын аралаштырып чымчып бетке айтат. Маселен, тигил же бул балада колу туткактыгы байкалса “Ууру, ууру, ууру. Уйдун богун жууру”, көк беттик кылып таарынса “Таарынчак, таарынчак, Тайдын жүгүн артынчаак”, жүүнү бош, көз жашы токтобогон балага “Ыйлаак, ыйлаак, иттин жонун тырмаак” деген сөздөр менен чымчып кемчилигин ачык билдиришкен.

Бирок, “Чымчыкей”, “Акыйнек”, “Эликтөө” оюн ырларынын мүнөзү баары тамашага юморго негизделгендигине карабастан түпкү максаты кыз балдарды нукура элдик наркты сактоого чакырууга багытталат.

Ошондуктан акыйнек ырынын биринде:

Ыр ырдашып, сындашуу,

Ыр жандуу кыргыз салты экен.

Сынга сындай жооп айтсак,

Атабыз кыргыз наркы экен!-деп айтылат.

Алсак, кыргыз кыздарын тарбиялоонун түпкү максаты үй тиричилигиндеги эмгектин бардык түрлөрүн ийине чыгара аткарууга даярдоо болуп эсептелген. Кыз балдардын жүрүм-турумундагы салттуу эреже талаптарга дал келбеген жоруктар коомчулук, анын ичинде теңтуштарынын күйдүргүлүү оюн ырында:

“Сени болсо теңтуштар,

Ийри колго иш албас.

Жалкоо кыз экен деп жүрөт.

Келечек жолун байкабас,

Аңкоо кыз экен деп жүрөт-деп айтса, экинчиси:

“Сени болсо жеңелер,
Жеңил кыз экен деп жүрөт.
Жеңенин сыйын биле албас,
Жеңени сыйлап жүрө албас,
Көзүнчө мактап бийкеч деп,
Жеңелериң артындан,

Биздин кыз жеңил ойлуу деп күлөт” – деп каршысындагы кыздын жеңил жүрүм-турумун ашкерелөө, көзүнө сая көрсөтүү көзөмөл тутулат.

Элдик педагогиканын даанышмандары, адам ар дайым сырттан коом тарабынан орундуу ойлонуп табылган баалуулуктар менен ченем нормаларга муктаж болоорун боолголошкон. Коомдо кабыл алынган норма чектер, инсандын турмуш жолунунун тууралыгын аныктаган баалуулуктар катары кабылданган. Бул тышкы жол болгон. Бул жолдон чыгуу “чектен чыгуу”, “чегинен чыгуу” –деген сөздөр менен белгиленген.

Элде жан дүйнөнү тазалоо, жаман сапаттардан узак кармоо, арылтуу үчүн тыюуларды иштеп чыгышкан. Кыргыз коомунда бардык жыныстагы жана курактагы адамдар үчүн тыюулардын өзүнчө системасы болгон. Бирок, ошолордун ичинен кыз балдарга карата тыюулар өзгөчө орунда турат. Ушундан улам, “Кызды кырк үйдөн тыюу” деген накыл кеп, бир эле мезгилде тарбиялоонун социалдаштыруунун программасы катары кабылданган. Анткени, тыйымдар ишаарат жана талап катары белгиленгени менен алардын негизинде кыз балдардын нарктуулугунун идеалдуу ченемдерин толук конструкциялап чыгууга мүмкүн. Ушундан улам, “тыюу” түшүнүгүн өзүнүн насилин коом тарабынан башкы баалуулук катары кабылданган сапаттарды “жыюу” катары карасак болот.

А. Акматалиев белгилегендей: “Кечинде үй шыпырбайт, жин-шайтан уялап албаш үчүн шыпырындыны үйгө түнөтпөйт”. Казанга салып идиш-аяк жуубаган, аларды калдыр-шалдыр добушу жок жууп, идиш-аяк кагышса, үйдөн ырыскы качат деп үйрөтүшкөн. Казанды жууган соң, жугундуну

казаны менен төкпөйт, ырыскы төккөнгө барабар дешкен. Кыз бала тамак жасап жатып, казандан алып жеп турса, казандын түбү тешилгенче, турмушка чыкпай калат деп тыйышкан. “Тамак жасап жатып, кепкирди казанга какпа, ырыскы качат деп ырымдашкан” – деп жазган [74]. Мындай тыюулардын саны чексиз. Кыздарды тарбиялоонун бардык салаасына байланыштуу тыюулар жолугат. Алардын айрымдары төмөнкүлөр: “Кыз бала төккөн күлдүн үстүн баспайт”, “Кыз бала эл барда казан-аякты калдыратпайт”, “Кыз бала эркек кишиге тике карабайт”, “Кыз бала бөйрөк, шыйрак жебейт”, “Кыз бала томук мүлжүбөйт, анткени томаяк өтөт”, “Кыз бала кызыл өңгөч жебейт, жесе күйөөгө себи жок кетет”, “Кыз бала улуулардын жолун кесип өтпөйт”, “Кыз бала кашын тербейт, турмушка чыгаарда жеңелери терип берет”, “Кыз бала бутун учкаштырып олтурбайт”, “Кыз бала талтайып олтурбайт, чалкасынан жатпайт”, “Кыз бала чачын жайбай жүрүшү керек (аза күтүүнүн белгиси)”. Көрүнүп тургандай, тыюу менен талаптын ортосунда анчейин айырма жок. Экөө тең императивдер акыл-ойдун буйругу, жүрүм-турум эрежеси катары туюнтулат.

Бул императивдик тыюу жана талаптардын жаратуучусу, аткаруучусу жана таркатуучусу эл массасынын педагогикалык аң-сезими. Анын мазмунун салттуу маданиятты коргоо жана улантуу багытындагы идеялар, жоболор, милдеттер түзөт. Императивдик тыюу жана талаптар буйрук же эреже түрүндөгү кеп катары жашайт. Императивдин адресаты улуттук баалуулуктардын негизинде инсан катары калыптанууну баштан кечирип жаткан кыз келиндер. Мындай тыюу жана талаптар аялзатынын акыл-оюн, жүрүм-турумун, жашоо аракетин багыттайт, тартипке салат. Ошондуктан, алар таасири күчтүү таалим-тарбия методдору катары эсептелинет.

Кыргыздардын байыртан бүгүнгө чейин туруктуу сакталып келген ишенимдеринин бири – адамдын нарктуулугунун өнүгүшүндө батанын таасирине өзгөчө маани берүү жөрөлгөсү. Элибизде батага болгон ишеним, батанын сөз кубатына чын бүтүү, кылымдардан бери урабай келе берген.

Майданда, жекеме-жеке сайышка чыккан баатырлар да зер буюмду сыйлыкты эмес, ак батаны алып чыккан. Күрөш, эр эңиш сыяктуу мөөрөйгө, намыска чыккандар утушка алган мүлккө сүйүнбөй, алакан жайган ак батаны эп көрүшкөн. Калк башчыга болгон ишенимди “шайлоо белети” менен эмес, жүрөктөн чыккан ак бата менен белгилешкен. Ата-энелер тарабынан балдарына бата алып берүү балдардын келечегине бакубат кам көрүүнүн белгиси катары кабылданган. Ошондуктан, кыргыз балдары бата менен тарбия көрүп чоңоюшкан. Батанын мазмуну башкалардын баланын ички дүйнөсүндөгү боштуктарды толтуруп, өзүнүн максатына жетүүсүнө күч берип, шыкак болуп келген. Бата балдардын аң-сезиминде өзүнө болгон ишенимин бекемдөө иретинде оң биомагниттик-энергетикалык талаа түзүлүшүнө өбөлгө болуучу эң таасирдүү ыкма, амал болгон. Ал турмушка жаңыдан бут коюп жаткан уул кыздын ниет-максатын түзөйт, пайдалуу кызмат кылууга импульс болот, туура жашоого түрткү болот. Эл ичинде оң биомагниттик-энергетикалык талаа түзүлүшүнө өбөлгө болот. Буга «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт», “Бата сөздүн атасы”, “Ботонун куну-бир жут, батанын куну-миң кут”, “Баталуу эр арыбас, батасыз эр жарыбас”, “Атаңдан бото калбасын, бата калсын”-деген сыяктуу макалдар күбө.

Баталардын айрымдарында балдарды жаман жоруктардан жана жаман сөздөрдөн сактоо тилеги берилет. Буга байланыштуу “Наадандан, көзү сууктан, чууттан, бөрүдөн, уурудан (андыган ууру, жашырылган уурудан), душмандан, ач көздөн, дили карадан, ушакчыдан, ниети жамандан, жоодон, кулкуну бузуктан, ичи жамандан, жаман ойдон, жакырдан, жез иттен, күнүчүлдөн сакта!”– деген бата берилет [74].

Калктын ишениминде дене-боюна касиет уялаган нарктуу адамдардан алынган бата кайтарымы алда канча таасирдүү, жугумдуу айырмалуу болот. Ушундан улам Кытайлык адабият таануучу М. Өмүрбайдын пикиринде: “Айрым касиеттүү, кутман жана өнөрлүү адамдардан бата алганда, бата сөз

менен бирге «алтын шилекейиңизди чачып коюңуз» – деп бөбөктүн “оозуна түкүртүү” ырымы да сакталган” [74].

Кыргыздарда кыздарга берилген баталарда алардын гендердик айырмачылыктар ачык билдирилген. Алсак, кыз баланын көзгө сүйкүмдүү болушун тилек кылып, “Айчүрөктүн сулуулугун бер, сулуу кыл, сулуулук бер, көрк бер, көрктүү кыл, келбет бер, ажар ач, айбарлуу кыл, сүрдүү кыл, сымбат бер”– дешкен. Кыз балдарга берилген баталардын ичинен, аны турмуш жолуна узатуу учурундагы каалоо тилектер көп маанини, узак келечекти камтыгандыгы менен айырмаланат.

Алсак, кызды көчүрөөрдө ага бак тилейт, бирок бак-таалай өзүнүн эмгек мээнети аркылуу келээрин туюнтушат.

О, кызым, барган жериңден бак берсин

Көл боюнда талың болсун,

Көлөкөлөр чарбагың болсун.

Үйүңдүн үстү жагында

Үп тартылган кайык болсун

Короо толгон коюң болсун,

Козголбос тоодой оюң болсун

Оомийин! Алаканың жай, чырагым.

Кыз бала өз ата-энесинин үйүндө өтө эле кыска мезгил конок катары жашайт. Анын турмуштагы ийгиликтери башка журт менен эл болуп кетүүсүнөн көз каранды экендиги тууралуу тилек төмөнкү батада берилет:

Калкыңа калалуу бол,

Элиңе энелүү бол.

Тоодой тоолор бергенче,

Бармактай бак берсин.

Атаң, энең дегизбе,

Ата-энеңди эгизде.

Алдыңан ай туусун,

аркаңан күн туусун,

улуунун жолун кеспе,
ата-энеңди муңдурба,
сөөктү сындырба, берекем. Оомийин! [74].

Кыргыз эл педагогикасында бата берүү методунун антиподу каргыш же каргоо методу.

Каргоо – бул салттуу «ачуу» сөздүн, ага ылайык мимика– жаңсоонун жана интонациянын жардамы менен бир субъекттин экинчи субъекттин жорук-жосунуна баа берип, бул терс аракеттин таасири менен пайда болгон өз кыжырлануусун аны менен бөлүшүү ыкмасы.

Каргыш – кыргыз тилиндеги, эң жүрөк сестенткен, серт сөздөрдүн катарында тургандыктан, акыркы амал катары эң эле сейрек жана аз колдонулган. Буга байланыштуу изилдөөчү А. Абдулатов “Макал-лакаптар биз топтогон паремиялык фонддун 81%тин түзсө, каргыштар анда 0,3% гана бөлүгүн ээлейт” –деп белгилейт [1, 39-б.].

Каргоо үчүн жагдай керек. Ал бир жагдайды чагылдырат, ошонун себебинен же айынан чыгат. Каргаш үчүн зарылдык негиз болот. Каргыш тигил же бул адам жалган сүйлөсө, ушак айтса, бирөөнүн мүлкүнө, каражатына же денесине жүйөөсүз зыян келтирсе, зорлосо, бирөөнүн өмүрүн кыйса, ата-энелик, уул-кыздык, күйөө бала-келиндик же бир туугандык милдетинен качса, бул парзын аткарбаса гана каргоо жаралат. Каргыштарынын эң оору бул ата-эненин каргышы болгон. Адатта ал “Ак сүтүмө эле койдум. Балалыктан кечтим, мен көргөндү сен да өз балдарыңдан көр. Кыз болбой кымыраң кал, өмүрүң бейпай өтсүн ылайым. Ата-энесин сыздаткан неме жакшылык көрбөй сыздап өтсүн” – деп айтылат. Мындай каргыш алган кыз же уулдун эл ичинде орду болгон эмес. Демек, кыргыз эл педагогикасында кыз балдарды тарбиялоодо каргыш эң акыркы бүтүм, эң акыркы жазалоо амалы, методу болгон.

Ошону менен бирге, “Жаман айтпай жакшы жок” –деген принципти кармануу менен ата-энелер кыз балдарды ачуу сөз менен зекүү, какшыктоо, “тилдөө”, “жемелөө” амалдарын колдонуп келишкен.

Элдик педагогикада бул методдор балдардын жаш курагына жана

жорук жосунунун олдоксондугунун деңгээлине жараша колдонушкан. Сөз менен жазалоо кыйытып айтуу мүнөзүндө болгон. Кыйытып айтуу же сөздүктө кыйытма – бир аз же кыйыр көрсөтмө же сунуш катары берилет. Педагогиканын тилинде ал балага кыйыр каймана таасир этүү амалы. Алсак, күнөөнү өзүнүн чоркоктугунан издебей, башкадан издеген кыздарды “Саялбаган ийне тандайт, саптай албаган учук тандайт”, “Чаба албаган, чалгы тандайт”, короого кой келээр маалда жалкоолугу кармап башка иш менен илээндиленип шылтоо издеген кыздарды “Койчунун кызы кой келээрде иш кылат”, “Апасы кийиз кылса, кызы баш жууйт”, “Тил албасты жумшаганча, тына-тына өзүң бар”, “Чабал өрдөк мурда учат”–деп кыйытып уялтууга аракет кылышкан. Орду менен айтылган сынды кабыл алууга туюму жетпеген кыздарды “Мурду балта кеспейт!” – деп катуу келекеге алышкан.

Бирок, орунсуз эле урушуп тилдеген ата-энелер коом тарабынан ар дайым сынга алынган. Буга байланыштуу “Жакшы адам наарын чачат, жаман адам-заарын чачат”, “Жакшы адам таап сүйлөйт, жаман адам каап сүйлөйт”, “Чаап айтканча, таап айт”, “Чайкап сүйлөгөнчө, байкап сүйлө” –деген макалдар тикеден тике балдарды тарбиялоо практикасына байланыштуу ата-энелерге да тиешелүү болгонун эске алуу абзел.

Акыл парасаты жетик балдар кыздарга кыйытып айтуу эле жетиштүү болгон. Элдин педагогикалык акылмандыгынын жана устаттыгынын кудуретин кыйытып айтылган сөздөр таасындап турат. Ушундан улам, кыйытып айтуунун мааниси тууралуу белгилүү этнопедагог Г.Н. Волков: “Кыйытмалар балдардын жүрүм-турумунун кемчилигин өтө аяр көңүл оорутпай турган таризде туйгузгандыгы менен баалуу” –деп жазган.

Айрым учурда мындай ишаарат, ымдоо – жаңсоо аркылуу туюнтулган. Изилдөөчү А. Ботобекова белгилегендей: “Байланыш катыштын вербалдык эмес түрү байыркы кыргыздардын ой туюмун, дүйнө таанымын, турмуш салтын жана жүрүм-турум өзгөчөлүгүн чагылдырган” [39, 189-б.].

Кыз балдардын кылган эткени жакшы же жаман экенин кабак

кашынын абалы аркылуу эле билдирип коюшкан. Ошондуктан, өзүнө берилген бааны энелеринин же башкалардын көзүнөн кабак кашынан эле окуп туйган кыздар парасаттуу деп бааланган.

Балдардын жакшы жорук жосунун жактыруу ага ыраазы болуу, баш ийкөө, көзү менен сүйкүмдүү кароо, баш бармагын өйдө көтөрүү, башынан сылоо сыяктуу кыймыл аракет аркылуу билдирилсе, жактырбоо ишаараты башын чайкоо, баш чулгуу, эрин түйрүү, эрдин мурчуйтуу, көздөрүн чекчейтүү, олурая кароо, кабагын карыш салуу белги көз, каш, кабак аркылуу туюнтулган.

Кыз балдарды тарбиялоо практикасында, өзүн-өзү тарбиялоо ыкмасы да кеңири колдонулган. Айттырбай, түрттүрбөй билээр өз алдынча бала элдик тарбиянын башкы мүдөөсү болгон. “Атасы жакшы айттырбайт, теги жакшы дедирбейт, сөөгү жакшы сөктүрбөйт”. Элдик макалдарда белгилүү курактан соң, турмуштук тажрыйбаларды өздөштүрүүдө өз алдынчалык өзгөчө мааниге ээ болоору катар накыл кептерде «Эс-акылыңды бербесең, эңсегениңе жете албайсың» – деп бекемделген. Ошону менен бирге, уккан сөздүн баарын эле акыл дебей, ага астейдил баам салып, ой жүгүртүп, өз алдынча тыянак чыгарууга үйрөтүшкөн. Бул элдик дидактикалык жобо «Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт», «Молдонун айтканын кыл, кылганын кылба» деген макалда туюнтулган. Элдик педагогикалык акылмандык «Азапты тарткан билет, жүктү арткан билет» – деп баланын акыл-билими менен шык-жөндөмүн анын өзүнө эмес, кылган ишинин натыйжасына карап баалаган.

Ошентип, кыргыз эли кыз балдарды социалдаштыруу процессинде анын аң-сезимин, жүрүм-турумун өзгөртүп өнүктүрүүгө багытталган бир катар метод, ыкмаларды жаратып орду менен колдонуу тажрыйбасына ээ болгон.

Экинчи глава боюнча корутунду

Кыргыздардын кыз балдарды социалдаштырууга карата көп кырдуу руханий-аксиологиялык ченемдеринин тамыры, алардын түпкүр тереңдеги архитиптик-мифологиялык, культтук байыркы маданиятынын катмарына барып такалат. Кыргыздар узак кылымдар, жалпы адамзатка таандык цивилизациялык процесстерден кабарсыз калганы менен, өзүнүн дүйнө таанымында жашоо турмуштун бакубаттыгын толуктугун аялдын куту, асылдыгы менен туташ биримдикте карашып "Дүйнө түркүгү", "Үйдүн куту", "Умай эне" сыяктуу бүгүн да тарбиялык маани-маңызын жогото элек руханий-ыймандык аруулукту туюнткан метафора-символдорду жаратышкан.

1. Кыргыздарда кыз балдарды социалдаштыруунун максаты жана мазмуну, аларда татыктуу жар жана эне катары улуттук масштабдагы максималдуу үлгү, норма катары кабылданган "Үйдүн куту, акыреттик жар", «Сырткы ажар менен жан дүйнө аруулугунун шайкештиги», «Айлакер акылман, тил билгилик», «Кайын журтунун улуу кичүүлөрүнө ызаатчыл, сыйчыл насил», «Тууган аралык биримдиктин данакери», «Кең пейилдик, колу ачыктык», «Жайыл дасторкон, меймандостук», «Мээрман энелик, табигый тарбиячылык», «Мээнеткечтик, чебер уздук», «Баатырдык насил» сыяктуу сапаттардын калыптандырылышын камсыз кылууга багытталган. Кыз балдарды социалдаштыруунун мындай идеалдары көркөм сөз өнөрүнүн түрдүү булактарында катталып, күндөлүк турмуш агымы, үрп-адат, каада-салттар аркылуу трансформацияланып келген. Кыргыздардын салттуу педагогикалык түшүнүгүндө социалдаштыруу аялзатынын өмүр жашынын бардык баскычтарында тынымсыз өзгөрүп, өнүгүп туруучу кубулуш катары каралган. Салттуу маданияттагы «Балтыр бешик кыз», «Секелек кыз», «Тестиер кыз», «Бойго жеткен кыз», «Келин», «Зайып», «Байбиче» сыяктуу курактык шкалалар аялзатын социалдаштыруунун кыз бала, өмүрлүк жар, эне, чоң эне сыяктуу социалдык ролдук функцияларынын калыптанышынын

логикасы, программасы катары кызмат кылган. Ар бир курактык баскыч кыз балдардын физиологиялык, психологиялык, руханий адептик, социалдык жүрүм-турумдун көнүшүнүн, эмгекке турмушка даярдыгынын баскычтары катары каралып өзгөчө социалдык ченемдик көрсөткүчтөр менен мүнөздөлгөн.

2.Социалдаштыруунун салттуу программасын жүзөгө ашырууда эне тил, фольклор, киндик кан тамган жердин табияты, эмгек, үй-бүлө жана анын тиричилик уклады, элдик салттар, жөрөлгөлөр, коңшулар, тентуштук топтор, балдар оюндары, коомдук көзөмөл сыяктуу факторлор доминанттык мүнөзгө ээ болгон. Кыз балдарды салттуу турмушка социалдаштыруу алардын акыл парсатын, түшүнүктөрүн тереңдетип, ишенимдерин бекемдөө, изги, өрнөк жүрүм-турумун адат катары калыптандыруу, стимулдаштыруу сыяктуу методдор аркылуу камсыздалган. Кыз балдарды социалдаштыруунун методдору коом, турмуштук адеп салттар тууралуу түшүнүктөрүн калыптандыруу, ак-караны таанытуу, адеп салттарга карата ишеним ынанымдарды калыптандыруу, салттуу жүрүм-турумду стимулдаштыруу сыяктуу топторго бөлүп кароого болот. Биз алардын эмгектерине негизденүү бизге элдик тарбиянын төмөнкүдөй методдорун жана ыкмаларын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди: аңгемелешүү, кеңешүү, түшүндүрүү, көрсөтүү, үлгү болуу, өтүнүү, буйруу, көндүрүү, бата берүү, мыскылдоо, ыраазычылык билдирүү, каргоо, сөгүү, күнөөлөө, айыптоо, көнүктүрүү, каалоо, алкоо, жалынып-жалбаруу, ант, белги берүү (жаңсоо, кол булгоо, көз кысуу) кубаттоо, жактырбоо, алдоо, керээз, ишеним, осуят, тилдөө, жаза берүү, келтектөө, нукуу сыяктуу ыкмалар колдонулган.

III ГЛАВА. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КЫЗ БАЛДАРДЫ СОЦИАЛДАШТЫРУУ САЛТТАРЫНЫН АЗЫРКЫ ТААЛИМ-ТАРБИЯ МЕЙКИНДИКТЕГИ ТРАНСМИССИЯСЫ

3.1. Кыз балдарды социалдаштыруунун салттуу баалуулуктарынын азыркы таалим-тарбия мейкиндигиндеги трансмиссиясынын өнүгүш тенденциялары

Бул параграфта, кыз балдарды социалдаштыруунун салттуу баалуулуктарынын азыркы таалим-тарбия мейкиндигиндеги трансмиссиясынын тенденциясын талдоо көзөмөл тутулду. “Трансмиссия (лат. “transmissio” өткөрүү, өтүш) социалдык өңүттө топтолгон маданияттын муундан муунга расмий жана стихиялуу таалим-тарбия аркылуу (имитация, билим берүү, табуулар жана коомдун көзөмөлдүн түрдүү формалары) менен өтүш процесси” [38]. Өзүнүн көп кылымдык тарыхында кыргыз коому ички жана тышкы таасирлерден улам тынымсыз саясий, экономикалык, маданий өнүгүүнү баштан кечирип келүүдө.

Дүйнөлүк социалдык-гуманитардык илимдерде коомдук өзгөрүүлөрдүн таасиринде социалдаштыруунун салттуу механизмдеринин уламалуулук салты алсызданып, муундар ортосундагы руханий баалуулуктар ажырымы болоору, түрдүү концепциялар аркылуу түшүндүрүлгөн. Буга байланыштуу, Э. Эриксон инсандык “иденттүүлүк кризиси” жөнүндөгү түшүнүктү киргизген. Анын пикирине ылайык, инсандын жашап жаткан чөйрөсүнүн шарттарынын кескин өзгөрүп кетиши, анын жеке таандыктык сезиминин (иденттүүлүгүнүн) өзгөрүүсүнө жана этномаданий трансмиссиянын бошондошуна алып келет [51, 132-б.].

Изилденип жаткан маселенин алкагында, кыз балдарды социалдаштыруунун мазмуну жана методдоруна тийгизген таасири жагынан ислам дини өзгөчө орунда турган. “Дин кудайга ишенген адамдардын диний кызыкчылыктарын, моралдуулугун, адептүүлүгүн, ошондой эле жакшылык

жана жамандык жөнүндө түшүнүктөрүн калыптандырат. Дин – адамдын коомдук күнүмдүк жашоосунун ажыратылгыс бөлүгү болуп саналат, себеби ал анын сезимдерине, ойлоруна жана иш-аракеттерине таянат” [59].

М.П. Мчедловдун пикиринде “Диний иденттүүлүк өзүнүн курамына мамлекеттеги тилди, расаны, ар кандай саясий өзгөрүүлөрдүн дагы өнүгүшүнө таасирин тийгизет” [132, 12-б.].

Тарыхый изилдөөлөрдө белгиленгендей, ислам дининин Кыргызстанда таралышы жана анын бекемделиш процесси 1300 жыл чамалуу мезгилди камтып, империялардын куралышы жана талкаланышы, этностордун кагылышы жана интеграцияланышы, элдердин тарыхый-маданий салт-санааларынын, баалуулуктарынын синкреттелиши сыяктуу, Борбордук Азиянын ири тарыхый окуялары менен коштолуп жүрүп олтурган [86].

Ислам дининдеги кыз балдарды тарбиялоого байланыштуу көптөгөн баалуулуктар, улуттук салттарга дал келип аны андан ары тереңдетип таасирин арттырып турат. Ислам дининде аял, эне "Эң бийик сый-урматка татыктуу адам" катары бааланып, ата андан кийинки орунда турат. "Бейиш-эненин таман алдында" – деген хадис, аялдардын адамзат тукумун улоочу өзгөчө зат экендигин бекемдеп, аларга сый мамиле кылууга чакырган. Ошону менен бирге, эркектердин нарктуулугу, аялына жасаган мамилесинен көрүнөөрү белгиленет. Буга байланыштуу, Абу Хурайра келтирген хадисте Мухамед пайгамбар мындай деп айткан: «Мусулмандардын адеп-ахлагы мыктысы – эң ыймандуусу, ал эми эң мыктыңар – өз аялдарына (үй-бүлөсүнө) эң жакшы мамиле жасаганыңар» [86].

Динде кыз баланын жарык дүйнөгө келиши кубаныч, ырыскы, бакыт тартуулаган. Мухаммед пайгамбар “Кыздар өтө мээримдүү жана берекелүү болушат. Кимдин үйүндө бир кыз болсо, анда Аллах Таала анын атасы үчүн тозок отунан парда тосот. Ал эми кимдин эки кызы болсо, ал экөөнүн берекесинен ата бейишке кирет. Кимдин үч кызы же үч карындашы болсо, анда алардын берекесинен атадан садака берүү милдети алынат” – деген. Кыз

балдар – убактылуу конок деп, үй-бүлө мүчөлөрү баары түгөлү менен анын көңүлүн оорутпай, баары өзгөчө сый – ызаат көрсөтүшкөн. Элдик салтта да, динде да, ата-эне үйү, кыз балдар үчүн ар дайым өз үйү катары эсептелген. Арийне, элдик салтта “Чыккан кыз чийден тышкары” –деп, кыз балдардын үй-бүлөлүк турмушуна айрым көмөк жардам эле көрсөтпөсө, ашкере киришүүнү орунсуз жорук катары карашкан. Кандайдыр бир кырдаалга байланыштуу, кыз бала үйүнө кайтып келсе, эч качан бөтөн адам катары жеришкен эмес. Кыз балдардын үй-бүлөдөгү орду тууралуу мындай чоң баа, көчмөндүк жашоо ыңгайына ылайык уулдуу болууну артыкчылык катары караган кыргыздардын салттуу түшүнүктөрүнө таасирин тийгизбей койгон эмес. Дин аркылуу аялзатын социалдаштыруу процесси, жубайынын иш-аракети менен бүт өмүр бою коштолгон. Алсак, исламда күйөөсү үчүн, аялзаты эң башкы жашоо байлыгы болгондуктан, ага аялды, ар кандай жаман нерселер менен, ичкилик сатуудан, сүткорлуктан, уурулуктан жана каракчылыктан түшкөн каражат менен багуусуна тыюу салынган. Исламдагы хадистер кыргыз элинин “Кызга кырк үйдөн тыюу” –деген тарбиялоо кодекси “Балакатка жеткенде жоолук салынуу”, “Өлүк коюлгучакты жамандык болгон жерге барбайт”, “Мүрзөгө барбайт” сыяктуу жана башка талаптар менен толукталган.

Ошону менен бирге, исламдын айрым баалуулуктары кыргыздар арасына деформацияланып жетип, анын таасири кыз балдарды социалдаштырууга да таасир калтырган. Алсак, айрым адамдар исламга шылтоолоп, кыз балдардын эркиндигин ашкере чектеп, өзгөчө режимде өстүрүүгө аракет кылышкан. Шарияттын эрежелерин одоно бузушуп себепсиз эле көп аял алууга жол берилип кеткен. Мүлктү бөлүштүрүү укугу же ага карата ээлик кылуу эркектерге берилип, аялдар оюн, пикирин билдирүү менен гана чектелген. Бул көрүнүш аялдардын эркек кишиге көз каранды болуусун күчөткөн. Мындай мамиледен улам айрым эркектерде аялына карата менчигиндей кароо, ага кол тийгизүү, ден соолугуна зыян

келтирип, адаттан тышкары аракеттерди жасап жатса да жазага тартылган эмес. Коомчулукта мындай көрүнүшкө “Койлуу катын куйрук жейт, эрлүү катын таяк жейт”- деп салттуу көрүнүш катары карашкан. Жубайлардын мамилеси келишпей, ажырашуу зарылдыгы пайда болгондо, аялдардын теңсиздиги даана байкалган. Ажырашуу укугун эркектерге гана таандык болуп, “талак”сөзүн айтып, никесин бузууга укуктуу болгон. “Талак” же болбосо “талак бердим” сөзүн үч жолу айтуу менен нике бузулду деп саналган. Ажырашкан аял ата-энесинин үйүнө кетүүгө муктаж болгон. Ажырашкан аялга мүлктүн сегизден бир бөлүгүн бөлүп берген. Аял менен эркек үч жолу жарашууга болот, ал эми төртүнчү жолу ошондой учур болсо, анда аял башка кишиге турмушка чыгып, андан соң мурунку күйөөсүнө турмушка чыгуусу каралган. Кээ бир учурда ажырашып кеткен соң, кайра жарашуу үчүн башка адамга турмушка чыгып, ажырашып, никеси жок жүз күн жашаган соң, турмуш кура алган, бул шариятта да каралган. [86].

Совет дооруна чейин кыз балдарды социалдаштырууга расмий билим берүү мекемелери да, аздыр көптүр таасир эткен. Документалдык маалыматтар боюнча кыздар үчүн мектепке жол 1903-жылдан баштап ачыла башталып, бирок ал да массалык мүнөзгө ээ болгон эмес. Алсак, ошол жылдары мектепте окуган кыздардын саны араң 93 болгон. Жети-Сууда кыз балдардын биринчи орус-тузем мектеби, 1911-жылы Пишпекте, Пржевальскиде ачылган [82, 26-б.] .

Жадидизмдин негиздөөчүсү, белгилүү мусулман агартуучусу Исмаил Гаспиринский аял кишинин турмуштагы ордун аныктоо менен “аялдар билимдүү, тарбиялуу болсо, ошончолук пайдалуу кыз, аял, эне” боло аларын белгилеп, XIX кылымдын экинчи жарымында мусулман аялдарга билим берүү демилгесин көтөргөн. [83, 80-б.]. 1911-жылы Түркстан генерал-губернаторунун буйругу менен Пржевальскиде кыздардын прогимназиясы (толук эмес, 4-6 курс) ачылган. Анда 1916-жылы 94 кыз окуган. Сегиз класстан турган кыздар гимназиясы 1916-жылы Пишпекте ачылып, 191 кыз

окуп, алардын ичинен 11 кыз кыргыз улутунан болгон [82, 28-б.]. Арийне, бул тарыхый мезгилдердеги азыноолак расмий билим берүү мекемелеринин бир тарабы исламга, экинчи тарабы падышачылык Россиянын орусташтыруу саясатына негизделгендиктен, нукура салттуу маданий баалуулуктарга тарбиялоо көңүл сыртында калган.

Кыргыздардын кыз балдарды социалдаштыруу салттарынын муундан-муунга мурасталашында дурус жана буруш жактарын эске албай коюуга мүмкүн болбогон карама-каршы кубулуштар менен коштолгон мезгил Советтик мезгил болду. Совет доорундагы билим берүүнү бир жактуу сыңдоо туура эмес. Сабатсыздыкты жоюу, милдетүү башталгыч билим берүүнү ишке ашыруу, СССРдин курамындагы 44 улутту жазуу маданиятына ээ кылуу дүйнөлүк маданияттын тарыхындагы уникалдуу факт катары кала берет. Бирок Совет доорундагы мектептик таалим-тарбия саясаты улуттардын кылымдык руханий дөөлөттөрүнөн ажыратууга багытталган эле. Кыргыз Республикасынын Эл мугалими Бектур Исаков белгилегендей: «Советтер союзу, божомолдуу жетимиш жылдык кыска убакыт ичинде союздук жаран (советтик адам) жаратууга жетишти. Бир жагы Кавказ тоолору, экинчи тарабы Ыраакы чыгыш, Сибирдин суук тайгасы, тундра токойлору, төмөн жагы Борбордук Азиянын чөлдүү, түздүү жана тоолуу чөлкөмүнөн жогору жагы Түндүк муз океанына чейинки өтө кең мейкиндикти, анын ичинде жашап, ар башка тил, дин жана ишенимдеги ондогон улут, этнос жана этникалык топторду Совет деп аталган курам ичинде бириктирип, «советтиктерче кийинген», «советтиктерче сүйлөгөн» жана «советтиктерче» ойлонгон союздук жарандарды жаратты» [71, 82-б.].

Ырасында эле, Советтик доордо патриархаттык жана матриархаттык сенек түшүнүктөр коомдук аң-сезимде кайра каралып чыккан. Эмгектин жыныстык бөлүнүшүндө социалдык, тарыхый, формациялык мыйзам ченемдүүлүктөрдүн чегин бөлүп жиберди. Аял киши менен эркек кишилер өз чөйрөсүнө тиешелүү, бирок коом үчүн бирдей баалуу иштерди жасашкан.

Совет доорунда дээрлик бардык кесип чөйрөсүндө аялдар эркектер менен бирдей даражада эмгектенишкен. Ошону менен бирге, аялзаты үй иштери жана балдарды тарбиялоо сыяктуу салттуу гендердик ролун толугу менен биргеликте аткарган. Булардын баары иш жүзүндө, үй-бүлөлүк турмушта гендердик ролдор салттуу формада эле калгандыгын көрсөтөт. Алсак, мал багуу, үй-бүлөлүк топтун эмгегине негизделген, бирок аялдардын өндүрүштүк милдети көп болгондугуна карабастан, бала төрөө азайган эмес. Койчумандын үй-бүлөсүндө аял менен эркектин салттуу мамилеси өзгөргөн эмес, аялдардын үй жумуштары өндүрүшкө катышкандыгына карабастан өздөрү аткарып келишкен. Бул себептерден улам, аялдар кесип тандоодо, ара чолодо үй-бүлөлүк жумуштарды аткарууга мүмкүн болгон чөйрөнү тандашкан. Аялдар, толук эмес иш күнүн иштеп, үйдө болуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган иштерди издештиришкен. Демек, реалдуу турмуш агымы кыз балдарды социалдаштырууда, аларды салттуу гендердик ролго даярдоо көңүл борборунда турган. Бирок, Советтик таалим-тарбия, жаңы коомдук мамилелердин негизинде курулгандыктан, кыз балдарды салттуу баалуулуктардын негизинде социалдаштырууга толук мүмкүнчүлүк берген эмес. Алардын биринчиси, кыз балдарды азаттыкка чыгаруу урааны аларды тарбиялоо практикасындагы салттардын көпчүлүгүн эскинин калдыгы катары караган догма болгон.

Советтик педагогикада инсан, социумдун алкагында “коммунизмдин куруучусу”, “социалисттик личность”, “советтик адам” деген түшүнүктөрдүн чегинде гана чечмеленип, анын этномаданий параметрлери таптакыр эле унутта калган. Элдин традициялык педагогикасында өнүгүп келген нарктуу аялзаты жөнүндөгү идеалдары, консервативдик көз караш катары мектептин таалим-тарбия практикасынан толук орун алган эмес. Сөздүн кеңири маанисинде алганда, советтик мектептин продуктулары тарыхый эс-тутуму тайыз, өзүн улутунун түптүү салттуу баалуулуктары менен тутумдаш карай албаган адамдар болгон. Адамзатты маңкурттукка машыктырып жаткан

мындай таалим-тарбиянын чыныгы бет пардасын “Кылым карытар бир күн” романы аркылуу Ч. Айтматов гана ача алган. Ал башкы каарман Сабитжан аркылуу “Ата-бабалар эчен кылым өчүрбөй сактап келген касиеттүү салт-санаалар, руханий тажрыйбалар урпактар тарабынан урматталып улантылабы, алардын учурдагы турмуш жана келечек тагдыр үчүн маанисин алар биздей андап түшүнө алабы?-деген суроону улуу муундун жана өзүнүн атынан коомдун маданий катмарына таасир эткендердин баарынын алдына койгон. Ч. Айтматовдун бекем ишениминде: «Ажайып искусство образдарында, б.а. байыркы мифтерде, аңыз-аңгемелерде (легендаларда), классикада сыкталып калган рухий таржымалы менен тарыхын унутуп калган адам акыл-эс жагынан эч качан жарыбайт, андай адам азыркы ашкан татаал турмушту андаганга алсыздык кылат» [5, 182-б.].

Анын ой-толгоолоруна негизделген рационалдуу идеялар, адам тарбиясына тикеден-тике жооптуу болгон педагогика илиминин приоритеттерин өткөн чак, учур чак, келечек муундар, урпактар алдындагы жоопкерчилик туурасындагы универсал ой-санаалардын курамында электен өткөрүп, кайрадан андоого өзгөчө таасир эткен. Ч. Айтматовдун адамзатты өткөн чак, учур, келечектин тутумунда тарыхый категория таризиндеги философиясы, педагогика илиминин алп аалымы Г.Н. Волковго “Эс тутумсуз тарых болбойт, тарыхсыз салт болбойт, салтсыз маданият болбойт, маданиятсыз тарбия болбойт, тарбиясыз личность болбойт, личностсуз улут болбойт”-деген XXI кылымдын эң оригиналдуу педагогикалык формуласын айкындоого негиз берген [43, 47-б.].

Бул жагдайга байланыштуу, кыз балдарды социалдаштыруу практикасына таандык төмөнкүдөй жагдайларды өзгөчө белгилөөгө болот. Мурдагы бөлүмдөрдө белгилегенибиздей, өткөн доорлордо коомдук чөйрөдө, турмуш-тиричиликте кыргыз аялдарынын социалдык-ролдук функциялары чектелүү болгондугу анык. Тарыхка таандык бул көрүнүштөр, саясий идеологиялык чөйрөдө аялдарды боштондукка чыгаруу, аял эркек тең

укуктуулугун камсыз кылуу сыяктуу, аялдардын коомдук активдүүлүгүн өнүктүрүү сыяктуу саясий, маданий программаларды белгилөөгө өбөлгө болгон.

Ырасында эле, советтик доордо кыз балдарды тарбиялоодо өткөн доорлордогу аялдардын образын оор абалда болгондугуна ынандыруу адабият жана искусство чыгармаларындагы негизги мотивдердин бири болгон. Алсак, ошол мезгилге кыргыз адабиятынын алгачкы үлгүлөрү катары белгилүү К. Баялиновдун “Ажар”, А. Токтомушевдин “Какшаалдан кат” деген чыгармалары дал ушул максатты көзөмөл туткан. “Ажар” повестинен алынган “Сенин өлгөнүңө кайгылуу болуп, кан жутуп, сабыркап, санаа тартып жүргөн кезимде, багат-көрөт деген тууганың мени бул күнгө түшүрүп, бир жат кишиге сатып кетип, сай-сөөгүмдү сыздатты, зарлантты, муңдатты, мага да өлүм керексинтти”–деген монолог ошол доордогу сүт оозунан кете элек секелек кыздарга жасалган сенек мамилелерди андатууга багытталган. Айланасында карманаар жан жок Ажарга, табият атынан жылдыздар гана “Кош, боорум! Сага окшоп, өз боштондук, өз теңдигин талашып, кулдуктан кутулууну самаган эчен миндеген ага-туугандарың, эже-синдилериң канкор падышанын куугуну, сүргүнү астында тепселишти, көбү максатына жете алышпай, арманда кетти”–деп көңүл айтып, коштошушат. Булар көркөм чыгарма болгону менен өткөн доордогу кыз балдар туш болгон социалдык кырдаалдарды чындыкка жакын чагылдырган. Бул чындыктар көптөгөн эмгектерде анын ичинде А. Апышеванын Кыргызстандагы аялдардын боштондукка чыгышына байланыштуу эмгектеринде да чагылдырылган.

Советтик доордо адабият жана искусстводо кыргыз кыздарынын идеалдуу бейнесин чагылдырууга багытталган чыгармалар кыйла активдешкен. Алардын бири, СССРдин Эл сүрөтчүсү Семен Чуйковдун “Кыргыз колхозунун чыгармалары” топтомундагы “Советтик Кыргызстандын кызы” сүрөтү болгон. Анда күнгө бети туурулган, бирок,

колундагы китеби менен келечекке ишенимдүү кадам таштаган жаңы доордогу кыргыз кызынын образы ишенимдүү жана таасирдүү чагылдырылган. Сүрөттүн түп нускасы Москвадагы Мамлекеттик Третьяков Галереясынын коллекциясында турат. Сүрөт 60-жылдардан баштап 2-класстын “Эне тил” окуу китебинин мукабасынын бетине чагылдырылып, кыз балдар үчүн үлгү образга айланган. Ал эми 1974-жылы “Советтик Кыргызстандын кызын” чагылдырган СССРдин почта маркасы чыгып, бүткүл кыргыз коом үчүн жаңы заманда кыз балдарды социалдаштыруунун символуна айланган. Жаңы доордун кыз балдарынын идеалын чагылдырган бараандуу адабий чыгармалар арасында Ч.Айтматовдун “Биринчи мугалим” повести турат. Андагы маданияттар карам-каршылыгында, Дүйшөндүн даанышмандыгы менен караңгылыктын торунан чыгып, билим жолуна чечкиндүү аттанган Алтынайдын образы, Советтик мектептерде кыз балдарды жаңы коомдун баалуулуктарын өздөштүрүп бийиктикке жеткен инсан идеалы катары активдүү колдонулган.

Ошентип, расмий билим берүү чөйрөсүндө, Советтик жаңы доордун кыз балдарды социалдаштыруу идеалдарын ишке киргизүүдө адабият сабактары жана аны менен коштолгон тарбиялык иш-чаралардын орду чоң болгон. Ырасында эле, кыргыз совет адабиятында коомчул, социалисттик эмгекте артыкчылыкка ээ болгон аялзатынын идеалдуу образдарын жаратуу кыйла активдешкен. Алсак, С. Омурбаевдин “Телегей” романында Телегей Сагымбаева, Н. Байтемировдун “Жылдызкан” романында пахта өндүрүү чарбасында Өлмасхан Атабекованын образы, жаңы коомдун эмгекчи аялы катары баяндалган. Чындыгында эле, Совет коомунда аял үй-бүлөнүн очогунда гана орду бар адам болбой, коомдун материалдык баалуулуктарын эркектер менен бирдей даражада курууга жарамдуу зат катары идеалдаштырылган жана реалдуу турмушта тастыкталган.

Советтик мектептерде 1942-жылы 24-ноябрда кыздар менен балдарды өз-өзүнчө окутуу жөнүндө токтом кабыл алынган. Эл комиссарлар кеңеши

тарабынан кабыл алынган бул токтом, кыргыз мектептерине 1943-жылдан баштап кирген бул токтомдун негизги пункттары кыргыз коомунун салттуу турмушуна да дал келген. Бирок, ошол мезгилдеги инфраструктуралык шарттар, бул демилгени иш жүзүнө ашырууга мүмкүнчүлүк берген эмес.

Алар төмөнкүлөр:

– айрым аймактарда кыз балдардын саны, эркек балдарга салыштырмалуу көп болушу;

– мектептен узак жайгашкан айыл-кыштактарда кыз балдардын өз алдынча окууга барып келүүсүндөгү проблемалар;

– эркек балдардын клаастарында тартип бузуу фактыларынын көбөйүшү;

– гендердик социалдык ролдук маданиятка даярдоонун реалдуу жүзөгө ашырууга даяр мугалимдердин аздыгы.

Советтик коомдун кыз балдарды социалдаштыруу практикасын, саясий идеологиялык басым алдында калган деп бир тараптуу тыянак чыгарууга болбойт. Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы үй-бүлөлүк турмушту саясаттын субъекти катары караган догмалар 1936-жылы жаңы “Үй-бүлө кодекси” кабыл алынгандан кийин, салтуу үй-бүлөгө таандык баалуулуктарды сактап калууга каршылык кыйла азайган.

Ошону менен бирге, кыргыз коомунун үй-бүлөлүк патриархалдык салттары өз күчүн толук жоготкон эмес. Кыз балдардын пейил мүнөзүнө, жүрүм-турумуна карата салттуу талаптар айрыкча, айыл жерлериндеги үй-бүлөлөрдүн тарбия практикасында бекем сакталган. Советтик үй-бүлөлөрдөгү аялзатына коюлган салттуу талаптар көркөм адабиятта, анын ичинде Ч. Айтматовдун чыгармаларында таасын чагылдырылган. Алсак, анын айтылуу повестинин каарманы Жамийланын жоругун, карапайым адамдар тургай, аттуу баштуу жазуучулар, интеллигенция өкүлдөрүнүн, элдик нарктар менен дал келбеген осол иш катары баалашканынан көрүүгө болот. Ал тургай мектепте адабият сабагында да көпчүлүк окуучулар

Жамийланы аялзатына таандык элдик салт эрежелерге каршы келген образ катары өгөйлөшкөнүн тастыктаган фактылар арбын. Кыргыз Эл мугалими Бектур Исаков өз тажрыйбасындагы мындай фактылар тууралуу “Окутуп тарбиялоо” аттуу китебинде тастыктаган [72, 96-б.].

Кыргыз үй-бүлөсүндө кыз балдардын жүрүм-турумуна коюлган талаптар кадыресе, Советтик мектеп окуучулары тарабынан эң башкы адептик эрежелер катары сакталып келгендигин Ч.Айтматов “Эрте келген турналар” повестинде Мырзагүл менен Султанмураттын өз ара мамилеси аркылуу сүрөттөп, ачыктап берген. Мырзагүл салтка ылайык сезимин ачык билдирбейт, уяндыгын, тартынчаактыгын, ызааттуулугун көрсөтүп өз колу менен жасаган “бет аарчы” аркылуу туюнтат. Султанмураттын өзүнүн классташы Мырзагүлгө тике сүйлөй албай, иниси Ажымураттан кат беришинин себебин, ошол муундарга таандык кызга карата кандайдыр бир ички жылуу сезимин билдирүүнүн салттуу баалуулуктары катары кабылдоого болот.

Ошентип, советтик доордо кыз балдарды социалдаштыруу практикасы бир тараптан саясий идеологиялык базалык баалуулуктарга негизделген социалдаштыруу чөйрөсүн актуалдаштырууга багытталса, экинчи тараптан үй-бүлө чөйрөсүндө жана элеттик социалдык-маданий турмуш чөйрөсүндө улуттук баалуулуктар өз таасирин жоготпой жашап келе берген.

Советтик доордун аякташы жана ага мүнөздүү жарандык “бир тектүүлүктүн”, коммунисттик дүйнө таанымдын жоюлушунан соң, пайда болгон постсоветтик коомдордо идеологиялашуу, башаламандык, ошондой эле иденттүүлүк (“Кимдик”) таңкыстыгы келип чыкты. Суверендүүлүккө ээ болгон кыргыз мамлекетинде чейрек кылым ичинде таалим-тарбия жаатында улуттук иденттүүлүктү калыптандыруунун булактарын жана каражаттарын изилдеп, ишке киргизүү багытында бир катар аракеттер жасалууда. Анткени, бүгүн ааламдашуунун албуут таасири менен салттуу социалдаштыруу баалуулуктарынын ордуна атаандаш, батыш таламдуу баалуулуктар акырын

баш багып, орун очок алууга аракет жасоодо. Натыйжада, таалим-тарбия практикасында эки полюстүү аракеттердин, биринчиси улуттук менталдык дөөлөттөргө багытталган таалим-тарбияга ыклас койгондордун, экинчиси батыштык маданияттын үлгүсүнө басым жасаган космополиттик көз-караштардын арасында купуя да, ачык да күрөшү пайда болду. Илим бийиктигинен алып караганда, окуучу жаштардын этномаданий иденттүүлүгүн калыптандыруу жана аны социалдаштыруу процесстери тууралуу бир катар эмгектер пайда болду [17, 24, 115, 128].

Бул изилдөөлөрдүн негизинде бүгүнкү кыргыз коомунда инсандык анын ичинде кыз балдарды социалдаштыруунун түрдүү конструкциялары актуалдашууда. Түрдүү (дин, улуттук салттар, мыйзамдар, чет элдик маданият) таасирлердин өкүмү, адамга өзүнүн жүрүм-турумун туткан позициясына ылайык, өз алдынча моделдештирүүсүн шарттоодо. Мындай иденттешүүнүн натыйжасында, адам социалдык чөйрөсүнүн жүрүш-туруш эрежелерин, ролдук нормаларын, баалуулук стандарттарын, жашоо образын өздөштүрүп, ал топторду “өзүнүкү” катары кабыл алып, индивидде “биз” жана “алар” деп бөлүү, өзүн иденттештирген топко карата башка топторду карама-каршы коюу түшүнүктөрү калыптанат” [63, 55-б.] Алсак, азыркы кыргыз кыздарынын арасында өзүн “Мусулман аял”, “Кыргыз аялы”, “Кыргызстан аялы” деген моделдерге ылайык өнүктүрүү жагынан өзгөчөлөнгөн топтор ачык байкалат. Булар түрдүү илимдер өңүтүнөн, өз алдынча изилдөөлөрдүн негизинде ачыкталуучу маселелер.

3.2. Кыз балдарды этномаданий нукта социалдаштыруунун азыркы тажрыйбаларына анализ

Изилдөөбүздүн алкагында бүгүн кыз балдарды социалдаштыруу процесстеринин мазмуну жана методдору, канчалык негизде элдик педагогикалык билим жана баалуулуктарга негизделген? – деген суроону тактоого аракет жасалды. Бул суроонун башын ачып алуу салттуу

педагогикалык баалуулуктардын уламалуулугуна баа берип, кем өксүктөрүн белгилеп, өнүгүш перспективаларын айкындоого жол ачат.

Ушул жагдайларды аныктоо максатында, биз тарабынан практикалык изилдөө жүргүзүлүп ал төмөнкүдөй максаттарды көзөмөл тутту:

- Кыз балдарды тарбиялоонун салттуу практикасын айкындоо.
- Кыз балдарды тарбиялоонун салттуу булактарын, тарбиячылар категорияларын, максат, милдет, каражат, натыйжаларын аныктоо.
- Кыз балдардын улуттук салт, нарк эрежелер туралуу билгендерин жана тутунган эрежелерин аныктоо.

Таалим-тарбия ишинде, баланын өзү жашаган чөйрө, аныктоочу мааниге ээ. Муну К.Д. Ушинский: “Адамдар өзү жашаган чөйрөнүн таасири астында өсүшөт жана тарбияланышат, демек, алардын жан-дүйнөсүнүн калыптанышындай эле, ошол чөйрөнүн таасири чечүүчү мааниге ээ”, – деп ырастаган [181, 132-б.].

Социалдык-маданий чөйрөнүн ар бир ымыркайга, өспүрүмгө, жаш муунга, орто жаш курактагы жана улгайган адамдарга маданий-тарыхый, педагогикалык тажрыйбалар, улуттук баалуулуктар, элдик каада-салттар, жаратылыш, экология, архитектура жана маданий эстеликтер аркылуу таасир этүүсү, баалуу педагогикалык процесстин түзүлүшү болуп эсептелет.

Практикалык изилдөөнүн натыйжасы, талдоого алынып жаткан кубулуштун көп өңүтү экендигин көрсөттү. Жашоо образынын табиятына ылайык, шаарга салыштырмалуу, айыл шартында кыз балдарды улуттук салттуу маданияттын үлгүсүндө тарбиялоого олуттуу маани берилет. Анткени, айыл жеринде кыз балдардын турмушу, түрдүү субъекттердин таасиринде өтөт. Айылда кыз балдарды социалдаштыруу, турмушка даярдоо нугунда жүрүп, бүт айылдын жашоо образы, баланын коом мүчөсү катары, өзүнүн функциясын этап-этап менен аткаруусуна багытталат. Айыл жериндеги социалдаштыруу – элдин салт менен жашоосун камсыз кылуучу коомдук механизм болуп саналат. Сурамжылоонун натыйжаларына ылайык,

кыздарды улуттук каада нарк үлгүлөрүнө шайкеш тарбиялоо зарылдыгын, көпчүлүк шаардык үй-бүлөлөр деле түшүнүшөт, бирок аны ишке ашырууга чын ыкластан мамиле кылышпайт жана ишке ашыруу амалдарын жакшы билишпейт. Айылдык ата-энелер кыз балдарды, айрым учурда эркек балдардан бөлөк шартта социалдаштырууну жакташат. Ал эми шаардык ата-энелер балдарды гендердик ролдук функцияларына ылайык, бөлөк-бөлөк тарбиялоого караманча каршы. Мындай жиктештирүү эки жыныстагы балдардын тең, телегейи тегиз, бардык жактан шайма-шай социалдашышына кедергисин тийгизет деп эсептешет. Изилдөөнүн натыйжалары, айыл мектептери, кыз балдарды элдик адеп-салтка шайкеш тарбиялоодо объективдүү артыкчылыктарга ээ экендигин көрсөтөт. Алардын бири, мында, инсан аралык мамилелердин эне тилде болушу. Ал эми, элде тил менен тарбия өз ара байланыштагы тектеш түшүнүктөр катары каралат. Ошон үчүн кыргыздар “Эне тилин чанган – эссиз, Ата Журтун танган – тексиз”, “Атадан уккан – акыл тил, энеден уккан – эстүү тил” – деп эскертип келишкен. Кыргыз накыл кептериндеги бул чуулуу ойлор, орустун ааламга таанымал, аалым педагогу К.Д. Ушинскийдин төмөнкү пикирлери менен үндөш: “Эне тилин өздөштүргөндө, бала бир гана сөздөрдү, алардын айкашын, өзгөрүшүн гана эмес, сан жеткис көп түшүнүктөрдү, түрдүү нерселерге болгон көз караштарды, көптөгөн ойлорду, сезимдерди, көркөм образдарды, тилдин логикасы менен философиясын да өздөштүрөт. Болгондо да, жеңил жана тез өздөштүрөт. Элдик улуу педагог – эне тил деген мына ушундай” [181, 154-б].

Бүгүн кыз балдар окуучу катары өмүрүнүн жарымына жакынын мектепте өткөрөт. Тарбиялоо системасынын баштапкы элементи – анын максаты. Жалпы кабыл алынган мааниде максат деген – бул белгилүү багытта эмгектенүүдөн күтүлүүчү натыйжалар жөнүндөгү түшүнүк, б.а. тарбиялоо, социалдаштыруунун максаты – бул бүт субъекттердин катышуусу менен социалдаштыруу процессинде балдар ээ болуучу адепттик билимдер, ишенимдер, жүрүм-турум навыктары.

Ошондуктан, мектепте кыз балдарды улуттук тарбия идеалдарына шайкеш социалдаштыруу, анын максатынын айкындыгы менен тике байланышта экендигин көңүлгө тутуу менен, буга байланыштуу расмий документтер менен тажрыйбаларды айкындоого аракет кылдык. Адатта, балдардын кандай баалуулуктарга ээ болушунун ченем чектери чоңдор, улуулар тарабынан чийип сызылат. Дагы тагыраак айтсак, балдарды тарбиялоонун, аларды инсан катары өнүктүрүүнүн максаты, мазмуну, мамлекети бар жерде, мамлекеттик бийлик институттары тарабынан аныкталат. Бул дээрлик бардык цивилизацияларда, байыркы мезгилден ушул күнгө чейин, дал ушундай эле чечилип келет. Эртең мындан башкача болот деген маселе да эч кимдин оюна келбес нерсе. Бирок, бул милдетти аңсезимдүү таанып, мамлекеттик саясаттын өзөктүү багыты катары мамиле кылган фактылар өтө эле сейрек. Көпчүлүк учурда мамлекеттин коомдун өнүгүшүн ички дүң продукция, орточо жашоо деңгээли, билим берүү мекемелеринин жаңы имараттарынын өсүшү, адамдардын психикалык саламаттыгынын абалын өнүктүрүү перспективалары сыяктуу көрсөткүчтөр менен аныктоо көнүмүшкө айланган. Булардын катарында бүгүнкү балдардан эртең кимди көргүбүз келет? Бүгүн балдарды тарбиялоонун максаты кандай максатты көздөйт? – деген коомчулукту камтама кылган суроолордун жообу бүдөмүк бойдон калып келет.

Соңку жылдары кыргыз мектептеринде билим берүүнүн максат милдеттерин так аныктоо үчүн төмөнкүдөй чечимдер кабыл алынган:

– 2008-жылдын 28-августунда өзгөрүп жаткан дүйнөнүн талаптарына ылайык жалпы орто билим берүү системасын реформалоо концепциясын иштеп чыгуу максатында, Билим берүү жана илим министрлигинин коллегиясында жалпы орто билим берүүнүн алкактык улуттук билим берүү стандарты (куррикулум) кабыл алынган ;

– 2014-жылдын 21-июлундагы №403 токтому менен «Кыргыз Республикасында жалпы орто билимдин мамлекеттик билим берүү стандарты» бекитилген.

Билим берүүнүн жаңы стандартынын талаптарына ылайык, жалпы билим берүүчү мектептин бүтүрүүчүлөрү, демократиялык мамлекеттин жараны катары, маалыматтык, социалдык-коммуникациялык көйгөйлөрдү чечүү, ошондой эле, предметтик компетентүүлүктөргө ээ болууга милдеттүү. Эгер мурда, мугалим программалык билимге ээ кылууну көзөмөл тутса, жаңы стандарт боюнча, мугалимдин ишинин натыйжасы алдын ала максат катары белгиленген жана анын интеллектуалдык, инсандык жактан өзгөрүш өнүгүшүнөн күтүлгөн натыйжаларды камсыз кылуу менен өлчөнөт. Арийне, аталган документтерде билим берүү процессинде инсандык баалуулуктарын өнүктүрүү маселелери компетентүүлүктөр таризинде белгиленген. Бирок, мектеп окуучуларынын улуттук иденттүүлүгүн, этномаданий компетентүүлүгүн өнүктүрүү маселелери атайылап белгиленген эмес. Бул жагдай билим берүү чөйрөсүндөгү балдарды социалдаштыруу маселесинин олуттуу орунга коюлбагандыгынын көрүнүшү. Анын натыйжасында, балдарды тарбиялоонун натыйжалары олуттуу тайыздады.

А. Алимбеков белгилегендей: “Азыркы балдар тентуштары менен түрдүү оюндарды ойноого караганда, руханий жактан жугумсуз виртуладык дүйнөдө жашоого ыкташууда. Түрдүү маалымат каналдарынын арасында, азыркы жашоого керектүү нерселер менен бирге, балдардын психологиясын жабыркатып, аларды руханий тайыздыкка, боштукка багыттаган арамза ой менен атайылап даярдалган программалар да жок эмес. Ошондой жана башка таасирлерден улам бала ата-энесинен оолактап, жаш өспүрүмдөр арасында өзүмчүлдүк, бейбаштык, ээнбаштык, адепсиздик, бекерчилик, кылмыштуулук күчөөдө. Бир мезгилде балдар арасындагы зомбулукка байланыштуу окуяларды Америка жана Европалык көркөм тасмалардан гана

көрүп келсек, азыр алар менен өз мектептерибизде бетме-бет келип жатабыз” [10, 46-б.].

Ырас эгемендүүлүк жылдары мектепте тарбиялоо ишин тартипке келтирүү багытында төмөнкүдөй иш-чаралар жүзөгө ашырылган:

– «Мектеп окуучуларына адептик жана рухий-ыймандык билим берүү Концепциясы» иштелип чыгып, министрликтин коллегиясында бекитилген;

– Адеп сабагынын 1-11-класстар үчүн мамлекеттик билим берүү стандарты иштелип чыгып, ал Кыргыз билим берүү академиясынын Окумуштуулар Кеңешинин, атайын мамлекеттик эксперттик комиссиянын талдоосунан өтүп, министрликтин коллегиясында бекитилди;

– Жалпы билим берүүчү мектептердин 1-11-кл. үчүн адеп сабагынын окуу программасы иштелип чыгып, министрликтин коллегиясында бекитилип, колдонууга киргизилген;

– Республиканын орус тилдүү мектептеринин 1-4-кл. үчүн этика сабагынын окуу программасы иштелип чыгып, колдонууга киргизилген;

– Адеп сабагы боюнча окуу китептерин жазуучу, колдонмо куралдарды түзүүчү авторлор үчүн нормативдик ж.б. талаптар иштелип чыкты;

– 1-класстан 11-класска чейин адеп сабагы боюнча алгачкы окуу китептери, усулдук колдонмолор мектеп мугалимдеринин катышуусу менен жазылып, жарыкка чыккан;

– 1-4-кл. үчүн класстан тышкары окуу куралдары, 5-11-класстар үчүн адеп топтомдору, колдонмолору, өзүн-өзү тарбиялоо күндөлүктөрү ж.б. иштелип чыгып, жарык көргөн [69, 9-б.].

Жалпысынан бул предметти окутууда колдонууга арналган 20дан ашык колдонмо, жыйнак, маалыматтык эмгек жарыяланды. Аталган долбоордун аткарылган иштердин натыйжалары жана проблемалары – 2012-жылы май айында «Билим берүүнүн рухий-ыймандык дөөлөттөрү: абалы жана келечеги» деп аталган Эл аралык симпозиумда талкууланган.

Мындай иш-чаралардын натыйжасында, мектепте окуучулардын адепке тарбиялоонун жалпы реалдуу мейкиндиги түзүлө баштаган. Тилекке каршы, олуттуу демилгелер жана колдоолор менен коштолгон иш-чаралар узакка созулбай, окуу планынын ашыкча жүктөрдөн арылтууга байланышкан иш-чаралардын алкагында олуттуу кыскартууларга учураган. Мындай чечимдерди кабыл алууга реалдуу себептер болбогонун С. Иптаров бир нече ирет белгилеген. Анын пикиринде: бул сабак мектептеги коомдук уюмдар бүт тарап, таалим-тарбия иши «кароосуз калганда» окуучуларды ээнбаштыктан арачалап турган сабак болду. Ал мектепте табият таануу (45%) менен коом таануу (55%) гана үйрөнүлүп, адам таануу таптакыр унутта калган учурда, аз да болсо аны таанып-билүүгө, окуучулардан адисти гана эмес, адамды көрүүгө багыттаган адамгөй предметтин карлыгачы болгон. Ошондуктан, анын курамы жөнөкөйдөн татаалга карай түзүлгөн: “Адеп” – 1-4-кл. ; “Мурас” – 5-7-кл. ; “Адам” – 8-кл. ; “Үй-бүлө” – 9-кл. ; “Эл таануу” – 10-кл. ; “Маданият таануу” – 11-кл. деген адамгөй курстардын системасынан турат. Айтмакчы, буларды киргизүүдө окуучулардын окуу жүктөмүнө сырттан бир да саат кошулган эмес. Ага мекен таануу, география, химия сыяктуу окуу предметтеринин бирден сааты кыскартылып берүү жолу менен ишке ашырылган” [69, 104-б.].

Биз тараптан, кыз балдарды мектеп чөйрөсүндө социалдаштыруу боюнча айрым тажрыйбалар да үйрөнүлдү. Тажрыйбалар анализи көрсөткөндөй, кыз балдарды мектептерде тарбиялоо ишин атайылап колго алууга реалдуу муктаждык бар экендигин көрүүгө болот. Буга айрым мектептердеги демилгелүү иш-чаралар күбө. Алсак, Ош областынын Өзгөн районуна караштуу А. Төлөнбаев атындагы мектепте жогорку класстар үчүн “Кыздар клубу” түзүлүп программасына ылайык кыз балдардын иденттүүлүгү, турмуштагы социалдык ролдук маданияты, адептик жөрөлгөлөрү тууралуу лекциялар, аңгемелешүүлөр, практикалык сабактар

өткөрүлүп турат. Мындай иш-чараларга тажрыйбалуу педагогдор менен бирге каада-наркка карк улгайган аял, энелер катышышат.

Баткен областынын Баткен районунун Э. Эрматов, “Бужум”, “Чек”, Э. Эркебаев атындагы мектептеринде “Үй-бүлөлүк тарбиянын негиздери” аттуу факультативдик кошумча билим программасы иштелип чыгып, анын милдеттери төмөнкүчө аныкталган: окуучулардын үй-бүлөлүк турмушка даярдык мамилелеринин калыптануу процессин анализдөө, педагогикалык иш-аракеттердин чөйрөсүндө калыптануучу жана иштелип чыга турган үй-бүлөлүк жашоодогу адеп-ахлактык моралдын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн, адеп-ахлактык нормалардын жана принциптердин өзгөчөлүктөрүн изилдеп үйрөнүү; окуучуларды элдик каада-салттарга, нарк-насилдерге оң мамиле кылууга, жалпы элдик педагогикалык баалуулуктарды сактоого үйрөтүү жана алардын жоопкерчилигин күчөтүү; – окуучунун ички интеллектуалдык, эмоционалдык активдүүлүгүн, аналитикалык жана сынчыл ой-жүгүртүүсүн стимулдоо. Программанын алкагында айрыкча кыз балдарды эне болууга тарбиялоого өзгөчө маани берилгени менен, аларды социалдаштырууну когнитивдик, б.а. бөтөнчө билимдерге ээ кылуу жагын гана камтып калган.

Кара-Суу районунун Ж. Мамытов атындагы орто мектепте «Кыз адеби» программасы долбоорлонуп ата-энелер менен бирге бир катар иш-чаралар белгиленген.

Соңку жылдары, мектепте гендердик тарбияны уюштуруу багытында айрым бир долбоорлордун негизинде, реалдуу сунуштар даярдалууда. “Гендердик билим-тарбия берүү – бул педагогикалык процессти жыныстык окшоштукту, жыныстык ролдук социалдашуунун учурундагы балдардын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен уюштуруу” [73]. Алсак, “Көркөм тексттер менен иштөөнүн негизинде окуучуларга гендердик билим-тарбия берүү” долбоорунун натыйжасында “Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 7-11-класстары үчүн, кыргыз адабияты жана

класстан тышкаркы тарбиялык сааттар боюнча окуу куралы” иштелип чыккан [73].

Бул программанын алкагында, кыргыз адабиятынан 18 чыгарма тандалып алынып, анын негизинде аялзатынын турмуш тиричилик коомдогу орду, аларга таандык эң кымбат жана баалуу сапаттарды таанытуу көзөмөл тутулат. Азыркы кыргыз мектебинин модели улуттук кыртышта жаралып, калыптанбагандыктан, окуучулардын таалим-тарбиянын олуттуу муктаждыктарынан алыстап бара жаткандыгын көрүүгө болот. Аны биз тараптан жүргүзүлгөн сурамжылоолордун жыйынтыгы да тастыктады. Мындай иш-аракеттердин түп максатын – кыз балдарды этномаданий өңүттө социалдаштыруунун бүгүнкү абалын аныктоо. Анкеталык сурамжылоого катышкан респонденттердин жалпы саны 411 адамды түзүп курамы кыздар, ата-энелер, мугалимдерден турду. Ар бир категориядагы респонденттер үчүн түзүлгөн анкета суроолору 15 пункттан туруп конкреттүү маалымат алууга багытталды. Суроолордун алкагында, айрым элдик накыл кептерди, макалдардын маани–маңызын чечмелөө сыяктуу тапшырмалар менен да коштолду. Негизинен кыздарды тарбиялоодо чөйрө факторуна карап аныктоого басым жасалды.

Шаар жерине салыштырмалуу 24%, айыл жеринде 67% кыз балдар үй тиричилик эмгегине эрте тартылаарын көргөздү. Көптөгөн салттуу жумуштар кыз балдардын катышуусуз аткарылбайт. Ал эми, кыз балдардын социалдашуусуна байланыштуу анкеталарда төмөнкүдөй аспектилерди диагностикалоо көңүлгө алынды:

- өзүн элдик адеп-салттарды дөөлөт ориентри катары кабылдоо жана аларды өз жүрүм-турумунда өнүктүрүүгө карата ыклас, кызыгуу;
- кыз балдарды социалдаштыруунун идеалдары, талаптары, ишке ашыруунун жолдору тууралуу билимдер;
- социалдык институттардын кыз балдарды социалдаштырууга карата ишмердүүлүгүнө канааттануу жана баалоо.

Адам өзүн жашоо турмушта ыклас койгон кызыккан нерселер аркылуу өнүктүрүп олтурат. Ал керектөө же мотивация деп аталып, бул окуучунун жүрүм-турумунун максаттуу багытын жөнгө салуучу ички факторлор системасын айкындайт. Буга ылайык, кыз балдардын улуттук руханий баалуулуктардын негизинде социалдаштырууга алардын өздөрүнүн туткан позициясы өзгөчө орунду ээлейт. Ыймандын туткасы – өзүнүн нарк-беделин урматтай билип, жалпы адамзаттык идеалдар менен универсалдуу императивдердин талаптарына шайкеш келген, өзүнүн абийир буйругуна гана кулак төшөгөн эркин адам. Анкеталардагы буга байланышкан жооптордо көпчүлүгү (82%) кыз балдарга таандык, адеп нарктарды үйрөнүүгө кызыкдар экендигин көрсөтүштү. Алсак, “Адамдын жүрүм-турумун өткөн муундар көбүрөөк башкарат” же өткөн муундардын таалим нускаларына кандай карайсыз” – деген суроого респонденттердин 71% оң позицияда карашкан. Респонденттердин 64% оромол салынуу адеп 28% чектөө катары кабылдашат. Кыз балага таандык өрнөктүү сапаттар тууралуу билимдерди үйрөнүүгө кызыгасызбы? – деген суроого респонденттердин басымдуу көпчүлүгү кызыгам жана өз алдымча үйрөнөм, алар мен үчүн турмуштан туура орун табуу үчүн ишенимдүү нуска деп жооп берген. Ошону менен бирге, аларды улуулар талап кылгандыгы үчүн үйрөнө тургандыгын же атайылап үйрөнүү зарылдыгы жок, турмуш тиричиликке байланыштуу көмөкчү гана билим, тажрыйбалар деп эсептешет.

Арийне, тигил же бул өрнөктүү жүрүм-турумга үйрөнүү үчүн анын маани-маңызын туура түшүнүүдөн көз каранды. Кыз балдарды социалдаштыруу багытындагы салттуу билимдер ар дайым этнос үчүн да, анын ар бир жараны үчүн да эбегейсиз зор мааниге ээ болуу менен, алардын турмушун өмүр бою коштоп, жашоосунун маңызын жана мүнөзүн аныктап турган маданий асыл нарктардын биринен болуп келген жана ал бул милдетти азыр да аткарып жатат. Ушул максатта, биз сурамжылоо учурунда респонденттердин кыз балдардын адеп маданиятын түзгөн коомдук

идеалдарды, өрнөктүү жүрүм-турум нормалар менен принциптерди канчалык даражада билээрин аныктоого аракет кылдык. Буга байланыштуу “Кызга кырк үйдөн тыюу” – деген макалды кандай мааниде түшүнөсүз? – деген суроого респонденттердин 51,7% “Кыз балдарды асыл зат сапаттарга жакындатуу амалы” десе, 23% “Кыз балдардын эркиндигин чектөө” катары кабылдашкан, ал эми 17% “Маанисин толук түшүнбөйм” – деп жооп беришкен. Өзгөчө, көпчүлүк кыздар алар үчүн кандай жоруктар чектелээрин толук билбей тургандыктарын оозеки аңгемелешүү учурунда да тастыкташты.

Адам, анын ичинде кыз балдар, өзүн-өзү өнүктүрүүдө белгилүү өрнөктөрдү ориентир тутушуп, ошолорго окшошууну ниет кылышат. Буга байланыштуу “Кыргыздарда аялзатынын идеалы катары аңыз болуп келе жаткандардан төртөөнү жазыңыз? – деген суроого адабият сабактарынан алган билимдерине таянып Каныкей, Акыл Карачач, Курманжан датка, Уркуя сыяктуу, лидер аялдарды көрсөтүштү. “Кыздуу үйдө кыл жатпайт» - деген элдик талапты кыз балдарга кайсы жаштан баштап коюуга болот? – деген суроого респонденттердин 71% – “16 жаштан баштап” – деп жооп беришти. Алардын ичинен 11% гана, бул талап 12 жаштан башталаарын белгилешкен.

«Ак көрпө жайыл ургаачы» – деген сыпаттамада аялзатынын кайсы сапаты алдыңкы планга чыгат? – деген суроого сурамжылоого катышкандардын көпчүлүгү (79%) чеберчилик, илбериңкилик, сылыктыкты белгилешти жана ушул сыяктуу сыпаттамалар боюнча суроолордо да мындан алыс эмес, буга жакын билим базасын көрсөтө алышты.

Практикалык изилдөө процессинде, кыз балдардын кылган эткенин сыноо максатында реалдуу кырдаалдагы чечимди талап кылган өрнөк окуялар (кейс) да сунуш кылынды.

Алардын айрымдары төмөнкүлөр:

“Ата-энеңиз үйдө жокто конок келди”. Дасторконго эмнени биринчи койосуз?”

1. Нан, боорсоктор
2. Таттуулар
3. Каймак жана башка актыктар
4. Чай жана башка тамактар

Башкаларга өзүңүздү кантип тааныштырасыз?

1. Акырын ийменүү менен эмоциясыз.
2. Кеңири маалымат берүү менен.
3. Өзүңүздүн артыкчылыгыңызды белгилөө менен.
4. Дагы башкача.

Мындай кырдаалда этномаданиятка, салттуу эрежелерге шайкеш аракет жасоодо жаңылыштык жасагандардын саны 31% тти түздү.

Практикалык изилдөө этабында бизди кызыктырган суроолордун бири алардын улуттук баалуулуктарга шайкеш сапаттарын калыптандырууда таалим-тарбия институттарынын ордун аныктоого багытталды.

Респонденттердин дээрлик көпчүлүгү “Адептик баалуулуктарды өздөштүрүүдө таасир эткен институттарды артыкчылык ордуна карай жазыңыз” –деген суроонун эң баштапкы сабында үй-бүлөнү көрсөтүшкөн. Ал эми “Сенин кыз балага таандык сапаттарыңды тарбиялоого кимдер көп салым кошту?” –деген суроого респонденттердин көпчүлүгү (83 %) өз апаларын көрсөтүшкөн. Тилекке каршы, мектепте педагогдордон алган таасирин респонденттердин 12% и гана көрсөткөн. Ушундай эле жооп улам жогоркуга жакын “Сиздин кыз балага таандык сапаттарыңды тарбиялоого мектептин салымы кандай болду”? – деген суроого сурамжылоого катышкандардын 16%ы өздөрүнүн канааттанбагандыгын билдиришкен. Жогорку алынган натыйжалардын негизинде төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

Практикалык изилдөөнүн натыйжалары, этнопедагогикалык дөөлөттөр аркылуу кыз балдарды социалдаштыруу практикасында орун алган типтүү кемчиликтерди төмөнкүчө жалпылап белгилөөгө мүмкүнчүлүк берди:

1. Кыз балдарды социалдаштыруу практикасында түрдүү маданий таасирлердин күч алышы менен улуттук гендердик ролдук маданиятка иденттештирүүнүн миң жылдап калыптанып келген түптүү дөөлөттөрү өз таасирин бир кыйла бошондоткону байкалат. Директивалык документтерде, тарбиялоо жөнүндөгү концепцияларда, таалим-тарбия ишин уюштуруу да кыз балдарды салттуу маданиятка ылайык социалдаштыруу маселеси ачык айкын белгиленген эмес.

2. Бүгүнкү мектепти аяктаган кыз балдардын, өз курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык этномаданий иденттүүлүгү, аларды салттуу маданияттын баалуулуктарга социалдаштыруу институттары өз функцияларын толук аткара албай жаткандыгын көрсөттү. Кыз балдарды этномаданиятка социалдаштыруу ишин жүзөгө ашыруу боюнча мугалим-тарбиячылардын кесиптик-педагогикалык камылгалары айтаарлык абалдан төмөн.

Үчүнчү глава боюнча корутунду

1. Талдоого алынган материалдар кыз балдарды этномаданий нукта социалдаштыруунун мазмуну, методдору кыргыз коомунун өнүгүш тарыхындагы саясий, экономикалык, маданий факторлордун таасиринен улам тынымсыз өзгөрүүлөргө учурап келе жаткандыгын көрсөттү.

2. Ислам дининин кириши менен анын кыз балдарды тарбиялоого байланыштуу көптөгөн баалуулуктары, улуттук салттарга дал келип, аны андан ары тереңдетип, таасирин арттырууга өбөлгө болгон. Ошону менен бирге, исламдын айрым баалуулуктары кыргыздар арасына деформацияланып жеткендиктен, кыз балдардын эркиндигин ашкере чектеп, өзгөчө режимде өстүрүп тарбиялоо практикасын да жараткан.

3. Советтик коомдо мектептерде кыз балдарды тарбиялоонун жаңы социалисттик типтеги идеалы ортого чыккан. Анын негизинде, инсан анын ичинде кыз балдар социумдун рамкасында «коммунизмдин куруучусу», «социалисттик личность», «советтик адам» деген түшүнүктөрдүн чегинде гана чечмеленип, анын этномаданий ченемдери көмүскөдө калган. Ошентип, советтик доордо кыз балдарды социалдаштыруу практикасы бир тараптан саясий идеологиялык базалык баалуулуктарга негизделген социалдаштыруу чөйрөсүн актуалдаштырууга багытталса, экинчи тараптан үй-бүлө чөйрөсүндө жана элеттик социалдык-маданий турмуш чөйрөсүндө улуттук баалуулуктар өз таасирин жоготпой жашап келе берген.

4. Эгемендүүлүк доорунда кыргыз коомунун социалдаштыруу практикасы олуттуу карама-каршылыктар менен коштолууда. Кыз балдарды социалдаштыруунун бир өңүтү катары, улуттук иденттүүлүгүн камсыз кылуу иш-аракеттери жанданса, экинчи тарапта улуттук гендердик ролдук маданиятка карама-каршы сырткы баалуулуктардын таасиринен коргоо, актуалдуу милдет катары ортого чыкты.

5. Окуучулардын улуттук руханий-адептик иденттүүлүгүн өнүктүрүүгө байланыштуу, бир катар концепциялар иштелип чыгып, айрым окуу предметтерин киргизүү менен коштолгонуна карабастан, кыз балдарды социалдаштыруунун улуттук идеалдары айкындалбай, мектептердеги буга багытталган иштер стихиялык деңгээлде системага салынбай келүүдө. Бүгүнкү мектепте, кыз балдарды этномаданий гендердик ролго тарбиялоо багытындагы жүргүзүлгөн иш-чаралар өтө эле чабал, илимий-методикалык жактан негизделген эмес, көбүн эсе аны уюштуруучулардын жеке интуицияларына же салттуу формаларга гана негизделген.

Ошондуктан, кыз балдар арасында жүргүзүлгөн сурамжылоолордо алардын этномаданий гендердик жактан социалдашуусуна таасир эткен факторлордун арасында мектеп эң төмөн көрсөткүчтү берген.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иште тарыхый этнопедагогиканын өзгөчө салаасы катары кыргыз элинин салттуу маданиятындагы кыз балдарды тарбиялоонун тарыхый тажрыйбалары жана азыркы улуттук таалим-тарбия мейкиндигиндеги трансмиссиясын талдоо, айкындоо маселелери колго алынды. Изилдөөдө кыргыз коомундагы аялзатынын орду жана аларды социалдаштыруу маселелерин ичине камтыган көп кырдуу этнографиялык, фольклордук булактарды тарыхый этнопедагогикалык өңүттөн талдоонун негизинде төмөнкүдөй корутунду чыгарылды:

1. Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятындагы аялзатын социалдаштырууга карата көп кырдуу руханий -аксиологиялык ченемдеринин тамыры алардын түпкүр тереңдиги архетиптик-мифологиялык, культтук байыркы маданиятынын катмарына барып такалат. Кыргыздар узак кылымдар жалпы адамзатка таандык цивилизациялык процесстерден кабарсыз калганы менен өзүнүн дүйнө таанымында үй-бүлө жашоо турмуштун бакубаттыгын толуктугун аялдын куту, асылдыгы менен туташ биримдикте карашып “Дүйнө түркүгү”, “Үйдүн куту”, “Умай эне” сыяктуу бүгүн да тарбиялык маани-маңызын жогото элек руханий-ыймандык аруулукту туюнткан метафора-символдорду жаратышкан.

2. Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятында кыз балдарды социалдаштыруунун максаты жана мазмуну аларда татыктуу жар жана эне катары улуттук масштабдагы максималдуу үлгү, норма катары кабылданган “Үйдүн куту, акыреттик жар”, “Сырткы ажар менен жан дүйнө аруулугунун шайкештиги”, “Айлакер акылман, тил билгилик”, “Кайын журтунун улуу кичүүлөрүнө ызаатчыл, сыйчыл насил”, “Тууган аралык биримдиктин данакери”, “Кең пейилдик, колу ачыктык”, “Жайыл дасторкон, меймандостук”, “Мээрман энелик, табигый тарбиячылык”, “Мээнеткечтик, чебер уздук” сыяктуу сапаттардын калыптандырылышын камсыз кылууга багытталган. Кыз балдарды социалдаштыруунун мындай идеалдары көркөм сөз өнөрүнүн түрдүү булактарында катталып, күндөлүк турмуш агымы, үрп-адат каада-салттар

аркылуу трансформацияланып келген. Кыргыздардын салттуу педагогикалык түшүнүгүндө социалдаштыруу аялзатынын өмүр жашынын бардык баскычтарында тынымсыз өзгөрүп, өнүгүп туруучу кубулуш катары каралган. Салттуу маданияттагы “Балтыр бешик кыз”, “Секелек кыз”, “Тестиер кыз”, “Бойго жеткен кыз”, “Келин”, “Зайып”, “Байбиче” сыяктуу курактык шкалалар аялзатын социалдаштыруунун кыз бала, өмүрлүк жар, эне, чоң эне сыяктуу социалдык ролдук функцияларынын калыптанышынын логикасы, программасы катары кызмат кылган. Ар бир курактык баскыч кыз балдардын физиологиялык, психологиялык, руханий адептик, социалдык жүрүм-турумдун көнүгүшүнүн, эмгекке турмушка даярдыгынын баскычтары катары каралып өзгөчө социалдык ченемдик көрсөткүчтөр менен мүнөздөлгөн.

3. Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятында социалдаштыруу программасын жүзөгө ашырууда эне тил, фольклор, киндик кан тамган жердин табияты, эмгек, үй-бүлө жана анын тиричилик уклады, элдик салттар, жөрөлгөлөр, коңшулар, теңтуштук топтор, балдар оюндары, коомдук көзөмөл сыяктуу факторлор доминанттык мүнөзгө ээ болгон. Кыз балдарды салттуу турмушка социалдаштыруу алардын акыл парсатын, түшүнүктөрүн тереңдетип, ишенимдерин бекемдөө, изги, өрнөк жүрүм-турумун адат катары калыптандыруу стимулдаштыруу сыяктуу методдор аркылуу камсыздалган. Кыз балдарды социалдаштыруунун методдору коом, турмуштук адеп салттар тууралуу түшүнүктөрүн калыптандыруу, ак караны таанытуу, адеп салттарга карата ишеним ынанымдарды калыптандыруу, салттуу жүрүм-турумду стимулдаштыруу сыяктуу топторго бөлүп кароого болот. Биз алардын эмгектерине негизденүү бизге элдик тарбиянын төмөнкүдөй методдорун жана ыкмаларын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди: аңгемелешүү, кеңешүү, түшүндүрүү, ишендирүү, талап кылуу, кеңеш берүү, үйрөтүү, көрсөтүү, үлгү болуу, өтүнүү, буйруу, жатыктыруу, бата берүү, мазактоо, алкыш айтуу, каргоо, сөгүү, күнөөлөө, айыптоо, жазалоо, кайра үйрөтүү жана көнүктүрүү, каалоо жана алкоо, жалынып-жалбаруу, ант, белги берүү (жаңсоо, кол булгалоо, көз кысуу ж.б.), кубаттоо, зекүү, жактырбай кароо, алдоо, керээз, ишеним, осуят,

убада, өкүнүү, үгүт-насаат, тыюу, коркутуу, тилдөө сыяктуу методдор кеңири колдонулган.

4. Кыргыз коому өзүнүн узак тарыхында ар бир доордун саясий идеологиялык дөөлөттөрүнө шайкеш социалдаштыруунун мазмуну жана методдору өзгөрүлүп келген. Ислам дининин кириши менен кыз балдарды социалдаштыруунун мазмунуна төп келип байытса, Советтик коомдун идеологиялык догмалары түптүү салттардын тамыр жайышын чектеген. Эгемендүүлүк доорунда кыз балдарды социалдаштыруу практикасы олуттуу карама-каршылыктарды баштан кечирүүдө. Бир тараптан социалдаштыруунун мазмунун, элдин тарыхый эс тутуму менен өткөн доорлордун социалдык практикасында калыптанган асыл нарктарга негиздөө аракети жанданса, экинчи тарапта улуттук менталдык баалуулуктардын табигый трансформациясына жолтоо болгон “жаңычыл” массалык маданияттын терс таасирине каршы күрөшүү олуттуу сыноо катары ортого чыкты. Изилдөөнүн натыйжалары кыз балдарды социалдаштыруунун заманбап институттарынын арасынан мектепке салыштырмалуу үй-бүлөнүн салттуу турмушунун таасири жогору экендигин көрсөттү. Изилдөөчүнүн ишениминде кыз балдарды социалдаштыруунун негизги агенттеринин бири катары мектептин этномаданий тарбиялоочу мазмунун өркүндөтүү мамлекеттин максаттуу иш-аракетинин предмети болууга тийиш.

Изилдөөдө тандалып алынган теманы акыр аягына чейин толук ачып көрсөтүү жана каралган маселелерди биротоло чечүү максаты коюлган эмес. Жүргүзүлгөн иштин соңунда жетишилген натыйжаларга ылайык бизди кызыктырган проблеманын айрым аспектттеринин мындан аркы изилдениши боюнча прогноз жасоого болот. Бул аспектерге төмөндөгүлөрдү кошууга болот: кыргыз эл педагогикасында кыз балдарды эне болууга тарбиялоо идеялары жана тажрыйбалары; кыргыз элинин оозеки чыгармаларындагы кыз балдарды тарбиялоонун идеалдары; кыз балдарды тарбиялоодо элдик педагогикалык идеяларды жана тажрыйбаларды колдонуу.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Кыргыз этнопедагогика илиминин контекстинде кыз балдарды тарбиялоо, социалдаштыруу маселелеринин жаңы аспектерин изилдөөнү активдештирүү;

2. Улуттук тарбиянын негизги (базалык) баалуулуктарын жана орто мектепте кыз балдарды тарбиялоонун программасын иштеп чыгууда элдик педагогикалык тажрыйбаларды колдонуу багытындагы долбоорлорду иштеп чыгуу, практикалоо.

3. Жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдеринин кыз балдардын улуттук гендердик иденттүүлүгүн өнүктүрүү багытындагы ишмердүүлүгүн уюштуруу боюнча илимий-методикалык колдонмолорду иштеп чыгуу;

4. ЖОЖдордо болочок мугалимдерди кыз балдарды социалдаштыруу, тарбиялоого даярдоо үчүн психологиялык-педагогикалык дисциплиналардын мазмунун этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү.

БИЯТТАР:

1. **Абдулатов, А.** Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары [Текст] / А. Абдулатов. – Бишкек, 2006.
2. **Абрамзон, С.М.** Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котор. С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С. Макенов [Текст]. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. –896 б.
3. **Айтмамбетов, Д.** Дореволюционные школы в Киргизии. [Текст] / Д. Айтмамбетов. – Ф.: АН Кирг.ССР, 1961 – 267 б.
4. **Айтматов, Ч.Т.** Чыгармаларынын жыйнагы: VIII том. Тоолор кулаганда [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Улуу тоолор, 2014. – 365 б.
5. **Айтматов, Ч.Т.** Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат [Текст] / Ч.Т. Айтматов. – Фрунзе, 1988. – 397 б.
6. **Акматалиев, А.** Баба салты, эне адеби: Элдик салт [Текст] / А. . – Бишкек: Баласагын, 1993. – 224 б.
7. **Акматалиев, А.** Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2002. – 400 б.
8. **Акматалиев, А.** Кыргыздын кол өнөрчүлүгү [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 328 б.
9. **Акматалиев, А.** Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – 347 б. 30-б.
10. **Алимбеков, А.** Кыргыз коому жана балдар // Вестник ОшМУ, 4. Серия: педагогика, психология и филологические науки [Текст] / А. Алимбеков.– Ош. – 2020. – Ч. 2. – 44-49-бб.
11. **Алимбеков, А.** Көчмөндөрдүн салттуу оюндарынын балдарды социалдаштыруучу функциялары [Текст] / А. Алимбеков // Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары. – Бишкек: 2015. – 272 б.
12. **Алимбеков, А.** Кыргыз эл педагогикасындагы адеп тарбиясы [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 112 б.
13. **Алимбеков, А.** Кыргыз этнопедагогикасы [Текст]: окуу куралы / А. Алимбеков. – Бишкек: КББИ, 1996. – 80 б.

14. **Алимбеков, А.** Таалим-тарбия терминдеринин чечмелеме сөздүгү [Текст] / А. Алимбеков, М. Комплексиз, А. Челикбай. – Бишкек: КТМУ, 2002. – 516 б.
15. **Алимбеков, А.** Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар [Текст]: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы / А. Алимбеков. – Бишкек: 2017. – 272 б.
16. **Алимбеков, А.** Улут тагдыры – туура уюштурулган таалим-тарбияда [Текст] / А. Алимбеков // Ж. Баласагын атындагы КМУУнун Жарчысы. – 2014. Атайын чыгарылыш. – 86-89-бб.
17. **Амердинова, М.М.** Самосознание личности: формирование и развитие [Текст]: автореф. дис. д-ра философ наук / М.М. Амердинова. – Бишкек, 2003. – 40 с.
18. **Ананьев, Б.Г.** О психологических эффектах социализации. Человек и общество [Текст] / Б.Г. Ананьев // Проблемы социализации: Ученые записки Ленинградского ун-та. – М., 1971. – С. 27-34.
19. **Анаркулов, Х.Ф.** Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность [Текст]: автореф. дис. . . д-ра пед. наук: 13.00.01 / Х.Ф. Анаркулов. – М., 1993. – 38 с.
20. **Анаркулов, Х.Ф.** Пути повышения эффективности физического воспитания школьников на основе использования подвижных игр и учета региональных факторов (на примере Киргизской ССР) [Текст]: автореф. дис. . канд. пед. наук: 13.00.01 / Х.Ф. Анаркулов. – Фрунзе, 1980. – 22 с.
21. **Андреева, Г.М.** Социальная психология [Текст]: учеб.пособие / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
22. **Апышев, Б.** Педагогика [Текст]: окуу китеби / Б. Апышев, Д. Бабаев, Т. Жоробеков. – Ош, 2002.
23. **Арутюнова, Л.А.** Пути и средства воспитания мальчиков и девочек в семье (на материале Армянской ССР) [Текст]: автореф. дис. . канд. пед. наук. –/ Л.А. Арутюнова. – М., 2008.

24. **Асипова, Н. А.** Социалдык тарбия [Текст] / Н.А. Асипова. – Бишкек, 2004. – 310б.
25. **Асипова, Н.А.** Билим философиясы жана тарыхы [Текст] / Н.А. Асипова. – Бишкек, 2010. – 240 б.
26. **Афанасьев, В. Ф.** Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. – Якутск, 1979. – 182 с.
27. **Бабанский, Ю.К.** Оптимизация процесса обучения [Текст] / Ю.К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1977. – 251 с.
28. **Байгазиев, С.** Улуу «Манас» урпактарыбыздын дил жана тил бешиги [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 1994. – 95-б.
29. **Байгазиев, С.** Кыргыздын улуу ойчулдарынын жана баатырларынын осуяттары – ата журт тиреги [Текст]: колдонмо / С. Байгазиев. – Бишкек, 2008.
30. **Байгазиев, С.** Педагогикалык руханият [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2008. – 18-19 бб.
31. **Батчаева, Х.Х.-М.** Духовно-нравственное воспитание личности в современных социокультурных условиях [Текст] / Х.Х.-М. Батчаева / сборник научных трудов АН ЧР. – Грозный, 2018. – №6. – С. 201-207.
32. **Безрогов, В.Г.** История педагогики в современную эпоху [Текст] // Педагогика / В.Г. Безрогов, В.К. Пичугина. – 2016. – №8. – С. 104-113.
33. **Бекмухамедова, Н. Х.** Эволюция женских образов эпоса «Манас» [Текст] / Н.Х. Бекмухамедова. – Бишкек: Эркин Тоо, 1997. – 118 с.
34. **Бектурганова, К.А.** Кыргызстандын асыл кыздары [Текст] / К.А. Бектурганова. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энциклопедия борбору, 2006. – 416-б.
35. **Бикбулатова, А.Р.** Социально-культурный облик кыргызских сельских женщин в конце 80-х начале 90-х годов XX века [Текст]: автореф. дис. . канд. философ. наук / А.Р. Бикбулатова. – Бишкек, 2003. – 21 с.
36. **Богуславский, М.В.** Научно-педагогические парадигмы: история и современность [Текст] // Современные проблемы истории образования и педагогической науки / М.В. Богуславский, Г.Б. Корнетов. – 1994. – С. 113-137.

37. **Божович, Л.И.** Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст] / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 584 с.
38. **Большой социологический словарь (Collins)** [Текст]: в 2-х т.: пер. с англ. – М.: Вече ; АСТ, 2005. – Т.1. – 528 с.; Т.2. – 544 с.
39. **Ботобекова, А.** Кыргыз ымдоо жаңсоолору [Текст] / А. Ботобекова. – Бишкек: Vilge, 2007. – 189-б.
40. **Бромлей Ю, В.** Очерки теории этноса [Текст] / Ю.В Бромлей. – М., 1983. – 411 с.
41. **Валиханов, Ч.Ч.** Собрание сочинений в пяти томах [Текст] / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Каз. Сов. энц., 1985. – Т.2. – 7-б.
42. **Волков, Г.Н.** Идея совершенного человека в народном воспитании [Текст] / Г.Н. Волков // Советская педагогика.– 1971. –№10. – С. 107-113.
43. **Волков, Г.Н.** Этнопедагогика [Текст]: Учеб. для студ. сред. и высш. пед.учеб. заведений / Г.Н. Волков. – М.: Академия, 2000. – 176 с.
44. **Выготский, Л.С.** Проблемы возрастной периодизации детского развития [Текст] // Собр. соч. в 6 томах / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – 281 с.
45. **Галлямов, Д.Ф.** Историческая проблема развития женского образования в трудах тюрко-мусульманских просветителей второй половины XIX начала XX века. [электронныйресурс]: http://ipppoga.ru/index.php?option=com_content&view=section&id=8&Itemid=12
46. **Гальперин, П.Я.** К учению об интериоризации [Текст] / П.Я. Гальперин // Вопросы психологии. – 1966. – №6. – 14 с.
47. **Гарфинкель, Г.** Исследования по этнометодологии [Текст] / Г. Гарфинкель. – СПб: Питер, 2006. – 336 с.
48. **Гашимов А.Ш.** Азербайджанская народная педагогика [Текст] / А.Ш. Гашимов. – Азернешр, 1970. – 142 с.
49. **Гидденс, Э.** Социология [Текст] / Э. Гидденс. – М., 1999. – С. 86.
50. **Гродеков, Н.И.** Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области [Текст] / Н.И. Гродеков. – Ташкент, 1988.

51. **Давыдов, Д.В.** Социальная идентичность: теория рационального выбора как альтернативный подход к концептуализации. Социологическое обозрение [Текст] / Д.В. Давыдов. – Т. 11. – 2012. – №2. – 132 с.
52. **Данилевский, И. Н.** Исторические реконструкции: методологические ограничения / И. Н. Данилевский // От текста к реальности: (не) возможности исторических реконструкций: сборник статей; под ред. О. И. Тогоевой, И. Н. Данилевского. — М.: Институт
53. **Даль, В. И.** Толковый словарь живого русского языка [Текст] / В.И. Даль. – М.: Русский язык, 1980. – Т. 3. – 555 с.
54. **Демин, Н.В.** Проблемы теории личности [Текст] / Н.В. Демин. – М., 1977.
55. **Дистерверг, Ф.** О высшем принципе воспитания [Текст]: хрестоматия по истории педагогики в 3-х томах / Ф. Дистерверг. – М.: ТЦ Сфера, 2007.
56. **Доган, М.** Сравнительная политическая социология [Текст] / М. Доган, Д. Пеласси // Соц.-полит. журнал. – 1994. – 272 с.
57. **Домбровский, Э.А.** Проблемы социализации человека [Текст]: дис. канд. филос. наук / Э.А. Домбровский. – М.: МГПУ, 1972. – 164с.
58. **Дыренкова, Н.** Термины родства и психические запреты у киргизов [Текст] / Н. Дыренкова // Сб. этнограф, материалов, 1927. – № 2. – 12-6
59. **Дюркгейм, Э.** Социология. Ее предмет, метод, предназначение [Текст] / Э. Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 349 с.
60. **Жалпы орто билим берүүнүн окуу планына динди таанытуучу жаңы предмет киргизүү максатында түзүлгөн концепция** [Текст] // Кут билим. – 2011.
61. **Жаныгулов, К.И.** Кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим тарбиялык ойлорун үзгүлтүксүз окуу процесстеринде колдонуу (XIX-XX к.) [Текст]: пед. илим. канд. дис. . автореф. / К.И. Жаныгулов– Бишкек, 2009. – 23 б.

62. **Жирмунский, В.М.** Тюркский героический эпос [Текст] / В.М. Жирмунский. – Л.: Наука, 1974.
63. **Жумагулов, А.** Некоторые обычаи и обряды дореволюционной киргизской семьи [Текст] // Известия АН Киргизской ССР / А. Жумагулов. – 1959. – Т.1. – Вып. 1. – 79-92 с.
64. **Жусубалиев, А.** Социально-этническая дифференциация и самочувствие этнических групп в современном кыргызском обществе [Текст] / А. Жусубалиев.– 2016. – 55 с.
65. **Жусупов, К.** Ак бата. Колдонмо [Текст] / К. Жусупов, Ч. Өмүралиев. – Бишкек: 2003.
66. **Занков, Л.В.** Избранные педагогические труды[Текст] / Л.В. Занков. – М.: Просвещение, 1996.
67. **Измайлов, А.Э.** Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы (1917-1957-гг.). [Текст] / А.Э. Измайлов. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1961. – 427 б.
68. **Измайлов, А.Э.** Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казакстана [Текст] / А.Э. Измайлов. – М., 1991. – 400 с.
69. **Имаева, Н.** Идеи воспитания в творческом наследии Токтогула [Текст] / Н. Имаева. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 126 с.
70. **Иптаров, С.** Адептик билим берүүнүн айрым илимий-методикалык маселелери: Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо [Текст] / С. Иптаров. – Бишкек: Аль Салам, 2012. – 104 б.
71. **Иптаров, С.** Кыргыздын жан дүйнөсү. (этнолингвопедагогикалык илик) [Текст] / С. Иптаров. – Бишкек: 2012. – 234-б.
72. **Исаков, Б.** Кыргыз улуттук мүнөзүндөгү өзгөрүүлөр / Китепте: Жаран кантип иденттешет? [Текст] / Б. Исаков. – Бишкек: Махprint. – 346 б.
73. **Исаков, Б.** Окутуп тарбиялоо [Текст] / Б. Исаков. – Фрунзе, 1980.
74. **Көркөм** тексттер менен иштөөнүн негизинде окуучуларга гендердик билим-тарбия берүү: Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн

мектептердин 7-11-класстары үчүн кыргыз адабияты жана класстан тышкаркы тарбиялык сааттар боюнча окуу куралы / Түз.: З. Пасаңова, Н. Жусупбекова, А. Оморова, Г.Чепекова – Б.; Калем, 2017 – 116 б.

75. **Каада-салттар. Ак баталар** / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында; Баш сөзүн жазгандар Н. Ыйсаева, М. Өмүрбай уулу; Түзгөндөр: А. Акматалиев, К. Кырбашев, М. Өмүрбай уулу, Ө. Шаршеналиев. Кырг. Улут. И. А. ж.б. – Бишкек: Шам, 2003. – 400 б.

76. **Кадыров, Б.А.** Традиционная педагогическая культура узбекского народа [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / Б.А. Кадыров. – Термез, 1991.

77. **Калдыбаева, А.Т.** Эл акындарынын этнопедагогикалык идеяларын жаштарды тарбиялоодо колдонуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру ... дис. автореф.: 13.00.01 / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек, 2007. – 40 б.

78. **Калдыбаева, А.** Идеи народного воспитания в творческом наследии Калыка Акиева и их использование в современной педагогической практике школ Кыргызстана [Текст]: дис..... канд. пед. наук: 13.00.01 / А. Калдыбаева. – Алма-Ата, 1988. – 168 с.

79. **Калдыбаева, А.Т.** Эл акындарынын чыгармачылыгындагы этнопедагогикалык идеялар [Текст] / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек, 2005. – 218 б.

80. **Карамзин, Н.М.** Письма русского путешественника [Текст] / Н.М. Карамзин. – М., 1791.

81. **Карасаев, Х.** Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян [Текст] / Х. Карасаев. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 368 б.

82. **Карасаев, Х.** Хусейин наама: (Баштан өткөндөр) [Текст] / Х. Карасаев. – Бишкек: "Кыргызстан", 2001. – 486 б.

83. **Карыева, А.** Исторические предпосылки просветительства в Кыргызстане (XIX. начало XX вв.) [Текст] / А. Карыева // Вестник науки и образования. – 2017. – № 2 – 26-28 бб.

84. **Карыева, А.К.** Кыргыз агартуусунун тарыхындагы аялдардын проблемасы [Текст] / А.К. Карыева // Известия вузов Кыргызстана. – 2017. – №2. – 80-81-бб.
85. **Касымбеков, Т.** Эки томдук тандалган чыгармалар: Келкел [Текст]: Тарыхый роман / Т. Касымбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1990.
86. **Кебекова, Б.** Арстанбек [Текст] / Б. Кебекова. – Бишкек: Кыргыз Энциклопедиясы, 1998. – 144-б.
87. **Кененсариев, Т.** Ислам дининин Кыргызстанда таралыш тарыхынан.. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:784 (дата обращения: 10.05.2020).
88. **Клаузен, Д.** Расколдованный мир, неудавшееся освобождение: К критике культа национальной идентичности в современном обществе [Текст] / Д. Клаузен. – Франкфурт, 1994.
89. **Кожухметова, К.Ж.** Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика [Текст] / К.Ж. Кожухметова. – Алматы: Гылым, 1998. – 314 с.
90. **Койчуманов, Ж.** Элдик педагогиканын берметтери [Текст] / Ж. Койчуманов. – Бишкек, 1998. – 234 б.
91. **Колбасенко, И. С.** Некоторые обычаи и поверья, имеющие акушерское значение [Текст] / И.С. Колбасенко. – Киев, 1889. – 46 с.
92. **Коменский, Я.А.** Избранные педагогические сочинения [Текст] / Я.А. Коменский. – М.:, 1989. – 138 с.
93. **Кон, И.С.** В поисках себя. Личность и ее самосознание [Текст] / И.С. Кон. – М.: Прогресс, 1990. – 367 с.
94. **Кон, И.С.** Социология личности [Текст] / И.С. Кон. – М., 1968.
95. **Кравченко, А.И.** Введение в социологию [Текст] / А.И. Кравченко. – М., 1995.
96. **Кравченко, А.И.** Социологический словарь [Текст] / А.И. Кравченко. – М., 1997. – 340 с.

97. **Краевский, В.В.** Науки об образовании и наука об образовании (методологические проблемы современной педагогики) [Текст] / В.В. Краевский // Вопросы философии, 2009. – С. 77-82.
98. **Кузьмин, Е.С.** Основы социальной психологии [Текст] / Е.С. Кузьмин. – Л., 1967. – 173 с.
99. **Кули Ч.Х.** Человеческая природа и социальный порядок [Текст] / Ч.Х. Кули. – М.: Идея-Пресс, 2001. – 327 с.
100. **Култаева Ү.Б.** Турмуш чындыгы жана көркөм образ: Макалалар, документалдык материалдар [Текст] / Ү.Б. Култаева. – Бишкек, 2008. – 88 б.
101. **Кыргыз макал-ылакаптары** [Текст] / Түз. Ж. Төлөев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 56 б.
102. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү** [Текст] / Ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев // Кыргыз ССР Илимдер Академиясы, Тил жана адабият институту. – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 622 б.
103. **Леонтьев А.Н.** Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М., 1977.
104. **Макаренко А.С.** Избранные педагогические произведения: в 4-х томах [Текст] / А.С. Макаренко. – М., 1949. – Т.4.
105. **Максименко, Н.В.** Этнопедагогика как социокультурный феномен [Электронный ресурс] // OIMRU научный Интернет-журнал, 2003. Режим доступа: <http://www.oim.ru/reader.asp?nomer=278> (дата обращения: 12.08.2020).
106. **Манас** энциклопедиясы / Башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек, 1995. – Т. 1. – 440 б.
107. **Манас** энциклопедиясы / Башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек, 1995. – Т. 2. – 432 б.
108. **Манас:** кыскартылып бириктирилген вариант. – Фрунзе, 1958. – 1-бөлүк, 1-китеп.
109. **Манас:** кыскартылып бириктирилген вариант. – Фрунзе, 1958. – 1-бөлүк, 2-китеп.

110. **Манас:** С. Каралаевдин вариантында. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – Т. 1.
111. **Манас:** С. Каралаевдин вариантында. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – Т. 2.
112. **Манас:** С. Орозбаковдун вариантында. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – Т.1.
113. **Манас:** С. Орозбаковдун вариантында. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – Т.3.
114. **Манас:** С. Орозбаковдун вариантында. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – Т.4.
115. **Манас:** С. Орозбаковдун вариантында. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – Т.2.
116. **Маткаримов, Н.** Социализация учащейся молодежи в Республике Кыргызстан [Текст]: автореф. дис. кандидата соц. наук / Н. Маткаримов. – СПб, 2010. – 170 с.
117. **Махмуд Кашгари.** Түрк тилдеринин сөздүгү. – Дивану Лугати 'т-түрк: (Түркий тилдер сөз жыйнагы) [Текст] / Котор.: И. Абдувалиев., Т. Ахматов., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. – ЖалалАбад, 2016. – Т.1. – 435 б.
118. **Мендра, А.** Основы социологии: Учебное пособие для вузов [Текст] / А. Мендра. – М., 1999. – 564 с.
119. **Мид, М.** Культура и мир детства: избранные произведения [Текст] / М. Мид. – М., 1988.
120. **Мирзоев, Ш. А.** Народная педагогика Дагестана. [Текст] / Ш. А. Мирзоев. – Махачкала, 1992. – 210 с.
121. **Молдокасымов, К.** Курманжан датка // Кыргыздар [Текст] / К. Молдокасымов. – Бишкек, 2004. – Т.7.
122. **Мосс, М.** Общества. Обмен. Личность [Текст] / М. Мосс. – М.: Наука, 1996.

123. **Мудрик, А.В.** Введение в социальную педагогику [Текст] / А.В. Мудрик. – М., 1997. – 191 с.
124. **Мудрик, А.В.** Роль социального окружения в формировании личности подростка [Текст] / А.В. Мудрик. – М.: Знание. 1979. – 39 с.
125. **Мукаева, О.Д.** Мудрость и духовность народной педагогики [Текст]: Избр. соч. по этнопедагогике калмыков. – Элиста: Джангар, 1995. – 155 с.
126. **Муратов, А.Ж.** Чынгыз Айтматов – жазуучу этнопедагог [Текст] / А.Ж. Муратов. – Бишкек: 2006. – 204 б.
127. **Муратов, А.Ж.** Балдарга багышталган элдик салттар жана тойлор [Текст] А.Ж. Муратов. – Бишкек: – Айат, 2015. – 52 б.
128. **Мурзаев, М.С.** Кыргыз элдик педагогикасындагы инсанды социалдаштыруунун өнүгүүсү [Текст] / М.С. Мурзаев. – Бишкек, 2013. – 240 б.
129. **Мурзаев, М.С.** Инсандын социалдаштыруусунун этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрү [Текст] / М.С. Мурзаев // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2011. – №1. – 306-308-бб.
130. **Мусаев, С.** Акылман Калыгул: Ырлар, акыл-насааттар, даректүү баяндар, илимий-изилдөөлөр [Текст] / С. Мусаев, А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2000. – 272 б.
131. **Мусаев, С.** Образ Каныкей: к проблеме народности эпоса «Манас» [Текст] / С. Мусаев. – Фрунзе, 1964. – 141 с.
132. **Мухаммед Шафик, А.Т.** Пути и формы социализации детей и подростков в переходный период [Текст] / А.Т. Мухаммед Шафик. – Бишкек, 2006.
133. **Мчедлов, А.П.** Религиозная идентичность. О новых проблемах в межцивилизационных контактах. [Текст] // Социологические исследования. – 2006. – №10. – С. 33-40.
134. **Наливкин, В.** Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы [Текст] / В. Наливкин, М. Наливкина. – М.: Казань, 1886. – 158 с.

135. **Обухова, Л.** Предисловие. Развитие. Социализация. Образование [Текст] / Л. Обухова, И. Котляр. – М., 2013. – 79 с.
136. **Омарова, Р.И.** Формирование морального облика девушек-старшекласниц на традициях народной педагогики Дагестана [Текст] / Р.И. Омарова. – Educational sciences, 1998. – 168 с.
137. **Омарова, Р.И.** Формирование морального облика девушек-старшекласниц на традициях народной педагогики Дагестана [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Р.И. Омарова. – Махачкала, 1998. – 18 с.
138. **Ормонов, Т.** Педагогическая пансофия киргизского народа [Текст] / Т. Ормонов // Советская педагогика. – 1978. – №1. – С. 128-134.
139. **Ормонов, Т.** Педагогические воззрения древних киргизов [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т. Ормонов. – М., 1971. – 20 с.
140. **Орозбаев, Ж.М.** Эстетическое воспитание младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогики [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Ж.М. Орозбаев. – М., 1988. – 16 с.
141. **Осмонова, Ч.Т.** Взаимосвязь в кыргызских народных традициях современной методики стимулирования в развитии нравственной, трудовой активности младших школьников [Текст]: дис. . канд. пед. наук / Ч.Т. Осмонова. – Бишкек, 1978.
142. **Острогорский, А. Н.** Семейные отношения и их воспитательное значение [Текст] / А. Н. Острогорский // Семейное воспитание: хрестоматия / сост. П.А. Лебедев. – М.: Академия, 2001. – С. 139-175.
143. **Панкова, Т.В.** Формирование информационно-коммуникационной компетентности у студентов педагогического вуза [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т.В. Панкова. – Рязань, 2009. – 24 с.
144. **Панькин, А. Б.** Формирование этнокультурной личности [Текст] / А.Б. Панькин // Московский психолого-социальный институт. – Воронеж, 2006. – 280 с.
145. **Парсонс, Т.** О социальных системах [Текст] / Т. Парсонс. – М.: Академический проект, 2002. – 832 с.

146. **Парыгин, Б.Д.** Социальная психология как наука [Текст] / Б.Д. Парыгин. – М., 1967.
147. **Парыгин, Б.Д.** Основы социально-психологической теории [Текст] / Б.Д. Парыгин. – М., Мысль, 1971. – 351 с.
148. **Парыгин, Б.Д.** Социальная психология [Текст]: учеб. пособие / Б.Д. Парыгин. – СПб, 2003. – 615 с.
149. Педагогика [Текст] / под. ред. П.И. Пидкасистого. – М.: Педагогическое общество России, 1998.
150. **Петрова, Т.Н.** Специфика реализации средового подхода в первичной социализации ребенка в условиях сельского этнокультурного пространства [Текст] / Т.Н. Петрова // Этническая культура в современном мире. – 2020. – С. 105-109.
151. **Петрова, Т.Н.** Этнопедагогическое пространство семьи как система социализации личности [Текст]: сб. науч. тр. / Т.Н. Петрова. – Чебоксары, 2000. – С. 98-100.
152. **Петровский, А. В.** Проблема развития личности с позиций социальной психологии [Текст] / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – №4. – С. 15-29.
153. **Пиаже, Ж.** Речь и мышление ребенка [Текст] / Ж. Пиаже. – СПб: СОЮЗ, 1997. – 256 с.
154. **Пирогов, Н.И.** Избранные педагогические сочинения [Текст] / Н.И. Пирогов. – М.: Педагогика, 1985. – 493 с.
155. **Подласый, И.П.** Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов [Текст]: учебное пособие для вузов / И.П. Подласый. – М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – 365 с.
156. **Рахимова, М.Р.** Кыргыз элдик педагогикасы [Текст]: усулдук колдонмо / М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова. – Бишкек, 1994.
157. **Рахманова, Я.** Проблемы воспитания девушек в узбекской народной педагогике [Текст]: автореферат дис. ... канд. пед. наук / Я. Рахманова. – Ташкент, 1979. – 21 с.

158. **Рокка, Ф.** Памир жана Алай кыргыздары [Текст] / Ф. Рокка // Кыргыздар. – Бишкек, 1991. – Т.1. – 355 б.
159. **Рубинштейн, С.Л.** Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2015. – 705 с.
160. **Рудык, О.И.** Эволюция института брака в советском семейном праве (1917-1996-гг.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Нижний Новгород. – 2015. – 25 с.
161. **Рудь, Ю.А.** Методологические и теоретические проблемы изучения народной педагогики (логико-гносеологический анализ) [Текст]: автореферат дис. ... канд. пед. наук / Ю.А. Рудь М., 1980 – 21 с.
162. **Руткевич, М.Н.** Диалектика и социология [Текст] / М.Н. Руткевич. – М.: Мысль, 1980.
163. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. д-ру ... дис. автореф. / С.К. Рысбаев. – Бишкек, 2006. – 49 б.
164. **Саипбаев, И.** Элдик оозеки чыгармаларда эмгекке тарбиялоо жөнүндө [Текст] / И. Саипбаев // Эл агартуу. – Фрунзе, 1974. – 52 б.
165. **Самохин, К.В.** — Традиционное общество как концепт модернизационной парадигмы // Социодинамика. – 2016. – № 11. – С. 69 - 80.
166. **Северцов, Н.А.** Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь Шань [Текст] / Н.А. Северцов. – СПб., 1873.
167. **Семенова, А.С.** Проблемы воспитания женщин в народной педагогике Карачая [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук / А.С. Семенова. – Карачаевск, 2002.
168. **Семенова, А.С.** Проблемы воспитания женщин в народной педагогике Карачая [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / А.С. Семенова. – Карачаевск. 2002 – 21 с.

169. **Сластенин, В.А.** Педагогика [Текст]: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов. – М.: Академия, 2002. – 576 с.
170. **Смелзер, Н.** Социология [Текст] / Пер. с англ. науч. ред. изд. на рус. яз. и авт. предисл. В.А. Ядова. – М.: Феникс, 1994. – 687 с.
171. **Собрания** сочинений Ч.Ч. Валиханова в пяти томах [Текст]. – Алматы: Наука, 1961. – Т.1. – С. 196-202.
172. **Стони, С.** Педагогика и фольклор. Педагогическая мысль народа, отражения в пословицах и поговорках [Текст] / С. Стони, П. Александр. – Бухарест, 1978.
173. **Суханов, И.В.** Обычаи, традиции и преемственность поколений [Текст] / И.В. Суханов. – М., 1976. – 144 с.
174. **Сухомлинский, В.А.** Избранные педагогические сочинения [Текст] / Сост. О.С. Богданова, В.З. Смаль, И.А. Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1981.
175. **Сыдыкбеков, Т.** Зайыштар [Текст]: Трилогия / Т. Сыдыкбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1966.
176. **Сыдыкбеков, Т.** Көк асаба [Текст]: Тарыхый роман. / Т. Сыдыкбеков. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 464 б.
177. **Тагирова, Л.А.** Формирование женского идеала старших школьниц на башкирских народных традициях [Текст]: автореф. дис. . канд. пед. Наук / Л.А. Тагирова. – Уфа, 2009.
178. **Тоголок Молдо.** Чыгармалар [Текст] / Тоголок Молдо. – Ф.: Кыргызмамбас, 1985. – Т.2. – 204 б.
179. **Толстой, Л.Н.** Избранные педагогические труды [Текст] / Л.Н. Толстой. – М.: 1958. – 113 с.
180. **Түнгатарова, Н.К.** Бала бакчанын 6-7-жаштагы балдарын кыргыздын улуттук каада-салттары аркылуу социалдаштыруу [Текст]: дис. . канд. пед. наук / Н.К. Түнгатарова. – Бишкек, 2008. – 138 с.

181. **Тэшфел, А.** Эксперименты в вакууме: В кн.: Современная зарубежная социальная психология [Текст] / А. Тэшфел. – М.: Моск. гос. университет, 1984. С. 229–243.
182. **Усеев, Н.** Сөз сырлары: тарыхый лексикологияга кириш [Текст] / Н. Усеев. – Бишкек, 2010. – 126 б.
183. **Ушинский, К.Д.** Избранные педагогические сочинения [Текст] / К.Д. Ушинский. – Таллин: Эстгосиздат, 1987. – Т. 1: Вопросы воспитания. – 459 с.; Т. 2: Вопросы обучения. – 535 с.
184. **Фрейд, З.** «Я» и «Оно» [Текст] / З. Фрейд; вступ. ст. М.А.Блюменкранца. – М.: Эксмо-пресс, 1998. – 137 с.
185. **Ханбиков, Я.И.** Народная педагогика [Текст] / Я.И. Ханбиков. – Казань, 1966. – 126 с.
186. **Херсковиц, М.** Процессы культурного изменения [Текст] // Культурология / М. Херсковиц. – Дайджест. 2005. – 67 с.
187. **Христова, Е.Л.** Народная педагогика: историографические и теоретико-методологические проблемы [Текст]: автореф. дис. . . . канд. пед. наук / Е.Л. Христова: 13.00.01. – М., 1988. – 20 с.
188. **Хухлаева, О.В.** Этнопедагогика: социализация детей и подростков в традиционной культуре [Текст] / О.В. Хухлаева. – М.: МПСИ, 2008. – 248 с.
189. **Цаллагова, З.Б.** Этнопедагогическая афористика [Текст] / З.Б. Цаллагова. – М., 1997.
190. **Шакурова, М.В.** Формирование идентичности современного ребенка в контексте социокультурной ситуации его развития [Текст] / М.В. Шакурова // Вестник ПСТГУ. – 2016. – №2 (41). – С. 15-26
191. **Шацкий, С. Т.** Дети – работники будущего [Текст]// Пед. соч.: В 4-х т. / С.Т. Шацкий. – М., 1962. – Т.1. – С. 197-264.
192. **Шоров, И.А.** Адыгейская народная педагогика [Текст] / И.А. Шоров. – Майкоп, 1989.
193. **Эльконин, Д.Б.** Избранные психологические труды педагогика [Текст] / Д.Б. Эльконин. – М., 1996. – 327с.

194. **Эриксон, Э.** Идентичность: юность и кризис [Текст] / Э.Эриксон. – М.: Флинта, 2006. – 212 с.

195. **Ювачев, И. П.** Курманжан Датка – Алайлык Кара-Кыргыздардын Канышасы [Текст]: Кыргыздар / И.П. Ювачев. – Бишкек: Кыргызстан, 1991. – 241-263-бб.

196. **Юнусалиев, Б.М.** Тандалган эмгектер [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе: Илим, 1985. – 431 б.

197. **Яницкий, М.С.** Традиционная ролевая игра как средство этнической социализации [Текст] / М.С. Яницкий, Г.М. Авилов // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2008. – №4 (20). – С. 27-30.